

ДОНИШГОХИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

УДК: 342.4(575.3)

ББК: 67.99(2)0 (2Т)

И-53

ИМОМОВ ҲУМОЮН ШАРОФИДДИНОВИЧ

**МАҚОМИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ
ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН**

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
иҳтиссоси 12.00.02 – Ҳуқуқи конститутсионӣ; мурофиаи судии
конститутсионӣ; мақомоти махаллии ҳокимияти давлатӣ ва
худидоракунӣ (илмҳои ҳуқуқшиносӣ)**

Роҳбари илмӣ:

**доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Гадоев Б.С.**

ДУШАНБЕ-2022

МУНДАРИЧА	
НОМГҮИ ИХТИСОРАХО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-20
БОБИ 1. МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА ПРИНСИПҲОИ ҲУҚУКИИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР ТОЧИКИСТОН.....	21-104
1.1. Мафҳуми ҳизби сиёсӣ ва мавқеи он дар низоми иттиҳодияҳои чамъиятӣ.....	21-54
1.2. Сохтор ва таркиби ҳизбҳои сиёсӣ.....	55-81
1.3. Принципҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	82-104
БОБИ 2. ТАНЗИМИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУЦИОНИИ ФАҶОЛИЯТИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН.....	105-159
2.1. Тартиби таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	105-123
2.2. Ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	124-142
2.3. Назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ҷавобагии ҳуқуқии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	143-159
ХУЛОСА.....	160-162
ТАВСИЯҲО.....	163-165
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ (МАҶҲАЗҲО).....	166-192
РӮЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	193-196

НОМГҮИ ИХТИСОРАХО

ИА – Иттиҳоди Аврупо

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ИЧШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

КМИР – Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсӣ

МО ҶТ – Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶМШС – Ҷумҳурии Муҳтори Шуравии Сотсиалистӣ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶФО – Ҷумҳурии Федералии Олмон

ҶҲШБ – Ҷумҳурии Ҳалқии Шуравии Бухоро

ҶӮ – Ҷумҳурии Ӯзбекистон

ҶШС – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

млн. – миллион

млрд. миллиард

ПБҲШС – Паймони байналмилаӣ оид ба ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ

ПБҲИИФ – Паймони байналмилаӣ оид ба ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

т.м. – то мелод

ФР – Федератсияи Россия

ЭУҲБ – Эъломияи умумии ҳуқуқи башар

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Ҳизбҳои сиёсӣ яке аз ниҳодҳои муҳимми ҷамъиятӣ ва падидай асосии соҳаи ҳуқуқи конститутсионии ватаниро ташкил дода, барои таъмини ҳуқуқи конститутсионии сиёсии шаҳрвандони Тоҷикистон ба муттаҳидшавӣ ва иштирок дар идоракунии корҳои давлатӣ амал мекунанд. Ҳизбҳои сиёсӣ гарчанде ниҳоди ҷамъиятӣ ҳастанд, аммо дар аксар муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ фаъолона ҳуқуқи иштирок намуданро доранд. Ин ҳусусиятҳои ҳизбҳои сиёсӣ мавқеи муҳимми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ доштани онҳоро дар низоми ҳокимиyaти давлатӣ ва ҳаёти сиёсии кишвар барои таҳқими принципҳои гуногунандешии сиёсӣ, мафкуравӣ ва бисёрҳизбӣ инъикос менамоянд. Аз ин бармеояд, ки мақсади таъсиси ҳизбҳои сиёсӣ бунёд намудани ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ташакқули давлати ҳуқуқбунёд мебошад.

Баъд аз соҳибихтиёр гаштани Тоҷикистон ва эътирофи принципҳои гуногунандешии сиёсӣ, мафкуравӣ ва бисёрҳизбӣ ҳамчунин барои мустаҳкам намудани мақому манзalati онҳо дар Конститутсиияи ҶТ зарурати мавриди таҳлилу баррасии ҷiddӣ қарор додани мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ пеш омад. Раванди фаъолияти ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистон дар замони истиқлолият марҳилаҳои пурпечутоберо аз сар гузаронидааст. Махсусан, ба вуқуъ пайвастани ҷанги шаҳрвандӣ ва муборизаҳои оштинопазири гурӯҳҳои сиёсии мамлакат боиси як давра қатъ гаштани фаъолияти ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ ва созмонҳои сиёсӣ аз тарафи Суди Олии Тоҷикистон гардид.

Бо дарназардошти ин гуфтаҳо зарурати омӯзиши мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ, муайян намудани мавқеъ ва нақши онҳо дар низоми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ ва дар маҷмуъ низоми ҳуқуқӣ пеш меояд.

Бо фаъолияти босамари худ ҳизбҳои сиёсӣ чун пайвандгари муносибатҳои ҳуқуқӣ-сиёсӣ миёни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҷамъият амал мекунанд. Ҳизбҳои сиёсӣ барои таҳия ва татбиқи барномаю стратегияҳои давлат заминаи муҳим эътироф гашта, барои

такмили қонунгузорӣ ва рушду нумуи илми ҳуқуқи конститутсионии Тоҷикистон саҳми арзанд мегузорад.

Аз омӯзиши адабиёти илмӣ бармеояд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҶТ) дар соҳаи мазкур то ба ҳол таҳқиқоти илмии ҳуқуқӣ анҷом дода нашудааст. Баҳсҳои илмӣ оид ба мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ, эътирофи ҳизбҳои сиёсӣ чун иштирокчии хоси муносибатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ, мағҳум ва нишонаҳои асосии ҳизбҳои сиёсӣ чун падидаи ҳуқуқи конститутсионӣ, принципҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар низоми ҳуқуқии кишвар, фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар амалӣ гардонидани ҳоқимияти давлатӣ ва ҳамкории ҳизбҳо бо дигар падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шароити имрӯза аҳамияти муҳиммеро касб менамояд.

Ин ҳолат зарурати омӯзиши ҳамаҷонибаи мунтазами мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро дар ҶТ ба миён меорад.

Дар таҳқиқоти мазкур муаллиф назари худро роҷеъ ба як қатор масъалаҳои назариявӣ ва амалии мансуб ба ҳизбҳои сиёсӣ, аз ҷумла омилҳои пайдоиш ва инкишоф, моҳият ва сохтор, принципҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳо, ниҳодинашавӣ (институтсинализатсия), иштирок дар фаъолияти мақомоти ҳоқимияти давлатӣ, ҳамкорӣ бо дигар падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ дар низоми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ пешкаш намудааст.

Ҳамаи гуфтаҳои боло зарурати интихоби мавзуъро, ки барои илми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ хеле мубрам ба шумор меравад, асоснок менамояд.

Дараҷаи коркарди илмии мавзуъ. Касб гардидани соҳибхтиёри давлатӣ ва гузаронидани ислоҳоти конститутсионӣ дар Тоҷикистон самти сохтори давлатиро ҷиддан тағйир доданд ва ба раванди ташаккулёбии муносибатҳои давлатӣ таъсири калон расонданд. Имрӯз раванди бознигарии вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ, мағҳум, мазмун ва нақши онҳо дар ҳаёти сиёсии кишвар идома дорад.

Суханронӣ ва асарҳои Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба паҳлуҳои гуногуни рушди демократия ва ҳаёти сиёсии ҷумҳурӣ ва нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ин раванд бахшида шудаанд¹.

Заминаи даҳлдори назариявӣ ва равишҳои илмии вобаста ба мавзуи таҳқиқот дар самти илмҳои ҳуқуқшиносӣ ва сиёsatшиносӣ ба таври кофӣ таҳия шудаанд. Аз ҷумла, мағҳуми истилоҳи ҳизб, гуногунандешии идеологӣ, низоми ҳизбӣ ва рақобат, типологияи ҳизбҳо ва низомҳои ҳизбӣ, ислоҳоти демократӣ дар асарҳои М. Дюверже ва Т. Парсон ҳамаҷониба таҳия шудаанд. Тадқиқоти муфассал оид ба ҳизбҳои сиёсӣ инчунин, аз ҷониби олимони намоёни хориҷӣ, ба мисли А. Де Токвил, М. Вебер, В. Парето, Ҷ. Сартори, А. Лайпхарт, М.Я. Острогорский анҷом дода шудааст.

Дар осори илмии сиёsatшиносони тоҷик масоили ҳизбҳои сиёсӣ аз нуқтаи назари сиёсӣ муфассал ва амиқ баррасӣ шудаанд, аммо на аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, балки аз нигоҳи сиёсӣ, вобаста ба вазъияти баамаломада ё дар ҳолати таҳаввулоти сиёсӣ дар кишвар ва ҷаҳон.

Яке аз аввалин кӯшишҳои таҳлили рӯйдодҳои ибтидои солҳои 90-уми асри XX дар Тоҷикистон дар кори В.И.Бушков ва Д.В. Микулский мавҷуд аст, ки дар он раванди таҳаввулоти сиёсӣ аз ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва этникӣ тавсиф карда мешаванд. Б. Шокиров, А. Маҳмадкаримов ва Б. Алимов дар асарҳои худ ҷараёни ташаккули ҳизбҳоро дар солҳои 90-ум баррасӣ намудаанд.

Ҷанбаҳои мушаҳҳаси иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар таҳаввулоти сиёсии Тоҷикистон дар асарҳои олимони намоён ба монанди А.И. Имомов, М.А. Маҳмудзода, Ф.Т. Тоҳиров, Ҳ.Ҳ. Ҳамидов мавриди

¹Ниг.: Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон // Раиси Шурои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов дар ҷаласаи навбатии Шурои ҷамъиятий, Душанбе, 7 апрели соли 2006. – Бюллетени Шурои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе – 2006. - № 1-2; Эмомалӣ Раҳмон. Бист қадами созанда (Ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 312 саҳ; Раҳмонов Э. Тоҷикистон даҳ соли истиқлолият, вахдати миллӣ ва бунёдкорӣ. – Душанбе: Ирфон, 2001. Ҷ. I-III; Раҳмонов Э.Ш. Таджикистану – сильное государство // Вестник МПА СНГ. – 1994. - № 1; Раҳмонов Э.Ш. 1100 летие Государства Саманидов // Вестник МПА СНГ. – 1999. - №2.

таҳқиқ қарор гирифтаанд. Ташаккули низоми бисёрхизбӣ ва рушди равандҳои демократӣ дар Тоҷикистон дар асарҳои Б.С. Гадоев, А.М. Диноршоҳ, Ҷ.М. Зоир, С.Р. Раҷабов, Б.А. Сафарзода, А. Ф. Холиқзода, Р.Ш. Шарофзода инъикос ёфтаанд.

Саҳми амиқро дар дарки масъалаҳои назариявӣ ва амалии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ А.И. И момов гузоштааст.

Масоили нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ташаккул ва рушди парламентаризм дар Тоҷикистон аз ҷониби олимони ҳуқуқшиносӣ тоҷик ҳамчун мавзуи таҳқиқоти маҳсуси илмӣ таҳқиқ нашудааст. Аммо ҷанбаҳои муайяни ин масъала аз ҷониби олимони тоҷик ба монанди М. Додоҷонов, Н.И. Заврабян, Г.Н. Зокиров, А.Н. Маҳмадов, А. Муҳаббатов, М.Х. Ҷалилов, С.И. Шарипов ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Ин асарҳои ҳуқуқшиносон ва сиёsatшиносони дар боло зикргардида дар маҷмӯъ дарки илмии ташаккул, нақш ва аҳамияти ҳизбҳои сиёсӣ, низоми ҳизбиро дар ҳаёти сиёсии Тоҷикистон таъмин мекунанд.

Дар илми ҳуқуқшиносии хориҷа масъалаҳои назариявии мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсӣ аллакай ба қадри кофӣ ва муғассал таҳқиқ шудааст. Аммо то имрӯз аз ҷониби олимони ҳуқуқшиносии ватаний оид ба мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсӣ таҳқиқоти ҳамаҷониба ҷой надоранд. Дар ҶТ мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсӣ мавзуи таҳқиқоти маҳсус, аз ҷумла, таърихию ҳуқуқӣ, умуминазариявӣ ва ҳуқуқӣ-конституционӣ таҳқиқ нагардidaаст. Танҳо баъзе паҳлуҳои масъалаи мазкурро олимони тоҷик, аз қабили Ализода Зариф², Б.С. Гадоев³, А.М. Диноршоҳ⁴, Ҷ.М. Зоир⁵,

²Ниг.: Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование. Дис. ... д. ю. н. Специальность: 12.00.02 – Конституционное право; муниципальное право. – Москва, 2014 – 44 с.

³Ниг.: Гадоев Б.С. Правовые проблемы института референдума в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2003. – 184 с.; Гадоев Б.С. Референдум как институт конституционного права. – Душанбе, 2004. – 126 с.; Гадоев Б.С. Конституционно-правовые институты непосредственной демократии в Республике Таджикистан – Типография ТНУ. – Душанбе, 2014. – 222 с.; Гадоев Б.С. Особенности местного референдума в Республике Таджикистан. // Централизм, демократия, децентрализация в современном государстве: конституционно-правовые вопросы. // Материалы международной научной

А.И. Имомов⁶, К.Т. Мухторов⁷, С.Р. Раҷабов⁸, Б.А. Сафарзода⁹, Ф.Т. Тоҳиров¹⁰, А.Ғ. Ҳолиқзода¹¹, К.Н. Ҳолиқов¹², М.С. Ҳайдарова¹³, Ҳ.Ҳ.

конференции. Москва, 7–9 апреля 2005 г.// Под ред. С.А. Авакьяна – М.: ТК Велби, 2006 –432с.; Гадоев Б.С. Воплощение политico-правовых (согласительных) документов в Конституции Республики Таджикистан // Конституционное право и политика: сборник материалов международной научной конференции // Юридический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. 28–30 марта 2012 года. // Москва: Юрист, 2012 г. –С.743–751.; Гадоев Б.С. Всеноародное обсуждение как важнейший институт непосредственной демократии. // Образование. Наука. Научные кадры. – Москва, 2015. –№ 1. – С. 24–26.; Гадоев Б.С. Совершенствование избирательной системы Республики Таджикистан. // Юридическая наука: история и современность. – Издательство: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности "Университет" (Санкт-Петербург), 2016 – № 7.; Гадоев Б.С. Местное самоуправление – форма народовластия в Республике Таджикистан. // Конституционное и муниципальное право – М., 2017. – №5. – С. 77–80.

⁶Ниг.: Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2006. – 197 с.; Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2006. – 32 с.

⁷ Ниг.: Зоиров Д.З., Сафаров Б.А. Суверенная государственность на постсоветском пространстве: предпосылки и процесс формирования (на примере Республики Таджикистан): монография / под общ. ред. В.П. Сальникова. Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности. –СПб.: Фонд «Университет», 2012. – 336.; Мачидзода Д.З. Конституция Республики Таджикистан: 20 лет. –Душанбе, «Эр-граф», 2014. – 152 с.; Мачидзода Ч.З. Тоҷикистон: эҳёи давлатдории миллӣ (методологияи таърихӣ ва ҳукукии таҳқиқоти давлатдорӣ). – Душанбе, 2017. – 366 с.

⁸Ниг.: Имомов А.И. Конституционные законы и их место в системе законодательства. //Государство и право. – Душанбе, 2000. – № 4. – С. 8–20.; Имомов А.И. О некоторых вопросах правовой природы и места Конституции в системе права и законодательства. //Государство и право. – Душанбе, 1998. – № 3. – С.1–12.; Имомов А.И. Развитие концепции Конституции суверенной республики. //Советское государство и право. – 1991 – № 11. –С.11–18.; Имомов А.И. Теоретические проблемы республиканских конституций. //Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С.9–11.; Имомов А.И. Конституционно-правовая реформа и политические процессы в Республике Таджикистан. // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 2. – С.244–252.; Имомов А.И. Ҳуқуқи конституцсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. – 670с.; Имомов А.И. Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992–1998 гг). – Душанбе, 1998. – 206 с.; Имомов А.И.Интихобот ва парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2001. – 128 с.; Имомов А.И. Провозглашение Республики Таджикистан правовым государством и признание принципа разделения властей. // Таджикистан на пути к правовому государству (государственно-правовые аспекты). – Душанбе, 1996. – С.5–14.; Имомов А.И. Ҳуқуқи парлумонии Ҷумҳурии Тоҷикистон. / Китоби дарсӣ. –Душанбе, 2016. – 424 с.; Имомов А.И. Процесс подготовки и принятия новой Конституции Республики Таджикистан. //Известия АН РТ. Серия: Философия и правоведение. – 1995. – № 3 (15). – С.2–16.

⁹Ниг.: Мухторов К.Т. Компетенция органов самоуправления поселок и сел в Республике Таджикистан. Монография. – Ходжанд. -2012. – 528 с.; Мухторов К.Т. Местное самоуправления в Республике Таджикистан: теоретические концепции, законодательное регулирование и перспективы развития. Монография. – Ходжанд. -2017. -192 с.

¹⁰Ниг.: Раҷабов С.Р. Тартиби ташкил ва интихоботи Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. //Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2000. – № 4. – С.4–8.

¹¹Ниг.:Зоиров Д.З., Сафаров Б.А. Асари ишорашуда.

¹² Ниг.: Тахиров Ф.Т. Система и организационные формы деятельности высших органов государственной власти Таджикской АССР. // Актуальные проблемы государственного строительства и укрепления социалистической законности в Таджикской ССР / отв. ред. О. Усманов. – Душанбе, 1973. – С. 3–24.; Тахиров Ф.Т. История государства и права Таджикистана. Т. 2, ч. 1 (1917–1929 гг). – Душанбе, 2001. – 492 с.

¹³ Ниг.: Ҳолиқов А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон. Қисми 1. –Душанбе, 2002. – 301 с.

¹⁴ Ниг.: Ҳолиқов К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность. –М., 2009. – 272 с.

¹⁵ Ниг.: Ҳайдарова М.С. О некоторых проблемах развития демократии в Республике Таджикистан. //Права человека и развитие демократии в Таджикистане: проблемы и перспективы. – Душанбе, 1997. – С.24–38.

Ҳамидов¹⁴, Р.Ш. Шарофзода¹⁵, Д.Х. Элназаров¹⁶, чун мавзуи таҳқиқотии худ қарор дода буданд.

Бояд қайд кард, ки таҳқиқоти ин муаллифон асосан баъзе ҷанбаҳои иҷтимоию сиёсии нақши ҳизбҳои сиёсиро дар ташаккул ва рушди падидаи парламентаризм, низоми интихоботӣ дар заминаи демократикунонии ҷомеаи Тоҷикистон фаро мегиранд.

Ба ақидаи мо, омӯзиши ҷанбаҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар ташаккул ва рушди мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон дар шароити муосир, ба навтарин таҳқиқоти илмӣ дар ин самт ниёз дорад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзуъҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи нақшай корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи конститутсионии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар мавзуи «Масъалаҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва такмили қонунгузорӣ» барои солҳои 2016-2020 ичро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот омӯзиши масъалаи мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар низоми сиёсии кишвар ва таҳлилу баррасӣ намудани ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидаи таъминкунандай ҳуқуқу озодиҳои сиёсии шаҳрвандони Тоҷикистон ба муттаҳидшавӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсадҳои дар таҳқиқот гузошташуда ичрои **вазифаҳои** зерин зарур мебошад:

¹⁴ Ниг.: Ҳамидов Ҳ.Ҳ. Тартиби тағиیر ва такмили Қонуни асосӣ: назария ва амалия. //Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 1999. – № 3. – С. 1–12.; Ҳамидов Ҳ.Ҳ. Нақш ва аҳамияти раъйпурсӣ дар ҳуқуқи асосии муосир //Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2001. – № 2. – С. 1–10.; Ҳамидов Ҳ.Ҳ. Президент Э.Ш. Раҳмонов — асосгузори давлати муосири тоҷик. – Душанбе, 2006.; Ҳамидов Ҳ.Ҳ. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷа. Қисми умумӣ. Ҷ.1. –Душанбе,2013. –404 с.; ҲамидовҲ.Ҳ. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷа. Ҷ2. –Душанбе, 2013 –500 с.

¹⁵ Ниг.: Сотиволдиеv Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ дар 2 Ҷ. Ҷ. 1. – Душанбе: Империал – Групп, 2010. – 484с.; Сотиволдиеv Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ дар 2 Ҷ. Ҷ. 2 – Душанбе: Империал – Групп, 2010. – 654 с.

¹⁶ Ниг.: Эльназаров Д.Х. Конституционно-правовое регулирование защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан: вопросы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук. – Душанбе, 2019. – 364 с.

- 1) баррасии раванди пайдоиш ва ташаккули падидай ҳизбҳои сиёсӣ ва асосноккунии он дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ;
- 2) муайян намудани мағҳуми ҳизбҳои сиёсӣ ва мавқеи он дар низоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ;
- 3) муайян намудани маҳсусияти танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии соҳтор ва таркиби ҳизбҳои сиёсӣ;
- 4) таҳлили шакл, усул, принципҳои ҳуқуқӣ, тарзи ташкилёбӣ ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар ҶТ;
- 5) мавриди таҳлил қарор додани тартиби таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ тибқи қонунгузории ҶТ;
- 6) муайян намудани ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон;
- 7) зарурати асосноккунии назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсии ҶТ ва ҷавобгарии ҳуқуқии онҳо.

Объекти таҳқиқот муносабатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии дар ҷараёни таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ, иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар фаъолияти мақомоти намояндагии ҳокимияти давлатӣ ва робитаҳои ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар падидашои ҷомеаи шаҳрвандӣ ба шумор мераванд.

Предмети таҳқиқоти диссертационӣ маҷмуи масъалаҳои назариявӣ ва амалии мансуб ба мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсии ҶТ чун субъекти муносабатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ, ниҳоди ҷамъиятӣ ва падидай мустақили илми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ, инчунин танзими восита ва усулҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии фаъолияти он ба ҳисоб меравад.

Марҳила, мақон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертационии мазкур фарогири ду марҳилаи рушди мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон мебошад: 1) ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ то замони пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ; 2) марҳилаи муосири рушди ҳизбҳои сиёсӣ – давраи соҳибистиклолӣ. Давраи таҳқиқоти диссертационӣ фарогири солҳои 2014-2022 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро асарҳои илмии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, аз ҷумла олимони рус, ки дар самти ҳуқуқи конститутсионӣ ва сиёsatшиносӣ вобаста ба ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчунин дар таҳлили масъалаҳои ҳизбҳои сиёсӣ, дар омӯзиши мақоми ҳуқуқии онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа саҳми бузург гузоштаанд, ташкил медиҳанд. Дар ҷараёни таҳқиқот аз корҳои илмии олимони зерин истифода гардидааст: С.А. Авакян, А.С. Автономов, Ализода Зариф, С.Ю. Алимов, М.В. Баглай, Т.К. Байкова, Т.Б. Бекназар-Ҷозбашев, А.Л. Бураковский, С.В. Василева, Е.А. Волкова, А.Н. Волобуева, Б.С. Гадоев, Ю.С. Гамбаров, В.Н. Даниленко, А.М. Диноршоҳ, М. Дюверже, А.Д. Ермаков, С.Е. Заславский, Ч.М. Зоир, Э.В. Зотов, З.М. Зотова, А.И. Имомов, Ш.Ҳ. Камолов, Л.М. Карапетян, В.В. Киреев, В.В. Лапаева, В.А. Лебедев, Е.Н. Маркова, К.Т. Мухторов, Э.С. Насридинзода, Д.С. Раҳмон, И.И. Сайдзода, Б.А. Сафарзода, А.В. Селивончик, С.В. Сологуб, К.В. Старостенко, Ф.Т. Тоҳиров, А.Ф. Холиқзода, К.Н. Холиқов, Ҳ.Ҳ. Ҳамидов, М.С. Ҳайдарова, В.Е. Чиркин, Ҷ.Н. Ҷамшедзода, Р.Ш. Шарофзода, Д.Ҳ. Элназаров, Ю.А. Юдин ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқот дар заманаи предмети таҳқиқот ташаккул ёфта, бо мазмуни умумиметодологии илми ҳуқуқи муосир муайян гардидааст. Дар диссертатсия усулҳои умумиилмӣ ва усулҳои ҳусусии таҳқиқоти илмӣ истифода гардидаанд, ки онҳоро чунин метавон шарҳ дод:

- **усулҳои умумӣ.** Асоси назариявӣ-методологии таҳқиқотро усули диалектикаи ташкил медиҳад, ки он имкони омӯзиш ва таҳлили масоили мадди назарро дар алоқамандӣ бо якдигар ва дар алоҳидагӣ фароҳам меорад. Дар асоси ин усул аз ҷониби муаллиф тавсияҳои арзишманд барои назария ва амалияи танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии фаъолияти ҳизбҳои сиёсии ҶТ коркард ва ба таври амиқ асоснок гардидаанд;

- **усулҳои умумиилмӣ.** Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ аз усулҳои эмпирикӣ ва мантиқӣ ба таври васеъ истифода гардида, дар ин замана

донишҳои мукаммал оид ба раванди ташаккули мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидаи ҳуқуқи конститутсионӣ ва субъекти ҳуқуқи конститутсионӣ истифода гардидаанд;

- **усулҳои хусусии илмӣ.** Дар рафти таҳқиқот инчунин аз усулҳои расмӣ-ҳуқуқӣ, таъриҳӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ истифода гардид, ки онҳо дар навбати худ ба усулҳои синхронӣ ва диахронӣ тақсим мешаванд. Истифодаи усулҳои мазкур барои коркарди як қатор тавсияҳои илмӣ дар маҷмуъ барои такмили фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар ҶТ ва қисман санадҳои он замина фароҳам оварданد.

Заминаҳои эмпирикӣ. Таҳқурсии меъёрии таҳқиқотро Конститутсиияи ҶТ, қонунҳои конститутсионии ҶТ: «Дар бораи интихоботи Президенти ҶТ», «Дар бораи интихоботи Мачлиси Олии ҶТ», «Дар бораи интихоботи вакилон ба Мачлисҳои маҳаллии вакилони ҳалқ», «Дар бораи Ҳукумати ҶТ», «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ», «Дар бораи раъйпурсӣ», қонунҳои ҶТ: «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ», «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ», «Дар бораи иттифоқҳои қасаба», «Дар бораи мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ», «Дар бораи Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии ҶТ», «Дар бораи мақомоти худидоракуни шаҳрак ва деҳот» ва санадҳои ҳуқуқии байналмиллаӣ оид ба ҳизбҳои сиёсӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст ва ғ. ташкил медиҳанд.

Навғонии илмии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар он ифода меёбад, ки ин диссертатсия дар илми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ аввалин ва ягона кори илмӣ дар омӯзиши масоили марбут ба ҳизбҳои сиёсӣ мебошад. Дар кори диссертатсионӣ масъалаи ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидаи ҳуқуқи конститутсионӣ ва субъекти муносибатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ амиқ таҳлил гардида, шарҳи муаллифии масоили мансуб ба мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар низоми сиёсии кишвар ва хусусиятҳои хоси ҳуқуқии онҳо асоснок ва пешниҳод карда шудааст. Ҳамчунин, аввалин маротиба аз ҷониби муаллиф таҳлили чунин масъалаҳои муҳимме, чун мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои

сиёсӣ, ниҳодинашавии (институтионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ, иштироқи ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди идоракуни корҳои давлатӣ, ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутионии ҳизбҳои сиёсӣ ва робитаи ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар субъектони муносибатҳои ҳуқуқи конститутионӣ амалӣ шуда, барои такмили қонунгузорӣ дар танзими муносибатҳои соҳаи мазкур тавсияҳо дода мешавад.

Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Дар таърихи инкишофи давлат ва ҷомеа нақши падидаҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ хеле арзишманданд. Ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки қӯшиши якҷоя намудани ҳадаф ва мақсадҳои ягонаи шаҳрвандон баҳри ҳифзи ҳуқуқҳои дастаҷамъӣ ва таъсис додани ҳар гуна созмон ва ташкилоти ҷамъиятӣ аз давраҳои қадимтарин ҷой доштанд. Таҳаввулоти инкишофи падидаи ҳизбҳои сиёсӣ ба омилҳои гуногуни таърихӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва инқилобӣ бештар алоқаманд аст. Дар пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ нақши муассирро падидаҳои парлумон, ҳуқуқи интихоботии умумии шаҳрвандон, намояндагӣ, гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ ва инчунин принципҳои демократия гузоштаанд.

2. Мақоми ҳуқуқӣ-конститутионии ҳизбҳои сиёсӣ пеш аз ҳама бо мавқеи ишғолкардаи онҳо дар низоми сиёсии ҷомеа муайян карда мешавад. Дар баробари ин, ҷойи онҳоро меъёрҳои ҳуқуқии даҳлдори дар Конститутиони кишвар ва қонунҳои конститутионии муқарраргардида муайян мекунанд. Дар ҳуди ҳамин санадҳои қонунгузорӣ мағҳуми ҳизби сиёсӣ, соҳтори он, тартиби таъсис, шарти боздошт ва барҳамдиҳии ҳизбҳои сиёсӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо, принципҳои ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ ва гайра ифода гардидаанд.

3. Дар ҷомеаи демократӣ ба робитаи байни ҳизбҳои сиёсӣ ва давлат аҳамияти хосса дода мешавад. Пеш аз ҳама – фаъолияти ҳар як ҳизби сиёсӣ дар Тоҷикистон бояд бо меъёрҳои возеҳи мушаххаси ҳуқуқӣ-

конститутсионӣ (муқаррар) ё мустаҳкам гардад. Ин меъёрҳо пеш аз ҳама иборатанд аз:

- қобилияти ҳуқуқдории ҳизбҳои сиёсӣ;
- мақоми ҳуқуқии онҳо;
- салоҳияти онҳо.

Ҳамзамон, фаъолияти онҳо бояд кафолатҳои ҳуқуқӣ дошта бошад, ки бешубҳа ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро барои риоя накардани қонунҳои кишвар истисно намекунад.

4. Ниҳодинашавии (институтионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ инҳоро дар бар мегирад: а) таҳқими вазъи ҳуқуқии онҳо, муайян намудани нақш ва мавқеи онҳо дар низоми ҳуқуқӣ бо назардошти ҳадафҳо, вазифаҳо, кафолатҳои фаъолияти онҳо; б) мавҷуд будани имкониятҳои устувори таъсиси ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси қонунӣ, ки боиси иштироки фаъолонаи онҳо дар ҳаёти сиёсии кишвар мегардад; в) муайян намудани қоидаҳое, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар робита бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бояд риоя намоянд; г) бешубҳа татбиқ намудани ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандоне, ки ҳоҳиши таъсис додани ҳизбҳои сиёсиро доранд ва барои фаъолонатар дар идоракуни давлат иштирок намоянд; ғ) риояи меъёрҳои ҳуқуқие, ки бо ёрии онҳо давлат метавонад назоратро аз болои фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ зудтар амалӣ намояд.

5. Ба тартиб даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ дар асоси ба амал баровардани ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ асосноккунии возехро талаб мекунад: шароити фаъолият, барҳамдиҳӣ ва азнаташкилдиҳии ҳизбҳои сиёсӣ; муайян намудани мазмун ва усулҳои танзими ҳуқуқӣ, ҳалли масъалаҳои марбут ба шаклҳои ниҳодинашавии (институтионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ; муайян кардани субъектҳое, ки барои иштирок дар танзим ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ваколатдор мебошанд; асосноккунии таъсири эҳтимолии қонуни давлат ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ. Муаллиф чунин мешуморад, ки ҳангоми ташаккули қонунгузорӣ оид ба ҳизбҳои сиёсӣ чун як зерсоҳаи маҳсуси

қонунгузорӣ ва бо назардошти фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ як соҳаи маҷмуавии қонунгузориро ҷудо кардан лозим аст, ки дар асоси омезиши қонунгузории маъмурӣ, гражданиӣ ва конститутсионӣ ташаккул меёбад. Дар баробари ин бояд меъёрҳои хуқуқӣ-конститутсионӣ бартарии бештар дошта бошанд.

6. Аз таҳлили қонунгузории амалкунанда бармеояд, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон бевосита дар раванди идоракуни давлатӣ, дар маъракаҳои муҳимми хуқуқӣ-сиёсӣ (интихобот, раъйпурсӣ, маҷlisҳо, гирдиҳамоӣ, роҳмаймоӣ ва намоишҳои оммавӣ) ва ҳокимияти давлатӣ иштирок менамоянд. Зиёда аз ин оид ба инкишофи ҳаёти ҷамъияти кишвар шаклу воситаҳои бевосита ба амал баровардани ҳокимияти давлатӣ, ки дар қонунгузорӣ муқаррар гардидаанд, шаҳодат медиҳанд, ки онҳо умуман ифодаи бевоситаи манфиатҳои конститутсионии шаҳрвандони мамлакат мебошанд.

7. Ҷавобгарии хуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муфассал ба танзим даровардан зарур аст. Аз нуқтаи назари муаллиф, татбиқи ҷавобгарии хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ метавонад, ҷавобгарии конститутсионӣ эътироф шуда, қатъи фаъолияти ҳизби сиёсӣ аз салоҳияти Суди Олии ҶТ хориҷ карда шуда, ба салоҳияти Суди конститутсионӣ вогузор карда шавад. Вогузор намудани татбиқи ҷавобгарии хуқуқӣ аз тарафи Суди конститутсионӣ нисбати ҳизбҳои сиёсӣ чун падидай мустақили хуқуқи конститутсионӣ созгор буда, барои таъмини назорати конститутсионӣ мусоидат менамояд.

Зимни анҷом додани таҳқиқоти илмӣ аз ҷониби муаллиф як қатор **тавсияҳои амалий** пешниҳод шудаанд:

1. Қонунгузории амалкунандаи кишвар оид ба ҳизбҳои сиёсӣ дар шароити мусир бо дарназардошти равандҳои гуногуни сиёсӣ-хуқуқӣ ва рушди босуръати муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ ба таҳия ва такмил ниёз дорад. Вобаста ба ин, ба матни Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» модdae ворид кардан зарур аст, ки дар он муқаррапот дар бораи

принципои ҳукуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо мазмуни зерин пешбинӣ шудаанд:

«Принципои асосии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ:

- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ба принципҳои ихтиёри, баробари, худидоракунӣ, қонуният ва шаффофият асос меёбад. Ҳизбҳои сиёсӣ дар муайян кардани сохтори дохилӣ, мақсад, шакл ва усулҳои фаъолияти худ, ба истиснои маҳдудиятҳои пешбининамудаи қонуни мазкур озоданд.

- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ набояд ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро, ки Конститутсияи ҶТ кафолат додааст, вайрон кунад.

- Ҳизбҳои сиёсӣ ошкоро амал мекунанд, маълумот дар бораи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва барномавии онҳо бояд дастраси омма бошад».

2. Пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳусусан ба Қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷlisҳои маҷаллии вакiloni ҳалқ» ва «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» баъзе тағиирот ворид намуда, ба ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи пешниҳод намудани номзадҳо ба аъзогии комиссияҳои участковии ҳама намуди интихобот дода шавад. Чунонки амалияи ҳаёти сиёсии кишвар шаҳодат медиҳад, аъзоёни ҳизбҳои сиёсӣ бо иштироки худ дар равандҳои сиёсӣ таҷрибаи ғанӣ андухтаанд ва дорои малака ва иродай сиёсии қавии ташаккулёфта буда, масъулияти ҳудро дар татбиқи принципҳои демократӣ дар кишвар дарк мекунанд. Иштироки онҳо дар омодагӣ ба интихобот ба ҳайси аъзои комиссияҳои участковӣ ба беҳтар шудани баргузории раъйпурсӣ ва интихоботҳои мухталиф дар Тоҷикистон мусоидат мекунад.

3. Пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» тағиироту иловаҳо ворид карда, ба ҳизбҳои сиёсие, ки дар парлумон (Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон) намоянда (вакил) доранд, бе ҷамъ овардани имзои интихобкунандагон

(панҷ фоиз) ҳуқуқи пешбарии номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шавад.

4. Дар низоми интихоботии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми маъракаи интихоботии номзадҳо ба вакилии Маҷлиси намояндагон бояд низоми мутаносибӣ ва мажоритарӣ ва дар ҳамкорӣ бо ҳизбҳои сиёсӣ истифода шавад. Ҷӣ тавре ки маълум аст, дар баъзе давлатҳои хориҷӣ дар раванди ташаккули парлумон танҳо низоми мутаносибӣ истифода мешавад. Дар шароити Тоҷикистон бояд низоми мақсадноки мутаносиби интихобот истифода шавад, ки қоидаҳои истифодаи «рӯйхати кушода»-и номзадҳои ҳизбҳои сиёсиро пешбинӣ мекунад, яъне қоидаҳое, ки дар қонунгузории муосири амалкунандай ватаний муқаррар карда шудаанд. Дар сурати риоя шудани ин шарт интихобкунанда метавонад, ба тарафдории номзаде, ки ба вакилии парлумонро интихоб шудан сазовор мешуморад, овоз дихад.

5. Аз Қонуни ҶТ «Дар бораи мақомоти худидоракуни шаҳрак ва деҳот» бармеояд, ки ҳизбҳои сиёсӣ наметавонанд номзади худро ба вакилии Ҷамоатҳо пешбарӣ намоянд. Дар робита ба ин ба моддаи 35 тағиироту иловаҳои зерин ворид карда шавад:

«Тартиби пешбарии номзадҳо ба вакилии Ҷамоатҳо

1. Барои пешбари намудани номзадҳои вакilon ба Ҷамоатҳо ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳамчунин шаҳрвандон аз тариқи худпешбарӣ ҳуқуқ доранд.

2. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқ доранд, ба вакилии Ҷамоатҳо шахсонеро, ки аъзои онҳо нестанд пешбарӣ намоянд.

3. Номзадҳо ба вакилии Ҷамоатҳо бо роҳи худпешбарӣ бояд на камтар аз 5 фоизи шумораи умумии интихобкунандагони ҳавзаи даҳлдори интихоботӣ имзо ҷамъ оваранд, инчунин ба комиссияи ҳавзвавии интихоботӣ ариза пешниҳод намоянд».

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки мавод ва тавсияҳои муаллиф дар такмилу танзими ҳуқуқии мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон – ҳамчун падида

ва субъекти ҳуқуқи конститутсионӣ мусоидат меқунанд. Натиҷаҳои тадқиқот инчунин метавонанд, барои ворид намудани тағйироту иловаҳо ба меъёрҳои қонунгузорӣ, ки ба танзими масъалаҳои ҳуқуқии марбут ба татбиқи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманданд, истифода шаванд. Маводҳои рисоларо инчунин дар раванди таълими фанҳои ҳуқуқӣ, аз қабили ҳуқуқи конститутсионии ҶТ, ҳуқуқи интихоботии ҶТ, инчунин ҳангоми гузаронидани курси маҳсус оид ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои ғайритиҷоратии ҶТ истифода бурдан мумкин аст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯъ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.02 - Ҳуқуқи конститутсионӣ; мурофиаи судии конститутсионӣ; мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунӣ, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдик карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Муаллиф маводи назариявӣ ва амалии мавзуи кори пешниҳодшударо амиқ омухтааст. Дар натиҷа ӯ бори аввал тавонист: таърихи пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсиро пайгирана мушоҳида намояд; мағҳумҳо, принципҳо, соҳти ин ҳизбҳоро асоснок намояд; ҳусусиятҳои асосӣ ва тамоюлҳои навро дар таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ошкор созад; ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ чун субъектҳои низоми сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва падидай амалигардонандай ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандонро мушахҳас намояд. Маҳсусан, таҳлили муаллиф оид ба иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди фаъолияти ҳокимияти иҷроия ва намояндагии ҳокимияти давлатӣ, ҳамкории онҳо бо падидоҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ аҳамияти калон дорад. Тавсияҳои муаллиф оид ба боз ҳам беҳтар намудани мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар ҷумҳурӣ низ саҳми муҳим доранд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертационӣ ҳангоми муҳокимаи рисола дар ҷаласаҳои кафедраи

хукуки конститутсионии факултети хукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон озмуда шудаанд ва дар конференсияҳои ҳарсолаи анъанавии ҳайати профессорону омӯзгорони факултети хукуқшиносӣ, дар конференсияҳои ҷумҳурияйӣ ва банаъмиллаӣ ироа гардидаанд, муаллиф дар онҳо бо маъруза баромад кардааст. Ҷунончи:

- дар конференсияи байналмиллалии илмӣ-амалӣ дар мавзуи: «Инкишофи падидай конститутсионализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон» - бо маърузаи «Нақши бунёдии ҳизбҳои сиёсӣ дар замони муосир» (Душанбе, 29 октябри соли 2014);
- дар конференсияи байналмиллалии илмӣ-амалӣ дар мавзуи: «Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқими ваҳдати миллӣ» бо маърузаи «Табиати ҳукуқӣ ва таркиби ҳукуқи иштироки шаҳрвандон дар идоракуни корҳои давлатӣ» (Душанбе, 15-16 июни соли 2017);
- дар конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Аҳамияти Ичлосияи тақдирсози XVI- Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳқими давлатдории миллӣ ва рушди қонунгузорӣ» - бо маърузаи «Роҷеъ ба масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи падидай ҳизбҳои сиёсӣ дар илми ҳукуқи конститутсионӣ» (Душанбе, 10 ноябрисоли 2017);
- дар конференсияи байналмиллалии «Низоми ҳукуқии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ИДМ: таҳлили тамоюлҳо ва дурнамоҳои инкишоф» - бо маърузаи «Мақоми ҳукуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои ИДМ» (Душанбе, 31 октябрисоли 2019);
- дар семинари илмӣ-назариявии «Нақши олимони муосири тоҷик дар рушди илми ҳукуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон» - бо маърузаи «Ақидаҳо ва назарияҳои олимони тоҷик дар рушди ҷомеаи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, 2 марта соли 2019);
- дар конференсияи ҷумҳуриявии илмию назарияйӣ баҳшида ба таҷлили рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳукуқи инсон зери унвони

«Хукуқи инсон дар раванди ҷаҳонишавӣ» - бо маърузаи «Хукуқу озодиҳои сиёсии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлили ҳукуқӣ-конститутсионӣ» (Душанбе, 7-уми декабри соли 2021).

Интишори натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои ин таҳқиқот дар корҳои интишоршудаи муаллиф, аз он ҷумла 20 мақолаи илмӣ, ки 7-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандай Комиссияи олии атtestатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 13 мақола дар маҷаллаҳои дигар нашр гардидааст, таҷассум ёфтаанд.

Нуктаҳои алоҳидай таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳангоми гузаронидани машғулиятҳои лексионӣ ва амалӣ оид ба фанҳои ҳукуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳукуқи интихоботии Ҷумҳурии Тоҷикистон, курси маҳсуси иттиҳодияҳои ҷамъиятий ва ташкилотҳои гайритичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар навиштани як қатор китобҳои дарсӣ истифода шудаанд.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия ба ҳадафу вазифаҳои таҳқиқот мувофиқ буда, аз феҳристи ихтисорот, муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо ва феҳристи адабиёти истифодашуда ва маъҳазҳо таркиб ёфтааст. Ҳачми умумии диссертатсия 196 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА ПРИНСИПҲОИ ҲУҚУҚИИ ҲИЗБҲОИ СИЁСӢ ДАР ТОЧИКИСТОН

1.1. Мафҳуми ҳизби сиёсӣ ва мавқеи он дар низоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ

Мавҷудият ва иншикофи давлати демокративу ҳуқуқбунёд ва ҷомеаи шаҳрвандӣ аз ташкилоте тақозо менамояд, ки шаҳрвандон онҳоро дар асоси ризояти умумӣ барои ҳифзи манфиатҳои худ таъсис медиҳанд. Ба сифати чунин ташкилоти шаҳрвандон маҳз ҳизбҳои сиёсӣ баромад мекунанд. Ҳизби сиёсӣ ягона иттиҳодияи ҷамъиятии шаҳрвандон мебошад, ки ба воситай он ҳуқуку озодиҳои сиёсӣ амалӣ мегарданд. Ба воситай ҳизбҳои сиёсӣ шаҳрвандон метавонанд дар идоракуни корҳои давлатӣ ва ҳаёти сиёсии кишвари худ фаъолона иштирок қунанд, манфиатҳои худро дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва намояндагӣ ҳифз намоянд.

Ҳизбҳои сиёсӣ, ки қисми таркибии ҷомеаи демократӣ маҳсуб мешаванд, таърихи раванди пайдоиш ва низоми иҷтимоияшон ташаккул ва таҳаввулоти зиёдеро аз сар гузаронидааст. Таърихи пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсиро олимон дар робита бо зухуроти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва таърихӣ таҳлил менамоянд. Барои дарки моҳияти ин зухурот муҳим аст, ки ба таърихи он назар афканд. Саволи матраҳ ин аст, ки дар қадом шароит ин зухурот пайдо гардидааст, қадом омил сабаби пайдошавии он шудааст ва қадом усулҳо метавонанд, ки ба инкишофи амиқи ин зухурот мусоидат намоянд. Ин қонунияти мебошанд, ки бе ба инобат гирифтани онҳо инкишофи ин ва ё он падида гайриимкон мебошад.

Дар «Фарҳанги қалони забони русӣ»-и Ожегова С.И ва Шведова Н.Ю. қалимаи «ҳизб» ҳамчун ташкилоти сиёсии қадом як қишири ҷомеа эътироф мешавад, ки ифодакунанда ва ҳимоякунандаи манфиатҳои онҳо,

роҳбарони онҳо баҳри амалӣ соҳтани ҳадафҳо ва барномаҳояшон баромад мекунанд¹⁷.

Таҳлили илмии пайдоиши ҳизбҳои сиёсӣ ва низоми ҳизбии Ҷумҳурии Тоҷикистон гувоҳ аст ва ин раванд ҳанӯз пеш аз замони ба даст овардани соҳибихтиёри давлатӣ шурӯъ гардида буд. Дар охири солҳои 80-ум ва оғози солҳои 90-уми асри XX дар Тоҷикистон заминаи аввали пайдо шудани ҳаракатҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва баъдан ба ҳизбҳои сиёсӣ мубаддал гаштани қисмате аз онҳоро фароҳам овард. Ҳамин тарик, дар саҳнаи сиёсӣ-иҷтимоии кишвари мо ҳизби Демократии Тоҷикистон, Созмони мардумии «Растоҳез», созмони «Лаъли Бадаҳшон», клуби сиёсии «Маърифат», ташкилоти сиёсии «Ошкоро», клуби сиёсии «Рӯ ба рӯ» пайдо гаштанд.

Омӯзиши ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ниҳод, категория ва падидай сиёсӣ-хуқуқӣ яке аз самтҳои афзалиятнок ва муҳимми илми муосири чомеашиносӣ маҳсуб меёбад. Таваҷҷуҳи назариявӣ-методологӣ ва амалӣ вобаста ба пажӯҳиши ин масъала дар илми ватанӣ бо тақвияти ташаккули низоми нави демократӣ рақобатпазирӣ ва плюрализми ҳизбӣ, инчунин табдили ҳизбҳои сиёсӣ ба ҷузъи соҳтории механизми ташкилот ва амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобастагӣ дорад¹⁸.

Бояд қайд намуд, ки ҳизбҳои сиёсӣ ташкилоти муҳимми ҷамъиятие мебошанд, ки дар доираи меъёрҳои хуқуқӣ-конститутсионӣ амал намуда, барои муттаҳид соҳтани ақидаҳои аъзоёни чомеа ва барои ташаккул ва ифодаи онҳо хизмат мекунанд.

Ҳизбҳои сиёсӣ на факат дар пешбарӣ намудани манфиатҳои аъзоёни чомеа нақши калидӣ доранд, балки барои пиёда соҳтани ин ҳадафҳо дар ҳаёти сиёсӣ иштироки фаъолона мекунанд ва барои

¹⁷Ниг: Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Тольковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. -4-е изд., дополненное. – М.: ООО «А ТЕМП», 2010. С.494.

¹⁸Ниг: Эмомалий Раҳмон. Бист қадами созанд (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. С. 22.

меъёрҳои рафтори чамъиятий ва соҳаи сиёсати давлатӣ қоидаҳои муайяне эҷод низ менамоянд¹⁹.

Гурӯҳҳои сиёсие, ки барои ба даст овардани ҳокимият ҳамеша дар мубориза ҳастанд, ҳанӯз дар замонҳои қадим мавзӯи пажӯҳиши мутафаккирон қарор гирифта буданд. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун зуҳороти чамъиятий таърихи қуҳан доранд. Дар миёни олимон чунин ақида вуҷуд дорад, ки тибқи он нишонаҳои ҳизбҳои сиёсӣ ҳанӯз дар давраҳои демократияи афинагӣ мавҷуд буд. Ҳақиқатан оид ба мавҷуд будани якчанд гурӯҳҳои ба ҳамдигар муқобил дар Афина дар асри VI то мелод дар асарҳои Арасту²⁰ воҳӯрдан мумкин аст. Маълумоти сарчашмавиро оид ба ҳизбҳои сиёсии моҳигирон ва заминдорони шаҳру қаламравҳо аз асарҳои Арасту метавон пайдо намуд.

Баъдан, баррасии минбаъдаи мавзӯи ҳизбҳоро дар асарҳои Николло Макиавелли, Томас Гобсс, Ҷон Локк, Томас Ҷефферсон, Шарл Монтескё, Жан-Жак Руссо воҳӯрдан мумкин аст.

Яке аз аввалин асарҳое, ки бевосита ба ҳизбҳои сиёсӣ баҳшида шудааст, рисолаи лорд Генри Сен-Ҷон Болинброк бо номи «Мулоҳизаҳо оид ба ҳизбҳо» мебошад. Мавзуи нақши ҳизбҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва сиёсати оммавӣ ҳамзамон дар асарҳои Георг Вилгелм Фридрих Гегел, Иоганн Готлиб Фихт, Бенҷамен Констан, Ҷон Милл, Девид Юм ва дигар мутафаккирони Аврупо мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Олимони конституционалисти рус В.М. Гессен, Ю.С. Гамбаров, М.М. Ковалевский ва Б.Н. Чичерин дар пайдоиш ва рушду ташаккули тасаввурот оид ба ҳизбҳои сиёсӣ нақши муҳим доранд. Аз нимаи асри 19 нахустин таҳқиқоти амалӣ оид ба ҳизбҳои сиёсӣ пайдо мешаванд. Масъалаи мавқеъгирии идеологии иттиҳодияҳои сиёсӣ ва ташкили соҳтмони ҳизбӣ дар асарҳои К. Маркс, Ф. Энгелс, В.И. Ленин, А. Бебел, Г. Плеханов, К. Каутский хеле ҷиддӣ баррасӣ гардидаанд.

¹⁹Ниг: Партии и движения в России и на Западе: процесс формирования, методы исследования. Сборник Отв. редактор Любин В.П. –М., 1994. С.41.

²⁰Аристотель. Сочинения: В. 4 т. Т. 1, Москва, 1975 г. С. 367.

Асосҳои назариявӣ-методологии омӯзиши ҳизбҳои сиёсиро олимон Ҷ. Брайтс, М. Вебер, Р. Михелс, М.Я. Острогорский дар асарҳои худ мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд. Асарҳои онҳо бунёдгузори заманаи асосҳои илмии шинохти ҳизбҳои сиёсӣ буда, мафҳумҳоро роҷеъ ба ташкилоти сиёсӣ возех менамоянд. Дар робита ба ин масъала, соли 1898 китоби М.Я. Острогорский «Демократия ва ҳизбҳои сиёсӣ» бо забони фаронсавӣ аз чоп мебарояд, ки дар он механизми ташкил ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, омилҳои пайдоишу рушди онҳо вобаста ба шаклҳои нисбатан мураккаби вазъи сиёсӣ-ташкилӣ дар мисолу намунаи ҷомеаи Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Англия нишон дода шудааст²¹.

Бо вучуди он ки ҳизбҳои сиёсӣ ифодагари бевоситай ҳокимияти давлатӣ намебошанд, онҳо нишонаҳои асосии ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб мераванд ва функцияи миёнаравиро байни давлат ва ҷомеа дар амалӣ намудани манфиатҳои шаҳрвандон дар соҳаи ҳаёти давлатӣ ичро мекунанд.

Чун аломати таркибии низоми сиёсии ҷомеаи демократӣ ҳизбҳои сиёсӣ барои давлат ва ҷамъият аҳамияти муҳим доранд. Дар давоми мавҷудияти худ ҳизбҳои сиёсӣ ва тимсоли онҳо, ки дар ҷомеа арзи ҳастӣ мекарданд, миёни аъзоёни ҷомеа оид ба манфиатнок будани онҳо баҳсу мунозираҳо мерафт. Аксарон ҳизбҳои сиёсӣ ҳатто чун ташкилоти заравар фаҳмида мешуд, ки ба пароқандагии ҷомеа ва шикасти давлатдорӣ оварда мерасонанд. Т.Б. Бекназар-Ҷӯзбашев дар ин маврид менависад: «Гумон аст, ки дигар принсип ва ё зуҳуроти сиёсиро номбар намоем, ки дар тӯли мавҷудияти таърихии худ ин қадар дучори ҳуҷумҳо гардидааст»²².

Олими намоёни фаронсавӣ Жан Жак Руссо «назарияи ироди умумӣ ҳамчун моҳияти ҷудонопазири давлат»-ро таҳлил намуда, бо нобоварӣ ва ҳатто дар бораи ҳусусияти манғӣ доштани ҳизбҳои сиёсӣ навишта буд. Ба ақидаи ў ҳангоми аз тарафи гурӯҳи одамоне, ки

²¹Муфассал нигаред: Острогорский М.Я. Демократия и политические партии - М., 1997.

²²Бекназар-Ҷӯзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях - М. 1998. С. 8.

манфиатҳои хусусиро дар баробари манфиатҳои иродавии умумӣ таҷассум менамоянд, дар охир ба манфиатҳои давлат ғайримақсаднок амал меқунанд. Муаллиф зарур мешуморад, ки «дар дохири давлат набояд созмонҳои хусусӣ амал намоянд ва ҳар як шаҳрванд бо назардошти худ масъалаҳои муаянро ҳал намояд. Мавҷудияти ҳизбҳо метавонад ба воло эътироф гаштани манфиатҳои хусусӣ ва камарзиш шуморидани давлат оварда расонад²³.

Муҳаққиқи рус Байкова Т.К. ҳангоми таҳлили падидай ҳуқуқии ҳизби сиёсӣ ба чунин хулосае меояд, ки нақш ва моҳияти он дар баҳодиҳии муҳаққиқон якхела нест. Аз ин рӯ, ҳангоми баҳодиҳии гуногуни олимон ба моҳият ва нақши ҳизбҳои сиёсӣ ва ифода кардани рафтори бештари ҳассос (эмотсионалӣ) нисбат ба он боиси коркард нашудани мафҳуми ягонаи он мегардад. Рафтори ҳассос бештар ба баҳодиҳии ҳизбҳои сиёсӣ бо демократия ифода мешавад, ки он ба андешаи муаллиф қобили қабул нест. Муаллиф дар мисоли таърихи пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсии Россия тасдиқ менамояд, ки падидай демократия ба ташаккул ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ ҳеч алоқамандие надоранд. Яъне бе татбиқи падидай демократия низ ҳизбҳои сиёсӣ дар Россияни таъриҳӣ пайдо гаштанд ва амал намуданд²⁴.

Соҳтори сиёсии ҷомеаи муосири шаҳрвандӣ бениҳоят мураккаб буда, дар худ маҷмӯи иттиҳодияҳои гуногуни ҷамъиятиро иборат аз он медонад, ки бо давлат дар робитаҳои ҳамдигарӣ қарор дошта бошанд. Ҳизбҳои сиёсӣ бошанд, яке аз чунин шакли иттиҳодияҳои ҷамъиятий мебошанд. Албатта, мазмуни асосии танзими ҳуқуқии онҳо маҳз дар мафҳуми худи «ҳизби сиёсӣ» инъикос меёбад, ки онро аз дигар шаклҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятий ҳамчун субъекти хоси ҳуқуқ фарқ менамояд. Танҳо дар асоси мавҷудият ва ё муайян намудани вазъи ҳуқуқии ин навъи иттиҳодияи ҷамъиятий дар қонун метавон ҳолати ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва

²³ Ниг: Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. / Пер. с французского, под ред. Д.Е. Жуковского - СПб, 1907. С.50, 181.

²⁴Муфассал ниг: Байкова Т.К. Конституционно-правовой статус политических партий в Российской Федерации (Электронный ресурс): Диссертация кандидата юридических наук: 12.00.02. – М.: РГБ, 2003 (Из Фонда Российской Государственной библиотеки). С.9.

үхдадорихо, чой ва нақши онро дар низоми сиёсӣ мустаҳкам кард. Т.Бекназар-Ҷозбашев дуруст қайд менамояд, ки барои мақомоти қонунгузор «аз давраҳои пеш мушкил буд, то ин ки падидай ҳизби сиёсиро расмӣ гардонад», зоро ки «ҳизби сиёсӣ аз рӯйи пайдоиш, соҳаи фаъолият, таъиноти функционалӣ аз категорияи давлатӣ-ҳуқуқӣ дида, категорияи ҷамъияти-сиёсиро зиёдтар ифода менамояд»²⁵.

Аммо ба андешаи мо мураккаб будани масъалаи мазкур таҳлили онро сарфи назар намекунад. Баръакс, қайд намудан лозим аст, ки маҳз тавассути меъёрҳои ҳуқуқ мумкин аст, ки моҳият ва ҳадафҳои натанҳо ҷамъияти ҳизби сиёсӣ, балки давлатии он низ ифода карда шавад. Аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аксарияти воситаҳои амалигардонии ҳадафҳои ҳизби сиёсӣ мустаҳкам гардонида мешаванд. Қонуниятҳои ҳуқуқӣ на танҳо роҳҳои асосии фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро нишон медиҳанд, балки ҳудуди фаъолияти ҳизбири низ муқаррар мекунанд, ки дар асоси он ҷомеа ва давлатро аз рафткорҳои ормонии ҳуди ҳизб эмин нигоҳ медорад (масалан, дар мавриди аз ҷониби ҳизби сиёсӣ ҳоҳиши ба ҳуд тобеъ намудани давлат, ҷомеа, ё ғасб намудани салоҳияти мақомоти давлатӣ ё ин ки барномаҳои ҳизбии ҳудро ба ҳуҷҷатҳои ҳатмии давлатӣ мубаддал гардонидан ва ҳоказо.).

Ҳизби сиёсӣ ин иттиҳодияи ҷамъиятие мебошад, ки тавассути он шаҳрвандони кишвар имконияти мустаҳкамнамудаи конститутсионии ҳуд ба муттаҳидшавиро амалӣ сохта, дар идоракуни давлат ва ҳаёти сиёсии ҷомеа иштирок менамоянд. Ҳизби сиёсӣ атрибути бевоситаи давлати демократии муосир ҳисобида шуда, барои ирода ва манфиатҳои гурӯҳҳои гуногуни ҷомеаро бо иродаи ягонаи давлат ҷамъ намудан, ҳизмат менамояд²⁶.

Мутафаккири барҷастаи асри миёна ва сиёсатмадори маъруфи тоҷик Низомулмулк дар асарҳои ҳуд роҷеъ ба соҳтори иҷтимоии ҷомеа таҳқиқоти илмӣ бурда, қайд менамояд, ки дар ҷомеа гурӯҳҳо ва

²⁵ Ниг: Бекназар-Ҷозбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях - М. 1998. С.9.

²⁶ Ниг: Гамбаров Ю.С. Политические партии в их прошлом и настоящем. 2-е издание - СПб, 1905. С.11.

қишрҳои мухталифи иҷтимоӣ арзӣ ҳастӣ менамоянд ва ҳангоми ба инобат нагирифтани мақсаду мароми яқдигар, ин ҳолат метавонад, ба нооморӣ дар ҷомеа боис шавад²⁷. Олимӣ сиёсатшиноси тоҷик Қурбонов Р.Г. ба андешаҳои сиёсӣ-хуқуқии Низомулмулк такя менамояд, аммо қайд месозад, ки гурӯҳҳои муттаҳиди ҳамфирки дар он замон, ки ба тарафдории роҳбарони олиқадр фаъолият доштанд, монанди ҳизбҳои сиёсии муосир дорои соҳтори конкретӣ, дастгоҳ, узвият ва дигар нишонаҳои хос набуданд²⁸.

Хуқуқшиноси қирғиз Муқамбаева Г.А. нақши ҳизбҳои сиёсиро дар ҷомеа муҳим арзёбӣ намуда роҷеъ ба ин масъала менависад: «Ҳизби сиёсӣ ифодакунандай соҳтори ҷомеаи шаҳрвандӣ буда, васлкунанда ва пайвандгари ҷомеаи шаҳрвандӣ бо давлат мебошад»²⁹.

Ба андешаи олимӣ ҳуқуқшиноси қирғиз Ибраимов Т.Р. ҳизбҳои сиёсӣ дар таърихи пайдоиши худ, пеш аз ҳама чун воситаи мубориза баҳри ҳокимияти давлатӣ ташаккул ёфтааст. Муаллиф ба он назар аст, ки раванди бавучудомада оҳиста-оҳиста базаи ҳуқуқиро пайдо намуда, баъдан дар сатҳҳои гуногун ва дар санадҳои хуқуқии давлат мустаҳкам шуд. Ҳизби сиёсӣ дар як вақт аломати ҷомеа ва давлат эътироф шуда, нақши боарзиши мусолиҳагар миёни онҳо баромад мекунад. Ин миёнаравии ҳизби сиёсӣ имкон медиҳад, ки байни давлат ва ҷомеа созиш ба даст омада, манфиатҳои гуногуни қишрҳои мухталифи ҷамъият ва дар маҷмӯъ манфиатҳои тамоми ҷомеа ифода карда шавад³⁰.

Мафҳуми васеи илмии мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсиро профессори рус Авакян С.А. пешниҳод менамояд. Дар зери мафҳуми мақоми ҳуқуқӣ-конституционии ҳизбҳои сиёсӣ муҳаққиқ «маҷмӯи меъёрҳо ва дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқиеро мефаҳмад, ки дар асоси муқаррароти конститутсия ва қонунҳо ва таъиноти иҷтимоии ҳизб

²⁷Ниг: Бобоев К.С. Назарияи сиёсии Низомулмулк. – Душанбе, «Ирфон», 1999 - С.71.

²⁸Ниг: Курбанов Р.Г. Политические партии в Республике Таджикистан: становление, проблемы, прогноз. Диссертация кандидата политических наук. – Душанбе, 2014. -С.17.

²⁹Муфассал Ниг: Муқамбаева Г.А. Государство и право Кыргызстана – Бишкек, 1998 - С.277.

³⁰Ниг: Ибраимов Т.Р. Правовые основы организации и деятельности политических партий в Республике Кыргызстан. Диссертация кандидата юридических наук. Специальности – 12.00.01 - Бишкек, 2010 - С.22.

асосҳои ҳолати ҳуқуқии ҳизбро дар ҷомеа ва давлат мустаҳкам намуда, ҳуқуқу уҳдадориҳо, имкониятҳои амалишавии ташкилӣ, сохторӣ ва моддию молиявӣ, кафолатҳо ва маҳдудиятҳои мавҷудият ва фаъолияти онҳоро дар бар мегирад»³¹.

Мазмуни хосеро дар инкишофи назарияи ҳизбҳои сиёсӣ илми ҳуқуқи конститутсионӣ дорад, ки ҳадафи асосиаш мусоидат ба бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳамчун ҷомеаи сиёсии афроди озод ва дорои дарки баланди эҳтиром нисбат ба якдигар дар шароити гуногунандешии сиёсӣ ва бисёрҳизбӣ ва маҳсусан сулҳу оромиш мебошад.

Дар раванди таҳқиқи ҳизбҳои сиёсӣ илми ҳуқуқи конститутсионӣ ба категорияҳои ба ҳуд мутааллиқ такя менамояд, ки Автономов А.С. онҳоро аз ҷунин ғурӯҳҳо иборат медонад: «таркиби ҳуқуқи конститутсионӣ, конститутсия, қонунияти конститутсионӣ, конститутсионализм, ҷавобгарии конститутсионӣ, кафолатҳои конститутсионии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон, парлумонгаройӣ ва албатта категорияи ҳизби сиёсӣ»³².

Богданова Н.А. қайд менамояд, ки ҳангоми таҳлили зуҳурот ва равандҳои ҳуқуқӣ- конститутсионӣ дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ категорияҳои сиёсӣ низ ҳатман истифода мегарданд. Дар таҳқиқи ҳама гуна падидаҳои ҳуқуқӣ- конститутсионӣ муаллиф истифодаи категорияҳои сиёсиро зарур шуморида, бе татбиқи онҳо ҳар гуна назарияи ҳуқуқӣ-конститутсиониро зоҳирӣ ва ғайризинда медонад. Аммо муҳаққиқ сатҳи сиёсаткунонии доктринаи ҳуқуқӣ- конститутсиониро қабул надорад ва онро ҳамчун зуҳуроти манғӣ маънидод менамояд³³.

Ҳизбҳои сиёсӣ субъекти асосии муносибатҳои ҳуқуқӣ- конститутсионӣ дар давлатҳои демократӣ баромад мекунанд ва маҳз ба

³¹ Ниг: Конституционно-правовой статус политических партий в России: учеб. пособие А.С. Авакьян. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. С.22.

³² Ниг: Автономов С.А. Методологические аспекты исследования системы категорий конституционного права // Теоретические проблемы российского конституционализма - М., 2000 - С. 5.

³³ Ниг: Богданова Н.А. Правовая догма и политика в науке конституционного права // Вестник Московского Университета. Серия 11. Право –М, 1997. № 4 - С. 8.

воситаи фаъолияти онҳо принсипҳои асосгузорандай мусир и демократӣ, ба мисли гуногунандешӣ, интихобӣ будани шахсони мансабдор, намояндагӣ, бисёрҳизбӣ, иштироки озоди шаҳрвандон дар идоракуни ҳаёти сиёсӣ таҷассум карда мешаванд. Мавҷудияти демократияи мусир тақозои фаъолияти ҳамаҷонбаи ҳизбҳои сиёсиро чун субъектони муносибатҳои сиёсии ҷомеаро дорад. Аз ин рӯ, мазмuni хосро дар таҳқиқи масъалаи мазкур таҳлили мағҳумҳои ҳизби сиёсӣ, мақоми ҳуқуқӣ- конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ, хусусиятҳои хос, нишонаҳои асосӣ, тамоюлҳои нави ба ҳизбҳои сиёсӣ алоқаманд ташкил медиҳанд.

Масъалаи мансубияти мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба предмети танзимнамоии соҳаи алоҳидаи ҳуқуқ, мавзӯи мубрами илми ҳуқуқи конститутсионӣ ба шумор рафта, барои ташаккули мазмuni он ва муқаррар намудани амаликунии ин раванд мусоидат менамояд. Натиҷаҳои хулосавии ин масъала бо методҳои танзимнамоии ҳуқуқи конститутсионӣ ва маъмурӣ, ки ҳизбҳои сиёсӣ субъектони ин соҳаҳои амалкунандаи ҳуқуқ баромад мекунанд, вобастаанд. Дар ин маврид мансубияти субъекти ҳуқуқ ба танзими предмети ин ё он соҳаи ҳуқуқ таъсири батадриҷро на танҳо ба соҳаи ҳуқуқшиносӣ дорад, балки ба ҷанбаҳои сиёсии ҳаёти ҷамъиятӣ низ мерасонад.

Ҳангоми танзими мансубияти соҳавии ҳизбҳои сиёсӣ чун субъекти ҳуқуқ зарурати таҳлили умумии масъалаи танзими мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро дар доираи меъёрҳои оммавӣ ва ё хусусӣ маънидод кардан пеш меояд. Бояд қайд намуд, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ масъалаи мансубияти оммавӣ ва хусусӣ доштани падидай ҳизбҳои сиёсӣ предмети алоҳидаи таҳқиқ қарор нагирифтааст, аммо аз нуқтаи назари аксар олимони ҳуқуқшиносӣ ба ҷунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳизби сиёсӣ субъекти ҳуқуқи оммавӣ буда, дорои ҳамаи нишонаҳои мутааллик ба ин навъи субъектро доро мебошад³⁴.

³⁴Ниг: Савченко О.Г. Правосубъектность политической партии в сфере имущественных отношений // Юрист - М, 2010. №12 - С.18.

Ҳам дар илми сиёсатшиносӣ ва ҳам дар илми ҳукуқи конститутсионӣ таъриф ва мағҳуми умумипазируфташудаи ҳизби сиёсӣ вучуд надорад, зоро ҳамон тавре ки оид ба дигар масъалаҳои ҳукуқии асосӣ ишора кардем, чун давлатҳои ҷаҳон яксоn нестанд ва дар навбати худ аъзои ҷомеаҳои онҳо аз манфиату андешаҳои муҳталиф ва ҳатто муҳолиф пайравӣ мекунанд, аз ин рӯ, ба даст овардани таърифера, ки қаноаткунанда бошад амри муҳол аст. Гузашта аз ин, қонунҳои асосии муосир ва қонунҳои марбути қишварҳои ҷаҳон бо муайян намудани мағҳуму моҳияти ҳизби сиёсӣ масъаларо боз ҳам печидатар мекунанд. Дар ин росто зарур аст, мағҳумҳои ҳизби сиёсиро, ки аз ҷониби муҳаққиқони қишварҳои гуногун пешниҳод шудаанд ва як силсила санадҳои ҳуқуқӣ, ки онҳоро низ дар бар доранд, мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор диҳем.

Истилоҳи «субъекти ҳуқуқи оммавӣ» дар замони ҳозира яке аз мавзуъҳои муҳимми таҳлилшавандай предмети илмҳои ҳуқуқшиносӣ ба шумор меравад. Дар таҳқиқоти диссертатсионии Прокопович Г.А. «дар зери мағҳуми субъектони муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ иштирокчиёне дониста мешаванд, ки дар раванди муносибатҳои конкретӣ дорои ҳуқуқу озодиҳо ва масъулияти ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ ҳастанд. Дар ин гуна муносибатҳои ҳуқуқӣ шахсоне иштирок менамоянд, ки аз ҷониби давлат ваколатдор гаштаанд ва ё шахсоне, ки нисбаташон ичрои ваколатҳои ҳокимииятӣ муқаррар карда мешавад»³⁵. Лавренюк А.В. чунин шакли мағҳумро пешниҳод намудааст: «Субъектони ҳуқуқи оммавӣ гуфта, ашхосе эътироф мешаванд, ки мақсад аз фаъолияти онҳо изҳори иродай оммавии мардум (амалигардонии ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар маҷмӯъ ташаккули ҷомеа ва давлат) ва тибқи салоҳиятҳои муқарранамудаи меъёрҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ дар амали гардонидани муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ иштироки фаъол менамоянд»³⁶.

³⁵Ниг: Прокопович Г.А. Теоретическая модель юридической ответственности в публичном и частном праве: Диссертация доктора юридических наук - М., 2007 - С.58.

³⁶Ниг: Лавренюк А.В. Субъекты публичного права: теоретико-правовое исследование: автореферат диссертации кандидата юридических наук - М., 2007 - С3.

Албатта, ҳизбҳои сиёсӣ ба мағҳуми дар боло додашуда сад дар сад ҷавобгӯ буда, субъекти ҳуқуқи оммавӣ эътироф ва баромад менамоянд. Ҷунон ки ба мо маълум аст, субъектони муносибатҳои ҳуқуқи оммавӣ дорои чунин нишонаҳо мебошанд: 1) фаъолияти субъектони ҳуқуқи оммавӣ ба таъмини манфиатҳои омма равона карда мешавад. Манфиатҳои оммавӣ гуфта, категорияи хосе мебошад, ки дар доираи ҳуқуқи оммавӣ ба дараҷаи кофӣ таҳлил шудааст. Дар натиҷаи такя намудан дар мағҳуми субъекти ҳуқуқи оммавӣ «чун манфиатҳои ягонашудаи шахсӣ ва корпоративии субъектони ҳуқуқ»³⁷, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ҳизби сиёсиро зарур аст, ки манфиатҳои оммавиро таъмин намояд ва барои ифодай манфиатҳои ҳусусиву корпоративии аъзоёнаш ба мақомоти давлатӣ кӯшишу талош намояд. Ҳизбҳои сиёсие, ки дар фаъолияти парлумон ва дигар мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳастанд, онҳо низ метавонанд, бо ёрии ин ниҳодҳо манфиатҳои ҳусусиву корпоративии узвияташонро ба шакли оммавӣ ҳифз намоянд; 2) соҳибҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқи оммавӣ бо меъёрҳои ҳуқуқи омма тақвият мешавад. Ҳуқуқи умумӣ гуфта, дар илми ҳуқуқшиносии тоҷик – маҷмӯи меъёрҳо, соҳаҳо ва институтҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро бо мақсади ҳимояи манфиатҳои умумидавлатӣ, умуниҷамъияти танзим мекунанд³⁸. Дар ин муносибатҳо ҳадафҳо ва вазифаҳои умумидавлатӣ ва умуниҷамъияти дар мадди аввал меистанд. Истилоҳи «умумӣ» ба маънои «умумидавлатӣ» истифода мешавад. Ҳуқуқи умумӣ ҳадафҳо, вазифаҳо, манфиатҳоеро ҳимоя мекунанд, ки аҳамияти умумидавлатӣ ва умуниҷамъияти доранд. Масалан, Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дар моддаи аввал маҷмӯи муносибатҳои ҳуқуқиеро муқаррар менамояд, ки ҳамчун предмети ҳуқуқи умумӣ эътироф карда мешаванд. Тибқи меъёри қонуни мазкур, «Ҳуқуқи шаҳрвандон барои муттаҳид шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ ба тариқи зайл ба амал бароварда мешавад: - таъсис кардани ҳизбҳои сиёсӣ

³⁷Ҳамон ҷо. С.42.

³⁸Ниг: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: «Империал-Групп», 2014 - С.484.

мувофиқи эътиқоди худ; - ихтиёран дохил шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ бо шарти эътироф намудани оинномаҳои онҳо аз ҷониби дохилшавандагон; - иштирок кардан дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мувофиқи мақсадҳои муайянкардаи барномаҳои онҳо ва тибқи шаклҳои муқарраркардаи оинномаҳои онҳо; - озодона баромадан аз ҳизбҳои сиёсӣ³⁹. Ҳизби сиёсӣ воситаи ниҳодинашавии (институтсионалии) таъмини талаботҳои сиёсии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад мекунад; 3) воқеяти ҳуқуқии пайдоиши субъекти ҳуқуқи оммавӣ дар доштани ҳайати муайяни он ё дар маҷмӯи одамоне мебошад, ки ба сифати муассисони ин ташкилот баромад менамоянд. Шакли асосии эътирофи давлатии ин гуна ташкилот (аз ҷумла, ҳизбҳои сиёсӣ) ин бақайдгирии давлатии ҳатмии ҳизбҳои сиёсӣ ва гирифтани ҳуқуқи шахси ҳуқуқӣ мебошад, ки ба он имкон медиҳад, ҳамаҷониба дар амалий кардани муносибатҳои оммавӣ-ҳуқуқӣ иштирок намояд; 4) субъектони ҳуқуқи оммавӣ барои баён намудани функцияҳои умумӣ (баъзан маврид ҳокимиятӣ-тақсимотӣ) хизмат менамоянд. Ин нишона бевосита ба ҳизбҳои сиёсӣ мутааллик нест. Ҳизби сиёсӣ баёнгари бевоситаи ҳокимияти давлатӣ намебошад. Аммо маҳз аз ҳисоби аъзоёни он ҳайати кадрии баъзе аз мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташкил меёбад, ки дар навбати худ ифодагари функцияи ҳокимиятӣ метавонанд, баромад кунанд. Бояд зикр намуд, ки нишонаи ҳокимиятро ҳизбҳои сиёсӣ бавосита доро мебошанд.

Ҳамин тариқ, ҳизбҳои сиёсиро субъектҳои ҳуқуқи умумӣ эътироф намудан мумкин аст. Мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба воситаи ду соҳаи ҳуқуқи оммавӣ (ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ) танзим карда мешавад ва дар фарқият гузоштани ҷанбаҳои фаъолиятнамоии онҳо дар миёни предметҳои ин соҳаҳои ҳуқуқ ҳанӯз ҷудокунӣ мавҷуд нест.

Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ- оммавӣ дар давраи сиёсии муосири Тоҷикистон барои ба даст овардани

³⁹Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 сол // АМО ҶТ. 1998. №22.м.300.

ҳадафҳои зерин таъсис дода мешаванд: а) ташаккули афкори чамъиятӣ; б) омӯзиш ва таълими сиёсии шаҳрвандон; в) ифодаи иродай шаҳрвандон нисбат ба ҳар навъ масъалаи ҳаёти чамъиятӣ ва расонидани онҳо ба шумораи зиёди аъзоёни ҷомеа ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ; г) пешбарии номзадҳои худ (рӯйхати номзадҳо) ба интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, интихоботи вакилони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, интихоботи вакilon ба Маҷlisҳои маҳаллии вакiloni ҳалқии ВМҚБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳру ноҳияҳо, аз ҷумла ба интихоботҳои вакilon ба мақомоти худидоракуни шаҳрак ва дехот.

Дар натиҷаи таҳлили табиати ҳадафҳои дар боло зикрёфта дар алоҳидагӣ ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст.

Ташаккули афкори чамъиятӣ яке аз навъҳои фаъолияти сиёсӣ буда, ба доираи предмети танзимнамоии ҳуқуқи конститутсионӣ доҳил мешавад. Ҳадафи дуюм, ки аз меъёри қонунгузорӣ бармеояд, барои таъмини ҳадафи аввал равона карда мешавад. Муносибатҳое, ки дар раванди он ба вучуд меоянд, онҳо низ табиати ҳуқуқӣ-конститутсионӣ доранд. Фаъолияти ифодаи иродай шаҳрвандон нисбат ба ҳар гуна масъалаи ҳаёти чамъиятӣ ва расонидани онҳо ба шумораи зиёди аъзоёни ҷомеа ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо бавучудойии якчанд навъи муносибатҳои ҳуқуқӣ вобастаанд. Қисме аз ин муносибатҳо ҳусусияти ҳуқуқӣ-идоракунӣ доранд. Иродай шаҳрвандон дар шаклу усулҳои гуногун ифода карда мешаванд. Масалан, шаҳрвандон метавонанд, ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ бевосита муроҷиат намоянд ва ё аз номи ҳизби сиёсӣ барои ҳифзи манфиатҳои шаҳрванд чун ташкилоти колективӣ муроҷиат кунанд. Ҳамчунин аксаран ҳадафҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар мавриде амалишавандаанд, ки ў ба муносибатҳои ҳуқуқӣ -маъмурӣ ворид гардад. Аз ин ҷо хулоса намудан мумкин аст, ки ҳизбҳои сиёсӣ танҳо субъектони соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ набуда, ба танзими соҳаи ҳуқуқи маъмурӣ низ зарурат доранд. Ҳадафи чаҳоруми фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ҳосияти бештари идоракунӣ-маъмурӣ дорад, зоро ташкили

аксарияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба иштироки асосии ҳизбҳои сиёсӣ дар кори онҳо вобастагӣ дорад. Ҳамин тарик, мақсад аз ворид намудани ҳизбҳои сиёсӣ чун субъекти хуқуқ дар гардиши муносибатҳои хуқуқӣ аз он иборат аст, ки ў ҳамчун иштирокчии муносибатҳои конститутсионӣ ва ҳам маъмурӣ баромад менамояд.

Ба гайр муносибатҳои бунёдие, ки дар амалӣ гардонидани ҳадафҳои худ ҳизби сиёсӣ дар онҳо қарор доранд, ҳамчунин барои ҳизб зарур аст, дар якчанд муносибатҳои хуқуқии дигари хосияти идоракунӣ-давлатидошта иштирок намояд, ба монанди раванди қайди давлатии ҳизби сиёсӣ, гузаронидани ҳар гуна маъракаҳои хосияти сиёсидошта, бақайдгирии воситаҳои ахбор, пардохти маблагҳои андоз ва гайра.

Аз нуқтаи назари ҳадафҳои иҷтимоӣ ва таъсиррасонии мафкуравӣ ба мардум, мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ қисми асосии ҳолати ҳуқуқии онҳо эътироф карда мешавад. Махӯз ба воситаи меъёрҳои ҳуқуқи конститутсионӣ ҳуқуқҳо, уҳдадориҳо ва кафолатҳои ҳуқуқӣ ба ҳизбҳои сиёсӣ пешниҳод мешавад, ки дар натиҷаи соҳиб шудан ба ин мақом ҳизбҳо метавонанд, дар ифода кардани манфиатҳои гурӯҳҳои ҷомеа ва ба амал баровардани мақсадҳои он бо роҳи интихобот ва баъдан бо фаъолияти қонунгузорӣ иштироки фаъол намоянд.

Агар дар танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ меъёрҳои конститутсионӣ набошанд, пас фаъолияти ҳизбҳо бе мазмун ва гайриимкон мебошанд.

Таҳлили илмии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки дар баробари мақоми умумӣ доштани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳар яке аз онҳо боз бо хусусиятҳои хоси хеш, шаклҳои ташкилий-ҳуқуқӣ, намудҳо, ҳуқуқу уҳдадориҳо фарқ карда мешаванд.

Дар самти баррасии рисолаи диссертационии мазкур хусусиятҳои хоси ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, мазмуни он, тасдиқи ҳуқуқӣ ва танзими мақоми (институтионализатсияи ҳуқуқии) он навъи иттиҳодияҳои ҷамъиятие таҳлил карда мешавад, ки проблемаҳои

тanzимнамои онҳо барои мавзуъи таҳқиқшаванд ба бисёр масъалаи мубрам аст. Пеш аз ҳама ба он ҳизбҳои сиёсӣ шомил карда мешаванд.

Институционализатсияи ҳизбҳои сиёсӣ гуфта, раванди ягонакуни шаклҳои гуногуни иттилоқҳои шаҳрвандон аст, ки онҳо мақсади сиёсии умумӣ доранд ва муносибатҳои комплексии вобаста ба таъсис, фаъолият ва амалкарди ҳизбҳои сиёсиро бо меъёрҳои ҳуқуқӣ пайваст кардан меҳоҳанд⁴⁰.

Чунин тарзи таърифи зухуроти ҳуқуқии илмии ҳизби сиёсӣ дар ҳуқуқи конституционӣ мутлақ эътироф мешавад. Чунин таърифҳо дар худ баъзе аз фарқиятҳоро дошта, дар аксар маврид, ба ҳимдигар монанд мебошанд: ин ҷо сухан оид ба эътирофи ҳизбҳои сиёсӣ де-юре меравад, яъне таҳқими мақоми ҳуқуқии онҳо⁴¹. Дар баробари ин қайд намудан зарур аст, ки дар таҳлилҳои аксари ниҳодинашавии (институционализатсияи) ҳизбҳои сиёсӣ бештар ба тanzими ҳуқуқиаш таваҷҷуҳ дода мешавад. Аммо набояд фаромӯш кард, ки ҳизбҳои сиёсӣ – пеш аз ҳама падидай сиёсӣ мебошанд ва дар ташкили ҳизб тамоми нишонаҳои хоси он ба инобат гирифта мешавад (сохтори муайяни муносибатҳо, иерархияи зинавии ҳокимияти гуногун, интизоми аъзоёни он ва ғ.). Аз ин бармеояд, ки мағҳуми «институционализатсияи ҳизбҳои сиёсӣ» мазмuni фароҳ дорад, яъне, ба он ҳамчунин раванди ташкили расмии ҳизб низ дохил мешавад. Ин гуна ниҳодинашавӣ (институционализатсия) на бо ёрии меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки бо меъёрҳои ҳизбӣ (корпоративӣ – оиннома, дастури дохилии ҳизб ва ғ.) тanzим карда мешавад.

Ҳамин тарик, ҳаммаъно ҳисобидани tanzimi ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро бо ниҳодинашавии (институционализатсияи) он амали нодуруст аст. Дар мавриди мазкур сухан оид ба як шакли ниҳодинашавии

⁴⁰Ниг: Курочкин А.В. Особенности правовой институционализации политических партий // Ученые записки Казанского Государственного Университета (Гуманитарные науки) Том 150, кн. 5 – М, 2008. - С. 35.

⁴¹Ниг: Евдокимов В.Б. Партии в политической системе буржуазного общества. – Свердловск, 1990. – С. 42; Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазное государство. – М.: Юридическая литература, 1984 - С. 85; Партии и выборы в капиталистическом государстве / Отв. ред. В.А. Туманов. – М.: Наука, 1980 - С. 19.

(институционализатсия) ҳизб меравад, яъне, дар бораи ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқӣ, ки қисме аз ҳолати васеи сиёсӣ-ҳуқуқии ниҳодинашавӣ (институционализатсия) шуморида мешавад. Муҳаққики конституционалисти лаҳистонӣ М. Соболевский дуруст қайд менамояд, ки: «эътироф намудани ҳизбҳои сиёсиро дар илмҳои ҳуқуқшиносӣ аксаран раванди ниҳодинашавии (институционализатсия) он меҳисобанд, дар ҳоле ки ин ҷо дурустар аст, ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ бояд қайд шавад»⁴².

Дар натиҷаи танзими меъёрҳо ва ҳолатҳои ба иттиҳодияҳои ҷамъиятий мансуббуда, сатҳи ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии онҳоро аз рӯйи танзими расмӣ-ҳуқуқиашон ва ё аломати мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ тасниф намудан мумкин аст: ниҳодинашавии (институционализатсия) байналмилалӣ-ҳуқуқӣ, ниҳодинашавии (институционализатсия) конституционӣ (конституционализатсия), ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузорӣ.

Дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ нуқтаҳои назари дигар низ оид ба сатҳи ҳуқуқии ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ мавҷуд аст: ниҳодинашавии (институционализатсия) конституционӣ ва қонунгузорӣ⁴³, конституционализатсия ва ниҳодинашавӣ (институционализатсия)⁴⁴.

Муқоисагузории ниҳодинашавии (институционализатсия) конституционӣ ва қонунгузорӣ дар адабиёти муосири ҳуқуқшиносӣ зиёд мушоҳида мегардад. Баъзе аз муҳаққиқон оид ба ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии (юридикӣ) ҳизбҳои сиёсӣ ақида доранд, ки: «раванди мазкур ба ду марҳала вобастааст: якум, конституционализатсия, яъне мустаҳкам намудани принсипҳои бунёдии ҳизбҳои сиёсӣ дар конституция; дуюм, ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузорӣ, ки дар натиҷаи мустаҳкам

⁴²Ниг: Sobolewski M. Partii systemy partyjneswiata kapitalistycznego. – Warszawa, 1977. – P. 361-362.

⁴³Ниг: Avril P. Essais sur les partis politiques. – Paris, 1990 - P. 131.

⁴⁴Ниг: Patrzalek A. Zagodnenie institucjonalizacji partii politiczych w Czamej Afrike // - Paris-two i prawo. 1974 - P. 56-57.

намудани мавқеи ҳизбҳои сиёсӣ мушаххасан дар қонуни алоҳидаи соҳавӣ»⁴⁵. Конститутсия гарчанде ки қонуни асосии кишвар эътироф мешавад, аммо қонун аст, аз ин рӯ, чудо намудани конституционализатсияро аз ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузорӣ он қадар мантиқӣ нест. Бояд қайд намуд, ки худи истилоҳи «ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузорӣ» он қадар мағҳуми пурра нест, зоро дар таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ на танҳо қонунҳо, балки дигар санадҳои меъёрии ҳукуқӣ, аз ҷумла меъёрҳои ҳукуқи оддӣ низ истифода мегарданд.

Ба андешаи мо, таърифиҳии конституционализатсияи ҳизбҳои сиёсӣ ва таснифоти сатҳии онро бояд шартӣ ва сунъӣ қабул намоем: аввалан, ки ҳангоми ворид намудани ҳизбҳои сиёсӣ дар муқаррароти меъёрии конститутсия худ далели эътироф намудани он ҳамчун падидаи ҳукуқие мебошад, ки «барои давлат ва ҷомеа» нақши танзимсозандай механизми ҳокимиюти давлатӣ аст; дуюм бошад, азбаски ҳаҷми танзимнамоии ҳукуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳама кишварҳои ҷаҳон ягона набошад ҳам, аммо дар ҳеч маврид ин ҳолат фақат ба муқаррароти меъёрии конституционӣ вобаста карда намешавад. Конститутсияҳо одатан дар танзим намудани мақоми ҳукуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар матни дохилии хеш муқаррароти умумӣ дар робита бо ҳукуқу озодиҳои шаҳрвандон пешбинӣ менамоянд, (масалан, Конститутсияи Ҷумҳурии Фаронса соли 1958, Конститутсияи Ҷумҳурии Италия соли 1947) ва ё каме фишурда, (мисол, Конститутсияи созиши Австрия дар шакли қонунҳои конституционии соли 1920) ё тамоман дарҷ наменамояд (Конститутсияи ИМА соли 1787, Конститутсияи Федератсияи Россия соли 1993)⁴⁶.

⁴⁵Ниг: Страшун Б.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Общая часть. – М.: НОРМА, 2005 - С. 249-250.

⁴⁶Ниг: Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 г. // Конституции зарубежных стран: Сборник. / Сост. В.Н. Дубровин. – М., 2003 - С. 49-65; Конституция Итальянской Республики: Одобрена решением Учредительного собрания в заседании 22 декабря 1947 г. // Конституции зарубежных стран: Сборник. / Сост. В.Н. Дубровин – М., 2003. С. 69-92; Союзный конституционный закон от 1 октября 1920 г. (Конституция Австрии) // Конституции буржуазных государств Европы / Пер. под. ред. Г.С. Гурвича. – М., 1957 - С. 14-73; Конституция Соединенных Штатов Америки: Принята Конвентом 17 сентября 1787 г. //

Бояд тазаккур дод, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо меъёри қонунҳои асосии Фаронса, Италия, Австрия, ИМА ва Россия на танҳо меъёрҳои умумиро оид ба ҳолати ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ муқаррар менамояд, балки мағҳуми ҳизби сиёсӣ, мақоми ҳуқуқӣ, соҳтор ва фаъолияти ҳуқуқии ин зухуротро ба таври пурра мустаҳкам намудааст. Масалан, мутобики қисми 2 моддаи 28-и Конститутсияи Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, ки «ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии барои ташаккул ва ифодаи иродай халқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Соҳтор ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бояд ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ бошанд»⁴⁷. Дар баробари ин, дар қонунгузории ҷории кишвар шумораи зиёди дигари санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумлаи қонунҳои ҷумхурӣ оид ба ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, қонунгузории соҳаи интихобот, дастурҳои парлумонӣ ва ғайра ба воситаи онҳо мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба таври муфассал муқаррар карда мешаванд. Бояд қайд намуд, ки ба воситаи санадҳои меъерӣ-ҳуқуқии зикрёфта метавонад, ҳачми муайяни ваколатҳои ҳуқуқӣ низ нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ муайян ва пешбинӣ карда шавад. Аз таҳлили гузаронида бармеояд, ки танзими конститутсионӣ низ яке аз шаклҳои умумии ниҳодинашавии (институционализатсияи) сиёсӣ-ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ эътироф мешавад.

Ба андешаи мо моҳияти амиқи эътирофи зухуроти ҳизбҳои сиёсӣ дар возех ифода ва дақиқ намудани мағҳуми «институционализатсияи ҳуқуқӣ» таҷассум мешавад, ки ҳамчун шакли маҳсуси ниҳодинашавии (институционализатсияи) ҳизбҳои сиёсӣ эътироф мегардад.

Ин раванд барои ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидай сиёсӣ ва ҳуқуқӣ заминагузор мебошад. Гарчанде ки ин равандҳо дар замони пайдоишашон ба ҳамдигар мувофиқ наоянд ҳам (таъсиси ҳизби сиёсӣ,

Конституции зарубежных стран: Сборник. / Сост. В.Н. Дубровин. – М., 2003 - С. 240-257; Конституция Российской Федерации: Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. // Российская газета. – 1993. 25 декабря.

⁴⁷Ниг: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 (бо тағйироту иловахои охирин аз 22 майи соли 2016) - Душанбе, 2016

яъне тавлид ва инкишофи ҳизб ҳамчун падидаи сиёсӣ дар мафкураи сиёсии ӯ ифода гашта, аксаран асоси бунёдиро барои танзими ҳуқуқӣ фароҳам меоварад), миёни худ дар робитаи ногусастанианд. Робитаи ин зуҳуротҳо дар вобастагии миёни онҳо ифода мешавад. Якум, дар робитаи падидаҳо ду ҷанбаи ниҳодинашавии (институционализатсияи) сиёсӣ-ҳуқуқӣ ба ҷашм мерасад: аз як тараф табдилёбии иттиҳодияи ҷамъиятии мафкуравӣ ба падидаи сиёсӣ яке аз шартҳои муҳимми танзими ҳуқуқӣ баромад мекунад, аз тарафи дигар бошад, танзими меъёрии санадии фаъолияти ҳизбӣ «як навъ катализаторе баромад менамояд, ки раванди расмӣ гардонидани шакли ташкилии ҳизбҳои сиёсиро фароҳам менамояд»⁴⁸; дуюм, дар робитаи падидаҳо ду шакли танзими фаъолияти ҳизби сиёсӣ – танзими қонунгузорӣ ва танзими корпоративӣ (локалӣ) фарқ карда мешаванд. Чунин бо ҳам пайвастан ва фаъолиятнамоии ҳизбҳои сиёсиро муҳаққикон ба ду тарзи танзими ҳуқуқӣ – берунӣ ва дохилӣ работ медиҳанд⁴⁹. Агар санадҳои дар боло зикршударо таҳдил намоем, ба чунин хулосае меоем, ки нақши танзими қонунгузории онҳо барои фаъолияти ҳизбҳои сиёсии кишвар асосӣ мебошанд.

Дар мазмуни танзими қонунгузории фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрҳои на танҳо қонунҳои ҷории соҳавӣ марбут ба ҳизбҳои сиёсӣ аст, балки шумораи зиёди дигар санадҳои меъёри-ҳуқуқӣ дар фаъолияти ҳизб васеъ истифода мешаванд. Албатта, нақши танзими маҳаллӣ ва санадҳои дохилиидоравии ҳизбҳои сиёсӣ барои фаъолияти дохилӣ аҳамияти зиёд доранд ва ҳачми муносибатҳои васеи кории ҳизбҳоро метавонанд, танзим намоянд.

Бо вучуди ҳамаи ин гуфтаҳо бартарият ва ё «бузургӣ» асосан ба меъёрҳои дар аввал зикрёфта дода мешавад: меъёрҳои қонунгузорӣ заминаи бунёдиро барои мавҷудияти худи ҳизби сиёсӣ, имкони ташкили

⁴⁸Ниг: Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазное государство. – М.: Юридическая литература, 1984 - С. 91.

⁴⁹Ниг: Ильинский И.П. Политическая система современного капитализма. – М.: Международные отношения, 1983 - С. 121.

иттиҳод, ҳамчунин тартиби қабули хүчкати муҳимтарини ҳизбӣ – оиннома фароҳам меорад, ки дар он ҳамаи ҳолатҳои хусусияти ташкилӣ-коргузорӣ муқаррар карда мешаванд. Ҳамчунин, аксарияти меъёрҳои корпоративии қабулнамудаи ҳизби сиёсиро дар мувофиқа бо фаъолияти мақомоти оммавии ҳокимияти давлатӣ бояд қабул кард. Ба инобат гирифтани ин раванд имконияти амалкарди ҳизбҳои сиёсиро барои иштирок дар раванди ҳуқуқи интихоботӣ, ҳуқуқи парлумонӣ ва татбиқи адолати судӣ кафолат медиҳад.

Зимнан, бо дарназардошти ақидаи умумии муҳакқиқон санадҳои корпоративӣ ва ё санадҳои ҳизбӣ наметавонанд, ки мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро танзим созанд, ба истиснои мувофиқа намудан бо давлат. Ин соҳаи фаъолият пурра ба ҳокимияти давлатӣ тааллуқ дорад.

Чиркин В.Е. ниҳодинашавии (институтсионализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро дар илми давлатҳои муосир падидай нав меҳисобад. Ба андешаи муаллиф, «ниҳодинашавии (институтсионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ таърихи худро дошта, бояд дар асоси раванди инкишофи конститутсионии муосир баррасӣ ва таҳқиқ карда шавад»⁵⁰. Дар давраи аввал (ин давра аз миёнаҳои аспи XVIII оғоз гардида, то ҷамъбасти Ҷанги Якуми Ҷаҳон идома ёфт) расмигардонии ҳизбҳои сиёсӣ дар таъсис ва фаъолият тамоман аз ҷониби ҳуқуқи конститутсионӣ ба эътибор гирифта намешуд, ба истиснои ҳуқуқи гражданӣ ва ҳуқуқи чиноятӣ⁵¹.

Бояд қайн намуд, ки ниҳодинашавии (институтсионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ, ки пеш аз ҳама дар ташаккули он ҳамчун падидай муҳимми ҳуқуқӣ -конститутсионӣ зоҳир меёбад, амалан дар давраи нави инкишофи конститутсионии ҷаҳонӣ оғоз мешавад (яъне миёни ду ҷанги ҷаҳонӣ). Дар ҳамин давра на докринаи ҳуқуқ ва на қонунгузорӣ дигар нақши босазои ҳизбҳои сиёсиро рад карда наметавонистанд, аз ҷумла вазифа ва роҳи ҳалли (механизми) давлатии ҳизби сиёсиро ба раванди ҳаёти сиёсии ҷомеа. Маҳз дар ҳамин давра консепсияи «давлати ҳизбӣ»

⁵⁰Ниг: Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2002 - С. 67-81.

⁵¹Ниг: Еллинек Г. Общее учение о государствстве. – СПб: Н.К. Мартынов, 1908 - С. 181-182.

(«хизби давлат») васеъ паҳн гардида, заминаи хосро барои оянда танзими ҳуқуқии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ муҳайё намуд. Асоси бунёдии ин концепсияро эътирофи ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун аломати зарурии вазифанамоии институтҳои давлатии демократӣ ташкил менамояд. Ҳамчунон қайд намудан зарур аст, ки нақши давраи муайяни таърихӣ дар ташаккул ва инкишофи танзими ҳуқуқии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ фақат омили таъсиррасон будааст.

Раванди ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ эътирофи васеи худро танҳо баъд аз анҷом ёфтани Ҷангӣ Дуюми Ҷаҳон, ки ин марҳиларо давраи сеюми инкишофи конституционии ҳизб медонанд, пайдо намуд. Ин ҷо на танҳо сухан оид ба тамоюли инкишофи универсалий ёфтани худи ҳизбҳои сиёсӣ дар ин давра меравад, балки ба тағйирёбии таркиби доҳилии ҳизб низ рабт дода мешавад. Агар дар марҳилаҳои аввал ва дувум фақат ба танзими ҳуқуқии баъзе аз ҷанбаҳои масоили ҳизбҳои сиёсӣ таваҷҷӯҳ карда мешуд, акнун тамоми муносибатҳои комплексии марбут ба таъсис, ташкил ва фаъолият намудани ҳизб мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода мешаванд.

Институционализатсияи ҳуқуқӣ дар шаклҳои гуногун амалӣ гардонида мешавад, ки асоситарини онҳо эътирофи конституционии ҳизбҳои сиёсӣ мебошад. Ҷунин ҳусусият нишонаи тарҳи конституцияҳои давлатҳои баъдиҷангии Аврупои Ғарбӣ (Юнон, Испания, Италия, Ҷумҳурии Федералии Олмон, Фаронса, Португалия, Швейцария) ва давлатҳои зиёди муосири Осиё ва Африқо баромад менамояд. Бо вучуди ҳамаи монандиҳои шаклии берунаи ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқӣ, ҳадафҳо ва таркиби ҳизбҳои сиёсӣ дар давлатҳои низоми демократӣ ва авторитарӣ онҳо аз ҳамдигар ба куллӣ фарқ менамоянд.

Дар давлатҳои демократӣ ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба эътирофи принсипи гуногунандешии сиёсӣ асос ёфта, худи ҳизбҳои сиёсӣ бошанд, ҳамчун сохторҳои муҳтор ва

аломатҳои чомеаи шаҳрвандӣ пайвандкунандаи давлат бо падидаҳои чомеаи шаҳрвандӣ баромад мекунанд. Мақсади асосии ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар чаҳорҷӯбаи меъёрҳои ҳуқуқ расмӣ гардонидани фаъолияти ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ мебошад, ки кайҳо дар амалия вучуд дошт. Дар раванди ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ташаккул ва фаъолияти механизми конституционӣ ба воситаи ҳизбҳои сиёсӣ амалӣ гардонида мешавад. Дар давлатҳои шакли идоракуни авторитарӣ бошад, ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар аксар маврид гуногунандашии сиёсиро шартан қабул карда, аз тарики қонунгузорӣ тамоми шароитҳои ҳуқуқии баҳри таъсис ва фаъолияти як ҳизб муҳайё карда мешавад. Ҳангоми татбиқи ин гуна раванд ба таъсис ва фаъолияти дигар ҳизбҳои сиёсӣ маҳдудият муқаррар карда шуда, монополияи ҳукмронии фақат як ҳизб ҷорӣ карда мешавад. Дар давлатҳои низоми идоракуни автократӣ ҳизби сиёсӣ хусусияти давлатиро (ҳизби расмӣ) қасб намуда, дар дохили ниҳодҳои давлатӣ-сохторӣ амал менамоянд (ин зухурот дар шакли концепсияи «ҳизб-давлат» таҷассуми худро меёбад)⁵².

Ҳизбҳои сиёсӣ чун аломатҳои таркибии чомеаи шаҳрвандӣ ва иттиҳодияи ҷамъиятии маҳсусе баромад менамояд, ки иштироки васеи шаҳрвандони мамлакатро дар соҳаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии ҳаёти чомеа таъмин намуда, ба онҳо имкон медиҳад, ки дар ташкил ва фаъолияти мақомоти ҳокимиyaти давлатӣ иштирок намоянд. Профессор В.В. Маклаков бо ишора ба иттиҳодияи хос будани ҳизби сиёсӣ таърифи зерини онро пешниҳод кардааст: «Ҳизби сиёсӣ ин қисми созмонёфта ва ба таври кофӣ пойдори чомеа мебошад, ки дар атрофи манфиатҳои умумии дарбаргирандаи соҳаҳои муҳталифи ҳаёти ҷамъиятий ва сиёсӣ муттаҳид шуда, ҷонибдорони худро барои татбиқи мақсадҳои худ ҷалб мекунад ва барои ба даст овардани ҳокимиyaти давлатӣ ва ё таъсир

⁵²Ниг: Конституционное право развивающихся стран: Общество. Власть. Личность / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Наука, 1990 - С. 144 -157.

расонидан ба татбиқи он күшиш менамояд»⁵³. Профессор В.Н. Даниленко таърифи ҳизби сиёсиро аз нигоҳи ҳуқуқӣ муайян намуда, чунин изҳори назар кардааст: «... ҳизби сиёсӣ ин созмони ихтиёри доимофаъол буда, шаҳрвандонро дар асоси умумияти ақида ва андешаҳои сиёсии онҳо муттаҳид мекунад ва мақсади ба даст овардани фоида ва ё ҳимояи манфиатҳои маҳдуди касбири надошта, балки барои ҳалли вазифаҳои сиёсии муҳим бо роҳи муборизаи ошкорои конститутсионӣ ҷиҳати ба даст овардани ҳокимијат, яъне бо роҳи муайян намудани иродаи аксарият дар рафти маъракаҳои интихоботӣ сайъю күшиш мекунад»⁵⁴.

Баъзе конститутсияҳои муосир низ таърифи ҳизби сиёсиро бо дарназардошти ин ё он паҳлӯи он пешбинӣ кардаанд. Масалан, моддаи 6 Конститутсияи Испания чунин ҳидоят додааст: «Ҳизбҳои сиёсӣ мувоғиқ ба асли бисёrrавиягии сиёсӣ дар раванди ташаккулёбӣ ва ифодаи иродаи мардум рақобат мекунанд ва ба сифати василаи асосии таъминкунандай иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсӣ хизмат мекунанд. Таъсис ва фаъолияти онҳо дар чаҳорҷӯбай конститутсия ва қонун озод мебошанд. Соҳтори дохилӣ ва фаъолияти онҳо бояд демократӣ бошанд»⁵⁵. Қисми 1 моддаи 11 Конститутсияи Полша масъулияти давлатро дар роҳи таъмин, таъсис ва фаъолияти озоди ҳизбҳои сиёсӣ пешбинӣ намуда, чунин таърифро муайян мекунад: «Ҳизбҳои сиёсӣ шаҳрвандони Полшаро дар асоси усули ихтиёри ва баробарӣ бо мақсади расонидани таъсир ба ташаккули сиёсати давлат бо усулҳои демократӣ муттаҳид мекунанд»⁵⁶. Моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Португалия «Дар бораи ҳизбҳо» таърифи муфассали ҳизбҳои сиёсиро дар бар мегирад, ки дар он чунин омадааст: «Дар зери мағҳуми ҳизбҳои сиёсӣ созмонҳои доимо фаъоли шаҳрвандон дарк мегардад, ки мақсади асосии онҳо аз роҳи демократӣ таъмини

⁵³Конституции зарубежных государств: Учебное пособие. Сост. проф. В.В. Маклаков – 3-е изд. перераб. и доп. – М., 2000 - С.343.

⁵⁴ Даниленко В.Н. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. 2-е издание –М, 2000 - С.189.

⁵⁵Конституции государств Европы. Т.2. –М., 2001.

⁵⁶Ҳамон ҷо.

иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсӣ ва дар асоси қонунҳои конституционӣ, инчунин асосномаҳо ва барномаҳои ҳизбӣ мусоидат намудан ба ташаккулёбӣ ва ифодаи иродай сиёсии халқ, иштирок, аз он ҷумла дар раванди интихобот ба василаи пешбарӣ ва дастигрии номзадҳо иборат мебошад»⁵⁷.

Бо ба эътибор гирифтани таърифҳое, ки аз ҷониби мутахассисон пешниҳод гардидаанд ва ҳам таърифҳое, ки қонунҳои асосӣ ва қонунҳо пешбинӣ намудаанд, метавон нишонаю аломатҳои зерини ҳизбҳои сиёсиро мушахҳас соҳт: а) ҳизб қисм ва ё порае аз мардум аст; б) ба хотири ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ ва ё саҳм доштан дар он таъсис меёбад ва фаъолият мекунад; в) дорои мақсадҳои сиёсии дар санадҳои барномавии ҳизбӣ дақиқ ифодаёфта мебошад; г) аз роҳи иштирок дар раванди интихобот ва дигар чораандешиҳои сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродай сиёсии мардум мусоидат мекунад; д) озодона таъсис меёбад ва дар асоси худидоракунӣ фаъолият мекунад; е) созмони пойдор ва устувор буда, барои муттаҳид намудан ва инкишоф додани фаъолияти доимии худ қодир аст; ё) дорои соҳтори муайян, мақомоти роҳбарикунанда, узвият, меъёрҳои дохилии ҳизбӣ мебошад, ки ин ниҳодҳо дар асосномаи ҳизбӣ сабт мегарданд; ж) фаъолияти ҳизби сиёсӣ дорои хусусияти гайритичоратӣ мебошад; з) дар асоси меъёрҳои демократӣ фаъолият мекунанд⁵⁸.

Дар мазмуни ҳозираи худ ҳизбҳои сиёсӣ бояд принципҳои асосии демократӣ, ба монанди гуногунандешии сиёсӣ, намояндагии мардумӣ, интихобӣ будани шахсони мансабдори давлатӣ ва гайтаро эътироф ва риоя намоянд.

Ҳизбҳои сиёсии муосир дар асри XIX дар Аврупо ва Амрико пайдо шуда, сабабҳо ва омилҳои пайдоиши онҳоро аз маҷмӯи тағйироти сиёсӣ

⁵⁷ Даниленко В.Н. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. 2-е издание – Москва, 2000 – С. 188-189.

⁵⁸ Даниленко В.Н. Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. 2-е издание – Москва, 2000 - С.189.

ва ниҳодинашавӣ (институционалӣ) дар давлатҳои минтақаи аврупой ва амрикӣ вобаста медонанд:

- ташаккули муносибатҳои сармоядорӣ ва инкишофи нақши парлумон, таъсиси дигар мақомоти намояндагии ҳокимиятӣ;
- амалӣ гардонидани ҳуқуқи умумии интихоботӣ ва имконияти васеъ додан ба шаҳрвандон дар раванди маъракаи интихобот;
- тафриқа ва поляризатсияи соҳторҳои иҷтимоии ҷамъият ва зарурати танзим ва ҳалли барҳӯрдҳои ҷамъиятӣ.

Агар ба афкори муҳаққикони падидай ҳизбҳои сиёсӣ дар Россия назар афканем, мо метавонем, онҳоро ба ду гурӯҳи алоҳида ҷудо созем. Гурӯҳи аввал ба ин ақидаанд, ки ҳизбҳои сиёсӣ ва демократия мөҳияти аз ҳам ҷудонашаванданд ва гурӯҳи дуюм, ки талоши ҳизбҳои сиёсиро барои татбиқи арзишҳои демократӣ гайриимкон медонанд, ба он назаранд, ки ҳизбҳои сиёсӣ баръакс, идеалҳои демократиро нобудкунанданд. Мавҷудияти ҳизбҳои сиёсиро дар робита бо демократия В.Н Даниленко⁵⁹, Н.К Кисовская⁶⁰, В.В Комарова⁶¹, К.Г Холодковский⁶² ва дигарон арзёбӣ менамоянд.

Эътирофи конституционии бисёрҳизбӣ дар низоми гуногунандешии сиёсӣ ва ниҳодинашавии (институционализатсияи) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ баъди Ҷангӣ Дуюми Ҷаҳонӣ тасдиқ гашт ва дар солҳои 80-90-уми асри гузашта инкишоф ёфт. Ҳусусияти асосии ташаккули ин равандро Юдин Ю.А. дар «қавӣ гаштани робитаҳои ҳизбҳои сиёсӣ бо механизми давлатӣ» маънидод менамояд. Ба андешаи муаллиф дар шароити демократӣ режими ҳизби сиёсӣ нақши муҳаррикеро ичро месозад, ки тамоми механизми давлатиро ба кор андохта, функсияи таъминотӣ ва вазифанамоиро амалӣ мегардонад. Барои тасдиқи андешаи худ муҳаққик «ба нақше, ки ҳизби сиёсӣ дар

⁵⁹Ниг: Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазное государство. – М.: Юридическая литература, 1984 - С. 85.

⁶⁰Ниг: Кисовская. Н.К. Партии и перспективы демократизации в России. Политические институты на рубеже тысячелетий - Дубна, 2001 - С. 444.

⁶¹ Ниг: Комарова В.В. Формы непосредственной демократии в России. Учебное пособие - М., 1998 - С. 232.

⁶²Ниг: Холодковский К.Г. Партии: кризис или закат? Политические институты на рубеже тысячелетий - Дубна, 2001 - С.80.

раванди маъракаҳои интихобот ва фаъолияти муассисаҳои намояндагӣ дорад, ишора менамояд»⁶³.

Ба андешаи Карапетян Л.М. фаъолияти мӯтадили механизми ҳокимияти давлатӣ бо он таъмин мешавад, ки агар тамоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба принсипи таҷзияи ҳокимият асос ёфта, бо дигар соҳторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ фаъолона ҳамкорӣ намоянд. Баръакси ҳол, тамоми фишангҳои таъсиррасонии механизми ҳокимияти давлатӣ дар дасти ҳизбҳои сиёсӣ қарор гирифта, раванди бемайлони сустшавии пояҳои давлат ва минбаъд ба барҳамхӯрии давлат оварда мерасонад (Олмон, Италия, ИЧШС ва ғайра.)⁶⁴.

Бо дарки дарсҳои таърихи гузашта дар давлатҳои демократӣ зарурати ҷудокуни ҳизбҳои сиёсӣ аз механизми ҳокимияти давлатиро пеш гузаштааст, ки дар асоси он ҳизбҳо ба клубҳо ва штабҳои пешазинтихоботӣ мубаддал гаштаанд. Аз ин нигоҳ дар адабиёти илмии Ғарб мулоҳизаҳои хос дар бораи нақши пастравии ҳизбҳои сиёсӣ дар давлатҳои демократии мусир аз тарафи муҳаққиқон дастгирӣ ёфта, ба андешаи онҳо функцияи ҳизбҳои сиёсиро ба осонӣ метавонанд, гурӯҳҳои фишоровар ва гурӯҳҳои манфиатнок ҷойгузинӣ намоянд. Аммо ба ин мулоҳизаҳои пешниҳоднамудаи олимони Ғарб Юдин Ю.А. розӣ нашуда, қайд менамояд, ки «мавҷудияти ҳизбҳои сиёсӣ бо ифодаи яке аз ҳуқуқҳои асосии инсон – яъне ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ алоқамандии ногусастаний дорад»⁶⁵.

Аҳамияти маҳсусро дар замони мусир ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ дар бар мегирад. Сухан, пеш аз ҳама дар бораи тартиби таъсис ва танзими соҳтори дохилии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ меравад. Дар давоми муҳлати зиёд танзими ҳуқуқии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз мадди назари давлат дур қарор дошт. Ҳизбҳои сиёсӣ аз нигоҳи ҳокимияти давлатӣ фақат чун ташкилоти

⁶³Ниг: Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве - М., 1998 - С. 13-14.

⁶⁴Нигаред муфассал: Карапетян Л.М. Политические партии в судьбе России. – СПб, Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2009 - С.23.

⁶⁵Ниг: Юдин.Ю.А. Асари ишорашуда - С.15.

хусусӣ ва ҳар гуна навъҳои гуногуни клубҳо ва созмонҳо эътироф мегашт. Ҳолати мавҷуда дар замоне дигар гашт, ки ҳизбҳои сиёсӣ аввал дар шакли доктринаи ҳуқуқ ва баъдан аз ҷониби ҳуқуқи конститутсионӣ ҳамчун қисми таркибии низоми сиёсии кишвар қабул ва эътироф гаштанд. Аммо сатҳи танзими ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ аз рӯйи хислат дар ҳамаи давлатҳо яксон намебошад⁶⁶.

Дар замони имрӯза ду усули асосии танзими ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ва тартиби фаъолияти онҳоро аз ҳам ҷудо намудан мумкин аст: усули беруна ва усули дохилӣ.

Усули берунаи танзими мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба воситаи қабули конститутсия, қонунҳои одии парлумонӣ ва такмили санадҳои судӣ амалӣ карда мешавад. Дар шуморе аз конститутсияҳои баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон қабулгашта, муқарраротҳои меъёри вобаста ба ҳолати ҳизбҳои сиёсӣ ба ҷашм мерасад. Сатҳи муфассал ва муайян намудани ҳолати ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ гуногун буда, хусусиятҳои хос ва нишонаҳои асосии муосири конститутсионӣ дар онҳо дида мешавад. Ҷанде аз онҳоро ба таври мисол пешниҳод менамоем.

Дар конститутсияҳои қабулшудаи баъд аз Ҷанги Дуюми Ҷаҳон моддаҳои алоҳида ба ҳизбҳои сиёсӣ баҳшида шудаанд. Масалан, мувофиқи моддаи 49 Конститутсияи Ҷумҳурии Италия «шаҳрвандон ҳуқуқи озоди муттаҳид гаштан дар ҳизбҳои сиёсиро доранд, ки он барои муайян кардани сиёсати миллии онҳо мусоидат менамояд»; дар Қонуни Асосии ҶФО талабот оид ба таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, озодӣ дар ташкили ҳизбҳо, принсипҳои демократии соҳтори дохиии ҳизб, ҳисботи оммавӣ дар бораи фаъолияти молиявӣ ва амволии ҳизби сиёсӣ мустаҳкам карда мешаванд (моддаи 21); дар Конститутсияи Фаронса соли 1958 озодии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ кафолат дода шуда, риояи принсипҳои соҳибихтиёрии миллӣ ва демократия ба уҳдаи ҳизби сиёсӣ ҳатмӣ муқаррар мегардад (моддаи 4).

⁶⁶Ниг: Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник для вузов» (14-е издание, переработанное и дополненное) (Мишин А.А.) («Юстицинформ», 2008) Система-Консультант-Плюс, Электронный ресурс.

Муқаррароти конститутсионӣ барои танзими фаъолияти қонунгузории ҳизбҳои сиёсӣ асоси воқеӣ баромад менамояд. Мисоли возеҳи ин муносибатҳо дар муқаррароти Қонуни ҶФО дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ соли 1967 баромад мекунад. Дар қисми 1 моддаи 2 қонуни мазкур омадааст, ки «ҳизбҳо ин иттиҳодияҳои шаҳрвандон мебошанд, ки муентазам ё худ ба муддати дароз барои ташаккули иродай сиёсӣ дар доираи федератсия ё ягон минтақаи кишвар фаъолият намуда, танҳо дар сурати додани кафолати ҷиддӣ ва муносибати амалий нисбат ба уҳдадориҳои вазифавии худ ва ҳамзамон бо шумораи аъзо ва доимӣ будани ташкилот ва фаъолнокӣ дар ҳаёти ҷамъияти иштироки худро ҳамчун намоянда дар Бундестаг ё худ дар ягон Ландтаг изҳор менамоянд»⁶⁷.

Қонунҳои танзимкунандаи ниҳодинашавии (институтстонализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ, ҳамчунин дар дигар давлатҳои ҷаҳон низ, аз ҷумла дар Финландия, Италия, Британияи Кабир, Португалия, Австрия, Испания, Мексика ва шуморе аз кишварҳои дигар қабул гардианд.

Ба шумораи санадҳои танзимкунандаи таъсис ва фаъолияти берунии ҳизбҳои сиёсӣ инҷунин қарорҳои судӣ, ки ҳуқуқи амалий гардонидани назорати конститутсиониро дар худ доранд, дохил карда мешаванд. Ин гуна санадҳо дар таҷрибаи судии ИМА ва ҶФО ба ҷашм мерасанд.

Усули дохилии танзимнамоӣ аз тарафи худи ҳизбҳои сиёсӣ ба воситаи мақомоти идоракуни марказӣ ва маҳаллиашон амалий карда мешаванд. Ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ аз рӯйи сатҳи ташкилий-расмиётӣ худ дорои соҳтори дохилӣ мебошанд, ки миёни онҳо муносибатҳои ниҳодинашавӣ (институтсионалистӣ) мавҷуданд. Шакли аз ҳама ҳоси расмиётии ҳизбҳои сиёсиро узвияти ҳизб ташкил медиҳад.

Бо боло рафтани нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳаёти сиёсии кишвар ва инкишоф ёфтани шакл ва усулҳои онҳо боис ба танзимнамоии

⁶⁷Ниг: Эмомалий Раҳмон. Бист қадами созанда. (Ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «ЭР-граф», 2014 - С. 26.

фаъолияти ҳуқуқӣ гаштааст. Раванди расмигардонии ҳизбҳои сиёсӣ (яъне, ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ) баъди хатми Ҷанги Дуюми Ҷаҳон фаъол гардид.

Ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ дар ду шакл ифода мегардид. Аввал, мустаҳкам гардидани мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар меъёрҳои конститутсия ва дуюм, танзим шудани мақоми ҳизбҳои сиёсӣ ба таври муфассал дар сатҳи қонунгузории ҷорӣ. Ба таври дигар гӯем, ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ин раванди танзимӣ-ҳуқуқие мебошад, ки дар асоси он ҳизбҳои сиёсӣ аз ассотсиатсияи оддии шаҳрвандон ба падидаи комилхукуқи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ табдил дода мешаванд.

Танзими қонунгузорӣ дар ин ду сатҳ чунин аломатҳои хоси мақоми ҳизбҳои сиёсиро дар бар мегиранд: муайян намудани мағҳуми ҳизби сиёсӣ, нақши ҳизби сиёсӣ ва мавқеи он дар низоми сиёсии кишвар, кафолати ҳуқуқии таъсис ва қатъ намудани фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, танзими ҳуқуқии принсипҳои ташкил ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, муайян намудани имконияти таъминоти молиявӣ ва иқтисодии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва дар охир муқаррар намудани асосҳои ҳуқуқии робитанамоии ҳизбҳои сиёсӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ (иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди интихобот, дар фаъолияти мақомоти намояндагии ҳокимияти давлатӣ) ва мақомоти худидоракунӣ.

Дувумин сатҳ дар соҳтори ҳуқуқи конститутсионӣ падидаҳои ҳуқуқ эътироф мешаванд. Падидаҳои ҳуқуқ дар муқоиса бо соҳаи ҳуқуқ ва зерсоҳа – маҷмӯи меъёрҳои маҳдуде дониста мешаванд, ки дар предмети танзимнамоӣ ба ҳамдигар пайвастанди умумӣ доранд⁶⁸.

Дар асоси таҳлили қонунгузории кишвар оид ба иттиҳодияҳои ҷамъиятий чунин мушоҳида мешавад, ки дар баробари доштани мақоми умумии ҳамаи иттиҳодияҳои ҷамъиятий, инчунин навъҳои хоси иттиҳодияҳои ҷамъиятий чудо карда мешаванд ва ки аз рӯйи намуд,

⁶⁸Ниг: Авакъян С. А. Конституционное право России. Учебный курс: учеб. пособие: в 2 т - Москва: Норма.2014 - С 91.

шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва ҳуқуқу уҳдадориҳои хос тасфинбандӣ карда мешаванд.

Дар доираи баррасии кори диссертационии мазкур расмиёти ҳуқуқӣ ва танзими мақоми он иттиҳодияҳои ҷамъиятиро таҳлил менамоем, ки проблемаҳои фаъолиятнамоии онҳо мубрам арзёбӣ мешаванд. Ба шумораи онҳо, пеш аз ҳама ҳизбҳои сиёсиро ворид намудан зарур аст. Ҳизбҳои сиёсӣ фақат яке аз навъҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятий мебошанд. Мазмуни асосӣ барои танзими ҳуқуқии ин масъала, пеш аз ҳама муайян намудани мағҳуми худи «ҳизби сиёсӣ» мебошад, ки онро аз дигар субъектони ҳуқуқ ва навъҳои дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятий фарқ мегузорад.

Бояд қайд намуд, ки соҳаи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз соҳаи фаъолияти дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятий фарқ дорад. Баҳамтаъсиррасонии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ асосан дар самти иҷтимоӣ ё соҳаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ бештар ба назар мерасад. Аз ин лиҳоз, шаклҳои манфиатбахши ҳамкории онҳо асосан дар давраи маъракаҳои интихобот ва раъйпурсии умумихалқӣ ба мушоҳида мерасад. Ҳамкории бевоситаи иттиҳодияҳои ҷамъиятий бо ҳизбҳои сиёсӣ дар баргузор намудани ҳар гуна чорабиниҳои таблиғотӣ ва ташвиқотии ин гуна созмонҳои ҷамъиятий мебошад. Масалан, ҳангоми таҳлили маъракаи пешазинтихоботии соли 2000 дар ҶТ аз ҷониби созмонҳои ҷамъиятии занон ҳар гуна семинарҳо, мизҳои мудаввар барои интихобкунандагон, барои номзадон ба вакилӣ, форумҳои шаҳрвандӣ гузаронида шуданд. Маҳз ҳамин гуна чорабиниҳои хос баҳри номзадон ба мансаби вакилӣ аз ҳисоби ҳизбҳои сиёсии кишвар имконият дод, то ки барои муаррифӣ намудани барномаҳои ҳизбиашон ва ҷалб намудани интихобкунандагон мусоидат намоянд.

Ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятий ҳангоми баргузории интихоботи Президенти ҶТ ва интихоботи Мачлиси Олии ҶТ ҳамкорӣ менамоянд. Масалан, дар интихоботи президентии 6 ноябри соли 1999 ва интихоботи парлумонии соли 2000 зиёда аз 200 нозирони

байналмиллалӣ дар маъракаи интихоботӣ иштирок доштанд ва ҳар як ҳизби сиёсӣ дорои мақоми нашриявии хеш буданд, ки ба василаи онҳо барномаҳои пешазинтихоботии хешро инъикос намуданд.

Ба андешаи К.Олимов «раванди баррасии баҳсҳо ва ҳамкории ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳои гайридавлатӣ ва мақомоти даҳлдори ҳокимияти иҷроияи давлатӣ дар маҳалҳо аз рӯйи дарбаргирӣ ва моҳият арзишманд гашта истодаанд. Яке аз ҳусусиятҳои хоси ин муколамаро ҳамоно таҳаммул ва эҳтироми тарафайн ташкил медиҳад, ки ҳамчун дастоварди муҳимми сиёсӣ ва маънавӣ эътироф гашта, ба тарафҳо манфиат мебахшад»⁶⁹.

Ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар навъҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар робита қарор дошта, барои татбиқи ҳадаф ва мақсадҳои пешгирифтаи худ аз ёрии онҳо васеъ истифода менамояд. Масалан, дар таҷрибаи кишвари мо Шурои ҷамъиятӣ таъсис дода шуда, амал менамояд. Дар фаъолияти дохилии Шурои ҷамъиятӣ намояндагони ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистон иштироки фаъол доранд ва ба воситаи он метавонанд, аксар пешниҳод ва консепсияҳои худро ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ирсол намоянд.

Шурои ҷамъиятӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеаи Тоҷикистон соҳтори нодир ба ҳисоб рафта, дар он барнома ва ақидаҳои гуногуни ташкилотҳои ҷамъиятӣ якҷоя карда мешаванд. Шурои ҷамъиятӣ соли 1996 таъсис дода шудааст. Дар аввал ҳуҷҷатҳои таъсисии он барои муҳлати муайян (яъне 4 сол) омода гашта буд. Аммо баъдтар таҷрибаи кории он нишон дод, ки шартномаи Шурои ҷамъиятӣ барои давраи тӯлонии фаъолият зарурат дорад.

Шурои ҷамъиятӣ аз маҷмӯи намояндагони ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои гайрихукуматие иборатанд, ки баҳри ҳалли масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ муттаҳид ва сафарбар шудаанд.

⁶⁹Ниг: К.Олимов Демократический процесс становится устойчивым. – Душанбе, 1998 – С.7.

Дар муҳлати қўтоҳ дар ҳаёти чомеаи Тоҷикистон дигаргуниҳои куллие ба амал омаданд, ки дар пиёда соҳтани онҳо намоянданагони Шурои ҷамъиятии ҶТ нақши асосӣ доранд. Пешниҳод оид ба қабули қонунҳои муҳим, ҳосатан пешниҳоди қабули қонунҳое, ки ба соҳаҳои иҷтимоӣ дахл доранд, инъикоскунандаи қӯшиши аъзоёни Шурои ҷамъиятий дар ҳамкорӣ бо Ҳукумат ва Маҷлиси Олии ҶТ мебошад.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои худ ҳизбҳои сиёсӣ аз воситаҳои аҳбори омма фаъолона истифода мекунанд. Ҳизбҳои сиёсии пуриқтидор дорои матбааҳои мустақил буда, ба василаи онҳо рӯзнома, мачалла ва дигар маводи чопиро ба нашр расонида, аз ин роҳ нақшу мавқеи худро ба гурӯҳҳои муҳталифи ҷомеа шинос мекунанд. Имрӯзҳо ҳизбҳои сиёсӣ аз хизмати интернет ва дигар воситаҳои техникии мусоир фаъолона ва ба таври васеъ истифода мекунанд. Ҳизбҳои сиёсии аз нигоҳи молиявӣ заиф, ки дар ихтиёри худ матбааи мустақил надоранд, бо воситаҳои аҳбори ҳусусӣ ҳамкорӣ мекунанд ва аз имконоти қонунии истифодаи радио ва телевизиони давлатӣ баҳравар мешаванд.

Ҳангоми гузаронидани интиҳобот ҳизбҳои сиёсӣ бо зиёда аз 20 иттиҳодияҳои ҷамъиятий фаъолона ҳамкорӣ намуданд, ки бештар самти фаъолияти онҳоро соҳаҳои таҳсилот, ҳуқуқ ва баробарии гендерӣ ташкил менамуданд. Ба шумораи иттиҳодияҳои ҷамъиятие, ки бо ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳамкории зич қарор доштанд, инҳоро номбар намудан мумкин аст: «Ассотсатсияи миллии сиёсатшиносони Тоҷикистон», «Кумитаи ҷамъиятий оид ба дастгирии равандҳои демократӣ», «Занон – интиҳобкунандагон», «Орзу», «Оштии миллӣ» ва гайра.

Ба роҳ мондани ҳамкориҳои бисёрпаҳлуи ҳизбҳои сиёсӣ бо иттиҳодияҳои муҳталифи ҷамъиятий, аз ҷумла бо иттиҳодияҳои синфӣ, иттиҳодияҳои ҷавонон, занон, собиқадорон, равшанфикрон ва гайра яке аз самтҳои муҳими фаъолияти созмонии онҳо мебошад. Дар ин робита ҳамкории ҳизбҳо бо иттиҳодияҳои ҷавонон тобиши маҳсус пайдо мекунад, зеро ҷавонон ё интиҳобкунандаи оянда ва ё интиҳобкунандагони эҳсосотӣ мебошанд, ки раъи онҳо метавонад, ба

оқибати интихобот таъсир расонад. Чунин фаъолияти созмониро ба таври возех ҳизбҳои сиёсии иқтидоргаро ба роҳ мемонанд. Масалан, дар Олмон дар назди ҳизби ҳокими ин кишвар – Ҳизби миллию сотсиалистии коргари Олмон шумораи зиёди иттиҳодияю ҳаракатҳои ҷавонону хурдсолон фаъолият мекарданд. Ин таҷриба барои Ҳизби миллии Италия низ маълум буд. Аммо зарур ба таъкид аст, ки чунин иттиҳодияҳои ҷавонон дар назди ҳизбҳои сиёсии демократӣ низ амал мекунанд. Дар Фаронса ҳаракати коммунистони ҷавон, ҷавонони сотсиалист, ҷавонони ҳизбҳои муттаҳид ба манзури пуштибонӣ аз ҷумҳурий фаъолият доранд. Чунин иттиҳодияҳо дар дигар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ низ мавҷуданд. Масалан, дар Олмон дар назди ҳизби Сотсиал-демократии ин кишвар созмони «сотсиалистони ҷавон», ки тақрибан дусад ҳазор аъзо дорад, кор мекунанд⁷⁰.

Мушкилоти баҳамтаъсиррасонӣ ва баҳампайвастагии ташаккул ва инкишофи низоми ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз якчанд ҷиҳат мубрам ва арзишманд ҳисобида мешавад. Чунин ақида умумиэътирофшуда аст, ки ҳизбҳои сиёсии рақобаткунанда яке аз падидаҳои муҳимтарини низоми демократӣ ҳисобида мешавад. Дар мавриди дигар ҳизбҳои сиёсӣ ба таркиби ҷомеаи шаҳрвандӣ чун қисме аз падидаи ниҳодинашавии (институционалистии) он ворид гардида, маҳаки асосии инкишофи ҷамъиятий ҳисобида мешавад.

Миёни ҳизбҳои сиёсӣ ва давлат робитаҳои васеъ ва гуногуншакли байнҳамдигарӣ вуҷуд дорад. Масалан, ҳам давлат ва ҳам ҳизбҳои сиёсӣ ташкилоти сиёсӣ доноста мешаванд. Онҳо бо мағҳуми ҳокимияти давлатӣ робитаи бевосита доранд: фақат давлат бевосита идоракуни давлатиро амалӣ мегардонад, ҳизбҳои сиёсӣ бошанд, мақсад мегузоранд, ки ба ҳокимияти давлатӣ соҳиб шаванд. Баробари ин ҳар дуи онҳо муносибатҳои зиёди муҳтор нисбат ба якдигар доранд. Вале аксаран маврид ҳамроҳшавии дастгоҳи давлатӣ ва дастгоҳи ҳизбӣ дар режими

⁷⁰Ниг: Конституции зарубежных государств: Учебное пособие. Сост. проф. В.В. Маклаков 3-е изд. перераб. и доп. – М., 2000 - С.350.

тоталитарӣ ягона гардида, ҳизб на танҳо нақши асосӣ, балки давлатиро соҳиб мегардад.

Дар асоси таҳлили омилҳои пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ мо ба чунин хулосае омадем, ки дар ҷомеаи ниҳоят босуръат инкишофёбанда ҳифзи манфиатҳои гурӯҳҳои алоҳида дар амали намудани ҳокимияти давлатӣ зарур ва ногузир мебошад. Маҳз идеяи намояндагӣ, ба ақидаи мо омили аз ҳама асосӣ дар пайдоиш ва ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ баромад намудааст. Дар асоси таҳқиқи пайдоиш ва инкишофи падидай ҳизбҳои сиёсӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки инсоният аз давраи мавҷудияти худ то имрӯз барои расидан ба мақсаду ҳадафҳояшон кӯшишҳои худро якҷоя менамуданд ва ҳоло низ ин идея моҳияти иҷтимоӣ-сиёсии худро аз даст надодааст. Баръакс, бо гузашти инқилобҳо ва таҳаввулоти азим дар замони имрӯза низ маҳз муттаҳид шудани ҳар гуна созмон ва ташкилоти ҷамъиятий баҳри расидан ба ҳадафҳои умумӣ воситаи муҳим мебошад. Ҳизби сиёсӣ дар давраи таърихии хеш ҳар гуна таҳаввулот ва тағииротро аз сар гузаронидааст, аммо дар замони имрӯза ягона созмон ва ё ташкилоти сиёсии комили шаҳрвандон дар ифодай иродай сиёсӣ ва иштирок дар равандҳои сиёсӣ эътироф ва қабул мешавад.

Ҳамин тарик, дар асоси таҳлил ва баррасии масъалаи ҳамкориҳои ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятий ва созмонҳои ҷамъиятий дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст, ки ин ротиба ва муколамаҳо барои бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таҳқими давлати ҳуқуқбунёд мусоидат мекунанд. Нақши дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятий низ дар муносибатҳои ҳуқуқӣ-сиёсӣ арзишманд аст. Зоро бо вуҷуди он ки иттиҳодияҳои ҷамъиятий ва созмонҳои ҷамъиятий монанди ҳизбҳои сиёсӣ ташкилоти сиёсӣ набошанд ҳам, метавонанд, дар асоси ҳамкорӣ бо ҳизбҳо барои функцияҳои давлатӣ ва ҷамъиятии онҳо мусоидаткунанда бошанд.

1.2. Сохтор ва таркиби ҳизбҳои сиёсӣ

Пеш аз он ки мо сохтор ва таркиби ҳизбҳои сиёсиро ҳамчун падидаи хуқуқӣ-конститутсионӣ таҳлил ва баррасӣ намоем, зарур аст, ки оид ба худи моҳияти «падидаи хуқуқ» дар илми хуқуқшиносӣ назар кунем. Аз таълимоти илми назарияи давлат ва хуқуқ маълум аст, ки падидаи хуқуқ гуфта, ин маҷмӯи меъёрҳои хуқуқие мебошанд, ки муносибатҳои сифатан якхела ва бо ҳам алоқамандро дар бар мегиранд. Ба сифати мисоли рушан метавонем, падидаи хуқуқи интихобот ва меъёрҳои танзимкунандай мақоми вакилро дар соҳаи хуқуқи конститутсионӣ орем. Ба андешаи Алексеев С.С. падидаи хуқуқӣин гурӯҳи наонқадар калон, вале мустаҳками меъёрҳои хуқуқиест, ки самти муайяни муносибатҳои якранги ҷамъиятиро танзим месозад⁷¹. Агар меъёр – аломати аввалин, ҳуҷайраи зиндаи материяи хуқуқ ҳисобида шавад, пас падидаи хуқуқӣ ҷомеаи аввалини хуқуқиро ташкил медиҳад. Падидаҳои хуқуқӣ таъиноти танзимнамоии самтҳои алоҳида, қисматҳои алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятиро доранд. Падидаи хуқуқ қисми асосӣ, блок, қабати соҳа аст. Дар ҳар як соҳаи хуқуқ падидаҳо зиёданд. Онҳо хосияти ҳудмухторӣ дошта, ба масъалаҳои ҷудогона равона карда мешаванд.

Истилоҳи «падида» аксаран дар адабиёти илмӣ ва осори нашрӣ ба мазмуни ниҳоят васеъ меояд: масалан, бисёртар оид ба падидаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, падидаҳои ҷамъиятиӣ, падидаҳои демократия, парлумонгароӣ ва монанди инҳо сухан гуфта мешавад. Дар мавриди таҳлили мо мағҳуми мазкур фақат ба маънои хуқуқӣ (юридикӣ) ифода мешавад, ки инъикоскунандай меъёру муқаррароти давлат, қонун, яъне ҳамчун падидаи хуқуқӣ таҳлил мегардад.

Ба андешаи муҳаққиқ Имомов А.И. «падидаҳои хуқуқӣ гуфта, маҷмӯаи меъёрҳои хуқуқие фахмида мешаванд, ки доираи муайяни муносибатҳои хуқуқии якхела ва ба ҳам алоқамандро ташкил

⁷¹Ниг: Теория государства и права. (Коллектив авторов) Учебник для юридических вузов и факультетов. Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999, – С. 316-317.

менамояд»⁷². Муаллиф ба таври мисол чунин падидаҳои ҳуқуқиро номбар менамояд: падидаи соҳибихтиёрии халқ, баробархуқуқии шаҳрвандон, падидаи раъйпурсии умумиҳалқӣ ва ғайра.

Яке аз аввалин донишмандоне, ки дар сатҳи илмӣ ба таҳлили назариявии «падидаи ҳуқуқӣ» мароқ зоҳир намуда буд ва асосгузори назарияи ниҳодинашавӣ (институционализм) эътироф мегардад – Морис Ориу мебошад. Муаллиф олими намоёни фаронсавӣ буда, аввалин шахсе мебошад, ки мағҳум ва моҳияти падидаро дар сатҳи илми ҳуқуқшиносӣ таҳқиқ ва онро ба илм ворид намудааст⁷³.

Истилоҳи «падида» дар мазмуни ҳуқуқӣ дорои якчанд маъно мебошад. Дар мазмуни аввал, дар зери мағҳуми падида ҳамаи он ташкилоте фаҳмида мешаванд, ки бо талаботи меъёри ҳуқуқ ва ё одатҳои ҳуқуқ таъсис дода шудаанд. Ба таври мисол, даъвоҳо низ метавонанд, ҳамчун падида баромад намоянд. Дар мазмуни баъдина падида гуфта, аломати иҷтимоии ташкилот дониста мешаванд.

Падидаҳои ҳуқуқӣ ҳамчун аломатҳои иҷтимоии ташкилот – падидаҳои иҷтимоӣ ду шакли асосӣ доранд: якум, корпоратсияҳо, ки дар худ шахсиятҳоро муттаҳид намуда, чомеаи зинда эътироф мешаванд ва дуюм, молҳо, ки баръакс ба ҷизҳои ғайризинда доҳил мешаванд. Молҳо, азбаски предмети муомилоти гражданий ва объекти моликият эътироф мешаванд, ҳамчун падида баромад мекунанд. Падидаҳое, ки мол дониста мешаванд, наметавонанд бе падидаҳои корпоратсияҳо вучуд дошта бошанд, зоро дар асоси мавҷудияти падидаҳои корпоратсияҳо, ки ҷамъияти фардӣ доранд, падидаҳои мол мустаҳкам шуда, такягоҳ барои онҳо баромад мекунанд. Пайвасткунандаи падидаҳои мол ва падидаҳои

⁷²Ниг: А. Имомов. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри сеом. Бо тағиироту иловаҳо. – Душанбе: «ЭР-граф», 2012 – С.24.

⁷³Ниг: Ориу М. Основы публичного права / Пер. с франц. языка под ред Е. Пашуканиса, Н. Челяпова. – М.: Издательство Коммунистической Академии, 1929. – С. 113-119. Коллективная монография. Гражданское общество как гаранция политического диалога и противодействия экстремизму: ключевые конституционно-правовые проблемы. Монография / Рук. авт. колл. и отв. редактор – д.ю.н., профессор Авакъян С.А. – М.: Юстицинформ, 2015 – С. 46.

корпоратсияҳо – ин мавҷудияти фардияти ҷамъиятии онҳо баромад мекунад.

Ассотсиатсияҳо, ки бо мақсадҳои муайян таъсис дода шуда, фаъолият менамоянд, барои худ фардияти дохилӣ доранд ва ин хусусият дар номи онҳо ва ё ягон аломати иҷтимоии он вомехӯрад. Корпоратсияҳо бошанд, дорои озодии дохирианд, ки ба онҳо имкон медиҳад худ мақсаду ҳадафҳо ва функцияҳои амалии худро муайян намуда, худро ба организмҳои зинда табдил намоянд.

Ассотсиатсияҳои корпоративӣ дар навбати худ ба ду гурӯҳи асосӣ тасниф карда мешаванд: Якум, ассотсиатсияҳои сиёсие, ки аҳамияти умумӣ доранд ва тамоми ҳокимијат ва салоҳияти худро болои аъзоёнашон вомегузоранд. Ба чунин ассотсиатсияҳои корпоративӣ, пеш аз ҳама дохил мешаванд – давлат, миллат ва гайра. Гурӯҳи дуюм, ассотсиатсияҳои корпоративие эътироф карда мешаванд, ки иттифоқҳои оддии иҷтимоӣ буда, хоҳони ҳокимијати оммавӣ нестанд ва фаъолияти худро танҳо ба як самти муаяйн равона мекунанд. Ба онҳо ҳама гуна иттиҳодияҳо ва ассотсиатсияҳо дохил мешаванд. Дар пайдоиши ин гуна созмонҳо фақат шароити волои инкишофи ҷомеа ва инкишофи зеҳни одамон тақозо карда мешавад.

М. Ориу падидай корпоративиро таҳқиқ намуда, ба чунин хулоса меояд, ки он бояд ташкилоти иҷтимоие бошад, ки дар худ сатҳи баланди тартиботи ҳуқуқӣ дошта бошад. Ҳамчунин ин ташкилот бояд дорои ҳокимијат, соҳтори ташкилӣ, мақоми ҳуқуқӣ ва муҳторияти ҳуқуқӣ бошад. Падидай корпоративӣ шакли хоси мавҷудияти ташкилоти иҷтимоӣ мебошад. Ин ташкилоти ҷамъиятий ба сатҳи баланди инкишоф расидааст. Ташкилоти иҷтимоӣ ин маҷмӯи гурӯҳи муайяни ҷамъиятие мебошанд, ки дорои муқаррароти дохилӣ ҳастанд ва ҳамаи мақсадҳо ва ҳадафҳои умумиро дар якҷоягӣ амалӣ месозанд ва дар татбиқ намудани ҳадафҳои худ аз усули ҳокимијат истифода менамоянд. Ақидаҳои пешбаринамудаи Морис Ориу аз ҷониби аксарияти олимони соҳаи ҳуқуқшиносӣ дастгирӣ ёфта, барои мактаби илмии «институтсионализм»

дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ асоси бунёдӣ гузошт. Масалан, дар Ҷумхурӣ Фаронса давомдиҳандай идеяи «институционализм» олими намоёни конституционалист Морис Дюверже баромад намудааст. Ӯ дар такя ба идеяҳои М.Ориу ва Э.Дюркгейм мафҳуми падидаро чунин пешбарӣ намуд: «Падида гуфта, ин маҷмӯи идеяҳо, бовариҳо, одатҳое мебошанд, ки дар танзимот ва муқаррарот ягона мебошанд (масалан, падидаҳои оила, никоҳ, интихобот, ҳукumat, моликият ва ғайра)». Навоварии Морис Дюверже дар таҳлил намудани падидаҳо дар он ифода гардидааст, ки ӯ зухуроти мазкурро на танҳо аз нигоҳи ҳуқуқӣ, балки аз дидгоҳи илмҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ низ меҳоҳад таҳқиқ намояд. Ба андешаи муаллиф таҳлили падида фақат аз нигоҳи илми ҳуқуқшиносӣ басандა набуда, он бояд васеъ ва фарогир таҳқиқ ва баррасӣ карда шавад. Ин ҳолат имконият медиҳад, ки на танҳо падидаҳои доираи танзими ҳуқуқ таҳқиқ ва таҳлил мешаванд, балки дигар зухуротҳои иҷтимоӣ низ метавонанд, ки сароҳатан баррасӣ шаванд (масалан, падидаҳои «афкори ҷамъиятӣ», «гурӯҳҳои фишоровар» ва ғайра). Худи падидаҳо ва мақоми ҳуқуқии онҳо ба воситаи ҳуқуқ, яъне конститутсия ва қонунҳо муқаррар карда мешаванд ва зарур нест, ки дигар қисматҳои ба онҳо даҳлдошта аз нигоҳи ҳуқуқӣ васеъ таҳлил ва баррасӣ карда шавад. Вагарна дар асоси таҳлили зиёди қисматҳои ба падидаҳо даҳлдошта, мо метавонем аксарияти далелҳои асосии ба падидаҳо тааллуқдоштаро аз назар дур созем.

Маълум аст, ки бо қадом роҳ ин ё он зухурот барои гардиши таҳлили илмӣ-ҳуқуқӣ дохил карда мешавад. Аз ҳама шавқовар ва арзишмандтарини аз онҳо аз нигоҳи илми ҳуқуқшиносӣ, ин таҳқими мақоми ҳуқуқии падида мебошад. Объект чи қадаре, ки ба гардиши таҳлили илмӣ кам ворид гардад, ҳамон қадар қисматҳои ками мақоми ҳуқуқиаш таҳқиқ мегардад. Аз ин рӯ, чи қадар объекти чуқур ба фазои ҳуқуқшиносӣ дохил мегардад, ҳамон андоза васеъ мақоми ҳуқуқии вай мустаҳкам мешавад. Аз ин ҷо, маҳз мавҷудияти мақоми ҳуқуқӣ

метавонад бозгүй табиати ҳуқуқии падидай таҳқиқшаванд (чӣ тавре, ки дар мавриди таҳлили ҳизбҳои сиёсӣ дода шуд) баромад намояд.

Хусусияти аз ҳама хоси ҳар гуна падидай ҳуқуқӣ ин пеш аз ҳама таркиб ва ҳаҷми мақоми ҳуқуқии ў баромад мекунад. Ин ҷанбаҳои муҳимме мебошанд, ки ҳангоми таҳлили илмии мақоми ҳуқуқии тамоми зуҳуроти ҳуқуқӣ асосӣ мебошанд. Пеш аз ҳама бояд муайян намуд, ки аз нуқтаи назари илмӣ дар зери мағҳуми «мақоми ҳуқуқӣ»-и субъекти ҳуқуқ чӣ фахмида мешавад. Истилоҳи мазкур дар доираи илмҳои ҳуқуқшиносӣ ва қонунгузорӣ ниҳоят васеъ истифода шудааст ва мешавад, ки дар навбати худ категорияи баҳсбарангез аст⁷⁴.

Истилоҳи «мақом» аз тарҷумаи лотинии худ ҳамчун «вазъ ва ҳолати касе ва ё ҷизе»-ро ифода намуда, бисёртар дар илм истилоҳҳои «мақоми ҳуқуқӣ» ва «вазъи ҳуқуқӣ» ҳамчун муродифҳо маънидод карда мешаванд. Дар доираи таълимоти назарияи ҳуқуқ вобаста ба масъалаи тафсир додан ва ё истифоданамоии мағҳумҳои «вазъи ҳуқуқӣ» ва «мақоми ҳуқуқӣ» он қадар мавзӯи баҳсангез намебошад. Ҳақиқатан, истилоҳҳои номбаршуда аксаран дар адабиёти илмӣ ҳамчун муродифҳо истифода мегарданд ва ифодакунандай мавқеи субъект дар муносибатҳои ҳуқуқӣ баромад менамоянд. Масалан, Л.Д. Воеводин чунин қайд менамояд, ки: «истифода намудани истилоҳи «мақоми ҳуқуқӣ» ва ё «вазъи ҳуқуқӣ» асосан дар корҳои илмии назарияи умумии давлат ва ҳуқуқ нисбати шахсони воқеӣ ва ё шаҳрвандон ҳамчун субъектҳои ҳуқуқ таҳлил ва баррасӣ шудаанд». Ҳангоми истифода бурдани мағҳумҳои «мақоми ҳуқуқӣ» ва «вазъи ҳуқуқӣ» мо ба он хулосае меоем, ки ин категорияҳо аз нигоҳи этиологӣ ва хусусият ба ҳамдигар шабеҳанд. Дар нигоҳи умумӣ ҳангоми муайян кардани мақоми ҳуқуқӣ зарурати муқаррар кардани ҳолати ҳуқуқии субъект ба миён меояд. Дар асоси таснифоти ин мағҳумҳо дар таҳлили кори илмии мо бо

⁷⁴Ниг: Л.Д.Воеводин. Юридический статус личности в России - Москва, 1997г., с.14, 27-38; Н.И.Матузов, А.В.Малько. Теория государства и права - Москва, 1997г., с.237; Е.И.Козлова, О.Е.Кутафин. Конституционное право - Москва, 1998г. – С.206.

ба инобат гирифтани мафхум ва моҳияти ҳизбҳои сиёсӣ мо истифодаи «мақоми ҳуқуқӣ»-ро зарур медонем. Мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро ҳамаи асосҳои ҳуқуқии марбут ба ҳизбҳои сиёсӣ ва инчунин муносибатҳои онро бо давлат ташкил медиҳад. Барои таҳқиқи илмии мавзӯи мавриди назар соҳтори мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ нақши бениҳоят муҳим дорад.

Ба андешаи Имомов А.И. «низоми иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ берун аз тартибот ва муҳити ҳақиқии сиёсию ҳуқуқӣ ва иқтисодию иҷтимоии ҷамъият инкишоф ёфта наметавонад. Он бо соҳти сиёсии ҷомеа, тартиботи идории ҷомеа ва ривоҷи одату анъанаҳои демократӣ дар ҷомеа вобаста мебошад»⁷⁵.

Барои исботи андешаи худ муаллиф зикр менамояд, ки дар ҷомеаи низоми сиёсии фашистӣ, тоталитарӣ, авторитарӣ ва ба онҳо монанд низоми демократии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барпо ва инкишоф ёфта наметавонанд. Бинобар ин, дар ҷомеаҳои аз чунин тартиботи сиёсӣ ба тартиботи либералӣ ё демократӣ гузаштаистода ташаккулёбии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва пайдо кардани мавқеи ҳақиқии онҳо дар ҷамъият бо монеаю душвориҳо алоқаманд аст»⁷⁶.

Пайдоиш ва ҷоннок гардидани низоми иттиҳодияҳои ҷамъиятии нав дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба чунин монеаҳо ва душвориҳо алоқаманд буд. Аммо низоми нави иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар кишвар аллакай ин давраи мушкилро паси сар намудааст. Акнун дар давраи осоишта таъсису фаъолияти онҳо инкишофи баланд ёфта, нақши иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар ҳалли масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти ҷомеа ҷоннок гаштааст. Аз ин рӯ, мебояд, ки заминаҳои ҳуқуқии ташкилу фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ боз ҳам мукаммал карда шавад ва дастгирӣ ёбанд ва фаъолияти онҳо фаъолтар гардонида шавад.

Бояд қайд намуд, ки масъалаи таҳқиқи назариявӣ-ҳуқуқии мақоми ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ яке аз мавзуъҳои баҳсталаб дар доираи

⁷⁵ Ниг: А.Имомов. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо - Душанбе. «Офсет Империя»2017. – С.186.

⁷⁶ Ҳамон ҷо: – С.186.

илми ҳуқуқшиносӣ маҳсуб мешавад. Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ ба масъалаи таҳқиқи вазъи ҳуқуқии шахсият аҳамият зиёд зоҳир шуда, нисбати мақоми ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва соҳтори ҳуқуқии онҳо таваҷҷӯҳи илмии ниҳоят кам дода шудааст.

Ҳангоми барасмиятдарории падидай ҳизбҳои сиёсӣ аз давраҳои пеш бинобар омилҳои пайдоиш, соҳаи паҳншавии фаъолият, таъиноти функционалий ва ғайра мушкилиҳои муайян намудани мансубияти он пеш меояд. Дар асоси таҳлили ҳуқуқӣ ҳизбҳои сиёсӣ бештар ба соҳаи иҷтимоӣ-сиёсӣ на ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ- давлатӣ мансубият доранд. Мушкилиҳои таҳқиқи назариявии ҳизбҳои сиёсӣ боз ба он алоқаманд аст, ки ҳизб предмети таҳлили соҳаҳои гуногуни илмҳои гуманитарӣ аст ва аз ин рӯ, ҳар яке аз илмҳои даҳлдор онро бо хусусиятҳои хоси худ ва нишонаҳои фарқунандааш баҳо медиҳанд. Масалан, ҳизби сиёсӣ дар доираи омӯзиши илми ҳуқуқшиносӣ ҳамчун субъекти ҳуқуқ, дар илми сиёсатшиносӣ бошад, ба сифати субъект ва маҳаки асосии амалинамоии сиёсат, дар илми ҷомеашиносӣ ҳизби сиёсӣ аз нуқтаи назари равандҳои ҷамъиятӣ баҳо дода шуда, ба ҳақиқати ҳаёти ҷамъиятӣ таъсири бевосита дорад⁷⁷. Дар баробари ин ҳизбҳои сиёсӣ дар илмҳои ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ҷомеашиносӣ ба сифати ҷомеае эътироф мешаванд, ки дар худ дар як вақт коллизияҳои хос доранд ва дар мавриди дигар, ҳамаи ин муносибатҳо ва робитаҳо баҳампайвастагӣ доранд.

Ҳамин тавр, ҳизбҳои сиёсиро ҳамчун принсипи мақсадноке маънидод кардан мумкин аст, ки барои низомнокӣ (систематизация)-и таъсис ва фаъолияти равандҳои ҷамъиятӣ равона мешавад. Дар ҳамин асос дар бораи хусусиятҳои хоси демократияи ҳизбӣ ва ё режимҳои ҳизбӣ (партиократические режимы) дар давлатҳои низоми тоталитарӣ оварда мешавад. Масалан, мутиобики қисми 1 моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Федералии Олмон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» чунин муқаррар карда мешавад: «Ҳизбҳои сиёсӣ яке аз қисмҳои таркибии асосҳои соҳтори

⁷⁷Ниг: Селивончик А.В. Понятия статуса и статусных ролей партий в политической системе // Современное право, 2005. № 4. КонсультатантПлюс (Электронный ресурс – Дата обращения: 31.01.2020).

конституционӣ ва низоми озоди демократӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳизбҳо ин иттиҳодияҳои шаҳрвандон мебошанд, ки мунтазам ё худ ба муддати дароз барои ташаккули ироди сиёсӣ дар доираи федератисия ё ягон минтақаи кишвар фаъолият намуда, танҳо дар сурати додани кафолати ҷиддӣ ва муносибати амалӣ нисбат ба уҳдадориҳои вазифавии худ ва ҳамзамон бо шумораи аъзо ва доимӣ будани ташкилот ва фаъолнокӣ дар ҳаёти ҷамъияти иштироки худро ҳамчун намоянда дар Бундестаг ё худ дар ягон Ландтаг изҳор менамоянд»⁷⁸.

Мавзӯи таснифоти илмҳои иҷтимоӣ дар робита ба таҳқиқи ин ва ё ҷанбаҳои муносибатҳои ҷамъиятий ва навъҳои ба он тааллук дошта дар мазмуни мантиқии худ аз рӯйи таркиб ва мағҳуми онҳо фарқ карда мешаванд. Чунонки Г.Ф. Шершеневич қайд менамояд: «Ҳар гуна муносибати ҳуқуқӣ аз рӯйи мансубияти майшии он бо меъёрҳои ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Муносибати ҳуқуқӣ ба андешаи муаллиф танҳо як ҷанбаи майшии ин муносибатро ташкил медиҳад, ки дар натиҷаи ҷудошавии он аз ҳаёти ҳақиқии падида мебошад»⁷⁹.

Мутаносибан, моҳияти таҳқиқи масъалаи ҳизбҳои сиёсӣ дар илмҳои ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ҷомеашиносӣ дар он ифода мегардад, ки ин категория дар ҳама ҳолатҳои таҳлил аз рӯйи ҳаҷм ва муносибат ба ҳамдигар тавъаманд. Ба ақидаи В.Н. Хропонюк «муносибати ҳуқуқӣ дар мавриде хосияти ҳуқуқиро пайдо менамояд, ки агар мавзуъ роҷеъ ба санади рафткорӣ, ки он аҳамияти иҷтимоиро доро бошад»⁸⁰. Ба қавли дигар, муносибатҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар худ ягонагии умумиро доранд, ки он предмети таҳқиқотро ташкил медиҳанд. Маҳз аз ҳамин нуқтаи назар ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва сиёсии муносибатҳои зикршуда метавонанд, барои таҳлили расмӣ-ҳуқуқии таркиби мақоми ҳизбҳои сиёсӣ хизмат намоянд.

Чунин шакли таҳлили масъала ба андешаронии Морис Дюверже низ мувоғиқ меояд. Ӯ пешниҳод намудааст, ки: «ҳангоми таҳлили

⁷⁸ Ниг: Сборник нормативных актов – Москва, 1993 – С. 151.

⁷⁹ Ниг: Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права – Тула: Автограф, 2001. – С. 71.

⁸⁰ Ниг: Хропонюк В.Н. Теория государства и права – Москва, 1995. – С. 306.

хукуқии падидаҳои сиёсӣ ҳатман таҳлили сотсиологии онҳо бояд тақозо карда шавад. Дар мавриди таҳлили хукуқии падидаҳои сиёсӣ ба дарбаргирии ҳаҷми он таваҷҷуҳ карда мешавад, ки ин яке аз хусусиятҳои хоси таҳлили илми сиёсатшиносӣ баромад мекунад»⁸¹. М.Дюверже мутмаин аст, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар як саф бо афкори умумӣ, ташвиқот, матбуот, гурӯҳи фишоровар ва дигар ташкилоти сиёсӣ қарор доранд ва онҳо берун аз танзимоти хукуқианд. Соҳтори ҳизбҳои сиёсӣ ниҳоят гуногунранг буда, аз якчанд маҳакҳои хосе вобаста аст, ки онҳо пеш аз ҳама ба маҳсусияти худи ҳизб, хислатҳои таъриҳӣ, анъанаҳои миллӣ алоқамандӣ доранд. Ду шакли асосии назариявии ҳизбҳо мавҷуд аст, ки онҳо бештар паҳн шуданд ва ҷонибдории умуниро гирифтанд. Мувоғиқан онҳоро аз рӯи соҳтори ташкилӣ метавон чунин фарқият гузошт:

- ҳизбҳои муташаккилона танзимшуда;
- ҳизбҳои ғайримуташаккил танзимшуда.

Ҳизбҳои муташаккилона танзимшуда дорои дастгоҳи ҳизбии мутамарказе мебошанд, ки аз шумораи ашҳоси фаъоле иборатанд, ки функцияҳои соҳавии фаъолияти ҳизбро амалӣ гардонид, соҳаи фаъолияташонро чун қасб пеша намудаанд. Дар дохили ин гуна ҳизбҳои сиёсӣ робитаи ташкилӣ-хукуқии миёни ҳизб ва аъзоёни он дида мешавад. Аъзои ҳизб соҳиби билети ҳизбӣ буда, маблағи аъзоҳаққиро месупорад ва тамоми талаботи интизомии муқаррарнамудаи оинномаи ҳизбиро ичро менамояд. Ҳизбҳои ба ин гурӯҳ шомилбуда дар худ ҳамчун қоида шумораи ками аъзоёнро дарбар мегиранд ва дорои соҳтори муайянӣ хеш мебошанд (масалан, «ҳизбҳои кадрӣ»). Чунин навъи ҳизбҳои сиёсӣ ба принципҳои бюракратизми мутамарказ асос меёбанд. Ҳамчун қоида дар фаъолияти ин гуна ҳизбҳо салоҳияти васеъ ба роҳбарияти умумимиллӣ ва ё бештар вақт бевосита ба пешвои он дода мешавад. Ҳизбҳои зикргардида ҳамчунин метавонанд, ки дар асоси узвияти дастаҷамъӣ низ

⁸¹ Ниг: Дюверже М. Политические институты и конституционное право // Хрестоматия по теории государства и права – Москва, 2000 – С. 916.

таъсис дода шаванд ва ин ҳолат ҳамчун илова ба узвияти фардии ҳизб мусоидат менамояд. Ба шумули ин гуна ҳизбҳои сиёсӣ (аз рӯйи маълумоти овардаи то соли 1989) метавон ҳизби либералӣ-демократии Япония, иттифоқи христианиӣ-демократии Ҷумҳурии Федералии Олмон, ҳизби миллии Австрия, ҳизби марказии Швейцария дохил кард.

Хусусияти фарқунандаи ҳизбҳои ғайримуташаккил дар он ифода меёбад, ки падидаи аъзои расмӣ дар он вонамехӯрад. Одамоне аъзои ҳизби сиёсӣ ҳисобида мешаванд, ки аз ҷиҳати ташкилӣ-ҳуқуқӣ бо он алоқаманд нестанд. Ин ашхос дорои билети ҳизбӣ намебошанд, аъзоҳақиро ба ҳизб пардоҳт накарда, нисбат ба онҳо риояи қоидаҳои интизомии оинномавии ҳизб паҳн намегардад. Мавҷуд набудани узвияти ҳатмӣ дар ин гуна навъи ҳизбҳои сиёсӣ ба фаъолияти дастгоҳи маҳсуси корбарон асосдодашуда ҷуброн карда мешавад, ки онҳо дар амалӣ гардонидани фаъолияти тарғиботӣ-сиёсии ҳизб ҳамчун силоҳ истиифода мешаванд. Фаъолияти ин гуна навъи ҳизбҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама ба муборизаҳои интихоботӣ равона карда мешавад (барои дастёб шудан ба овозҳои интихобкунандагон). Ҳадафи асосии ин гуна ҳизбҳо ғалаба дар маъракаҳои интихобот аст. Мисоли маъмули ҳизбҳои ғайримуташаккил ҳизбҳои сиёсии асосии ИМА – ҷумҳурияйӣ ва демократӣ мебошанд. Ҳар ду аз ин ҳизбҳои сиёсӣ ташкилоти сиёсии калонҳаҷм ва саросарӣ дониста мешаванд, ки ҳайати роҳбарияти сусти марказиро доранд. Расман аъзоёни ҳизби сиёсӣ ҳамон шахсоне эътироф карда мешаванд, ки дар маъракаи интихоботи гузашта ба тарафдории рӯйхати ҳизбӣ овоз дода буданд. Равобити ташкилӣ-ҳуқуқӣ миёни ҳизби сиёсӣ ва узвияти он мавҷуд нест. Сохтори ташкилии дастгоҳи ҳизбҳои сиёсии ҷумҳурияйӣ ва демократии ИМА бениҳоят мураккаб мебошанд. Дар маҷмӯъ дастгоҳи ин гуна навъи ҳизбҳои сиёсӣ асосан барои муборизаҳои интихоботӣ равона карда мешавад.

Тамоюли умумӣ ба бюрократизатсия ва мутамарказии ҳизбҳои сиёсӣ таъсир намуда, заминаи хосро барои кам шудани ҳизбҳои сиёсии ғайримарказонида танзимшуда пеш овард. Дар замони муосир

аксарияти афроди ҳизбҳои сиёсӣ узвияти расмии ҳатмӣ доранд, аъзоҳақӣ месупоранд ва қоидаҳои оинномавиро ба таври дахлдор ичро мекунанд, ки ҳамаи муқаррапот хислати хоси соҳтори ташкилии ҳизбҳои муосирро дарбар мегиранд.

Соҳтори ҳизбҳои сиёсӣ аз рӯйи қоида ба се зина бо низоми муайян тақсим карда мешаванд: 1) ҳизби сиёсӣ; 2) идораи ҷумҳурияйӣ; 3) идораи маҳаллӣ (дар шакли соҳти федеративии давлатҳо). Дар сатҳи худи ҳизби сиёсӣ мақомоти олии он анҷумани ҳизб баромад менамояд, ки мақоми роҳбарикунандаи доимии худро таъсис намуда, дар сатҳи фаъолияти ҷумҳурияйӣ ва маҳаллии он бошад, конференсия, маҷлиси умумӣ ва роҳбарияти маҳалли онҳо бунёд карда мешавад.

Қисми аз ҳама асосии (бунёдии) ҳизби сиёсӣ ин намояндагиҳои минтақавӣ ва маҳаллии он, яъне ташкилоти ибтидой, ячейкаҳои бунёдии ҳизбӣ баромад мекунанд.

Дар асоси таҳлили муқоисавии ҳизбҳои сиёсӣ аксар вақт ба таъсири доктринаҳо ва ба соҳтори онҳо диққати кам дода мешавад, ки ба ақидаи мо таҳлили ин ҷанба бисёр ҳам арзишманд мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳтори ҳизбҳои сиёсӣ, тартиби таъсис ва салоҳият, муҳлати ваколати мақомоти роҳбарикунандаи он тибқи муқаррапоти оинномаи худи ҳизб муайян карда мешаванд. Дар аксар мавридҳо дар ҶТ асоси фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро ташкилоти ибтидоии он ташкил мекунад ва ташкили ҳизб ҳамчунин ба принсипи ҳудудӣ низ мувоғиқ карда мешавад. Қонунгузории кишвари мо таъсиси ҳизбҳои сиёсиро танҳо дар ҳудуди ҷумҳурӣ иҷозат медиҳад ва бунёди ҳизбҳои минтақавӣ ва маҳаллиро манъ намудааст. Дар мавридҳо зиёд дар атрофи ҳизбҳои сиёсӣ ташкилот ва иттиҳодияҳои гуногун ҷамъ мешаванд, ки тибқи қонунгузории мамлакат дар амалий гардонидани функсияҳои хоси ҳизбҳо метавонанд, ба онҳо мусоидат намоянд. Ҳамчунин ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд, ки тибқи муқаррапоти қонунгузорӣ дар маҳаллҳо ташкилотҳои маҳаллии хешро таъсис диханд.

ва ба онҳо мақоми шахси ҳуқуқиро дарёфт намоянд. Ин гуна ташкилоти маҳаллии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун филиал, шуъба ва ё намояндагӣ муайян карда шуда, бо қарори шурои ҳизб метавонанд, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ ва ё бо қарори шурои ҳизб дар шакли идоракуни бевосита ба марказ фаъолият намоянд.

Мутобиқи қисми 3 моддаи 8 Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» сохторҳои маҳаллии ҳизби сиёсӣ дар ноҳия, шаҳр вавилоятҳо ҳар сол то 20 март ба мақомоти икроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ оид ба идомаи фаъолияти худ, суроға, роҳбари сохтор ва шумораи аъзои ҳизб дар маҳалмаълумот пешниҳод менамоянд⁸².

Тибқи қонунгузории Тоҷикистон дар зери мағҳуми ҳизби сиёсӣ - чунин иттиҳодияи ҷамъиятие фаҳмида мешавад, ки вазифаи асосиаш иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ба воситаи ташаккул додани ироди сиёсии шаҳрвандон ва инчуни ба амал баровардани ҳокимият ба воситаи намояндагони худ мебошад (қисми 1, моддаи 2 Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ»). Ҳамин тарик, ҳизби сиёсӣ пеш аз ҳама шакли ҳоси иттиҳодияи ҷамъиятий аст. Иттиҳодияи ҷамъиятий гуфта, иттиҳоди ихтиёри, ҳудидора ва гайритиҷоратии шаҳрвандон мебошад, ки дар асоси умунияти манфиатҳо барои амалий намудани мақсадҳое муттаҳид гардидаанд, ки дар оинномаи иттиҳодияи ҷамъиятий нишон дода шудаанд (моддаи 5 Қонуни ҶТ «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятий»). Чунин нуқтаи назар ба табиати ҳуқуқии падидаи ҳизбҳои сиёсӣ умумиэтирофшуда дониста шуда, дар таҷрибаи илмӣ ва амалии Тоҷикистон ва мамлакатҳои хориҷӣ яксон истифода мегардад.

Роҷеъ ба мазмун ва моҳияти падидаи ҳизбҳои сиёсӣ дар илми ҳуқуқшиносии Россия, ҳосатан ҳуқуқи конститутсионӣ фикру ақидаҳои гуногун ҷой доранд, ки барои омӯзиш ва таҳқиқи масъалаи мазкур муҳим мебошанд. Ба андешаи Лапаева В.В. ташкилоти сиёсӣ гуфта,

⁸²Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1998, № 22, мод. 300; с. 2015, №7-9, мод.699. с.2019, №7, ст.472.

иттиҳодияи чамъияти мебошад, ки мақсади асосӣ ва таркиби фаъолияти дохилии онро изҳори иродаи сиёсии шаҳрвандон дар раванди ташаккул ва амалӣ гардонидай ҳокимияти давлатӣ ба воситаи маъракаҳои интихобӣ ва фаъолияти дигари мақомоти интихоботии ҳокимияти давлатӣ ташкил менамояд»⁸³.

Ба назари Дмитриева Ю.А ва Токмакова К.К. «ҳизби сиёсӣ ин иттиҳодияи озоди чамъияти шаҳрвандон мебошад, ки дар раванди амалигардонии ҳукуқ ба муттаҳидшавии онҳо пайдо гардида, дар асоси ҳоҳишу ирода ва ақидаҳои якҷояи онҳо тибқи қонунгузорӣ таъсис дода мешавад ва мақсадаш ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ ва сиёсӣ баромад мекунад»⁸⁴.

Ба андешаи Резников А.В. асоси таснифнамоии ҳизби сиёсӣ аз рӯйи шумораи муайяни нишонаҳои соҳторӣ ва мағҳуми комили он бармеояд:

1. Ҳизби сиёсӣ иттиҳодияи чамъияти мебошад, ки мақсади асосии иштироки ў дар раванди сиёсии кишвар ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ (ва ё иштирок дар амалинамоии он) дар асос ва чаҳорҷӯбай конститутсия ва қонунгузории ҷорӣ мебошад. Ин ягона нишонаи ихтисосии ҳизби сиёсӣ мебошад, ки аз тамоми дигар навъҳои иттиҳодияҳои чамъияти хислати гайрисиёси дошта (намудҳои гуногуни иттифоқҳо, ассотсиатсияҳо, клубҳо, фондҳо ва ғ.) фарқ мекунад. Албатта, қўшиши чунин навъи иттиҳодияҳои чамъияти ба таъсири раванди сиёсати мамлакат хосияти таъсирбахш доранд, вале бояд гуфт, ки ин амалҳо хислати ёрирасон дошта, барои ноил шудан ба мақсади асосӣ бояд маҳз ба ҳизбҳои сиёсӣ муроҷиат намоянд. Ин ҷо хосияти принсиалии фарқияти онҳо дида мешавад. Қонунгузорӣ дар бораи навъҳои иттиҳодияҳои чамъияти дар муайян намудани табиати онҳо ҳатман хусусияти гайрисиёсии онро қайд менамояд.

⁸³Ниг: Лапаева В.В. Право и многопартийность в современной России – М., 1999. – С. 47.

⁸⁴Дмитриев Ю.А., Токмаков К.К. Россия: становление многопартийности. – М.: Независимое издательство «Манускрипт», 1992. – С. 42-43.

2. Ҳизби сиёсӣ ин ташкилоте мебошад, ки афродро дар асоси ақидаҳои умумии сиёсӣ, эътирофи низоми арзишҳои муайян ва барномае муттаҳид намояд, ки дар он метавонад, самтҳои асосии сиёсати давлат таҷассум карда шавад.

3. Ҳизби сиёсӣ ин иттиҳоде мебошад, ки дар асоси доимӣ фаъолият намуда, соҳтори расмӣ-ташкiliй дорад. Ҳамчун ташкилоти расмӣ ҳизби сиёсӣ дорои мақомоти олии роҳбарикунанде мебошад, ки онро анҷумани ҳизб ва дигар мақомоти назоратӣ-ревизионӣ ташкил медиҳанд. Ба андешаи муаллиф нишонаҳои асосии сиёсӣ-хуқуқӣ имконият медиҳанд, ки мағҳуми иҷтимоӣ-хуқуқии ҳизби сиёсӣ кушода дода шавад⁸⁵.

Ин ақидаро олими дигари хуқуқшиноси рус Юдин Ю.А. низ ҷонибдорӣ менамояд. Ба андешаи ў «ҳизбҳои сиёсӣ бояд дорои се нишонаи ихтисосӣ бошанд: 1) ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ, ки ҳамчун мақсади асосии ҳизби сиёсӣ дар раванди интиҳобот, 2) мутаҳҳидшавӣ дар асоси умумияти ақидаҳои сиёсӣ; 3) мавҷудияти соҳтори доимии расмӣ»⁸⁶.

Дар адабиёти илмӣ ҳамчунон дигар нишонаҳои хоси мутааллик ба ҳизбҳои сиёсӣ ба ҷашм мерасанд. Масалан, конституционалисти рус Чиркин В.Е. дар асоси муқаррароти қонунгузорӣ чунин нишонаҳои хос ба ҳизбҳои сиёсиро ҷудо менамояд: «нишонаҳои ихтиёрӣ, худидора, устувор, муҳтор, умумияти манфиатҳо ва ҳадафҳои умумии аъзоёни он чун маҳаки асосии таъсиси ҳизби сиёсӣ, фаъолияти ғайритиҷоратии ҳизби сиёсӣ ва мақсади ба даст овардани фоида надоштани он, мусоидат ба ташаккул ва изҳори ифодаи иродай сиёсии ҳалқ бо роҳи маъракаҳои интиҳобот, ки асоси онро принсипҳои демокративу ошкорбаёнӣ, оммавият ва озодӣ ташкил медиҳад»⁸⁷. Олими сиёсатшинос Шмачкова Т.В. дар таҳқиқоти худ ба чунин нишонаҳои ҳизбҳои сиёсӣ таваҷҷӯҳ

⁸⁵Ниг: Резников Е.В. Социально-правовое развитие и правовой статус политических партий в России. Диссертация... канд. юрид. наук – Волгоград, 2004 – С. 31-41.

⁸⁶Иқтибос аз: Автономов А.С. Правовая онтология политики: К построению системы категорий / Фонд развития парламентаризма в России – М.: Инфограф, 1999 – С. 36-50.

⁸⁷Ниг: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран – М.: Юрист, 1997 – С. 104.

зөхир менамояд: «самти мафкуравии фаъолияти ҳизбӣ, иттиҳоди довомнок ва гуногунпаҳлӯ будан, ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ ҳамчун мақсади асосӣ ва такя намудан ба дастгирии халқ мебошад»⁸⁸.

Ба ақидаи Ермаков А.Д. «ҳизби сиёсӣ – падидай расмии соҳтори чомеаи шаҳрвандӣ буда, аз тарафи шаҳрвандон бо объективияти иҷтимоӣ ва ҳукуқии манфиатҳо таъсис дода мешаванд, ки ҳадафҳои барномавӣ ва идеологии онҳоро дар чаҳорҷӯбаи раванди сиёсӣ ва фаъолияти парлумонӣ амалӣ намоянд»⁸⁹.

Професор Автономов А.С. ҳизби сиёсиро ҳамчун «иттиҳодияи ҷамъиятие медонад, ки қӯшиши ҳифз ва амалӣ гардонидани манфиатҳои синғӣ ва ғурӯҳи ҳешро ба ҳаёти ҷамъиятӣ бо соҳиб шудан ба ҳокимияти давлатӣ, амалӣ гардонидани он, иштирок дар амалинамоӣ ва таъсиррасонии ниҳоят зиёд ҳам ба раванди идоракуни давлатӣ дар ҳайати мақомоти давлатӣ дар оппозитсия ва ё берун аз он ифода менамояд»⁹⁰.

Зотова З.М. се тарзи асосии муайян намудани моҳияти ҳизби сиёсиро дар илми сиёsatшиносӣ ҷудо менамояд: фаҳмиши либералӣ, тавзехи марксистӣ ва фаҳмиши «ташкӣ» ва ё «муносабати соҳторӣ», ки ифодакунандай сифатии маънии ҳизби сиёсиро медиҳад⁹¹. Комаров С.А. бошад, мафҳуми «ҳизби сиёсиро қӯтоҳ маънидод намуда, онро чун ташкилоти ҷамъиятие меҳисобад, ки барои изҳори ирода ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ мусоидат менамояд»⁹². Червонюк В.И. чунин қайд менамояд, ки «ҳизби сиёсӣ ин ташкилоти озоди шаҳрвандоне мебошад, ки мақсад аз таъсис ва фаъолияти он ташаккул ва ифодаи манфиатҳои шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсии ҷомеа, иштироки васеи онҳо дар маъракаҳои интихоботи умумӣ ва ҳифзи манфиатҳои муттаҳидшудагон

⁸⁸Ниг: Шмачкова Т.В. Мир политических партий // Политические исследования – М, 1992. № 1 – С. 56.

⁸⁹Ниг: Ермаков А.Д. Политические партии – институт конституционного строя Российской Федерации. Диссертация кандидата юридических наук – Саратов, 2004 – С. 116.

⁹⁰Ниг: Автономов А.С. Правовая онтология политики: К построению системы категорий / Фонд развития парламентаризма в России - М.: Инфограф, 1999 – С. 221.

⁹¹Ниг: Зотова З.М. Политические партии и избирательный процесс – М., 2002 – С. 10-11.

⁹²Ниг: Комаров С.А. Личность в политической системе российского общества (политико-правовое исследование) – Саранск, 1995 – С. 88.

дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ ва мақомоти худидоракунӣ мебошад»⁹³.

Самти муҳим ва марказиро дар таҳияи масъалаҳои ташаккул ва инкишофи низоми ҳизбӣ таҳқиқи мавқеъ ва нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар низоми падидаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ишғол менамояд. Дар ин ҷо мағҳуми калидиро мақоми ҳизбҳои сиёсӣ ташкил менамоянд, ки дар зери моҳияти он одатан ҳолати ҳизб дар низоми сиёсии ҷомеа фаҳмида мешавад. Мақоми ҳизби сиёсӣ мағҳуми сохторӣ буда, аксарияти таҳлилгарон онро аз нишонаҳои ҳос ва сатҳҳои гуногундошта иборат медонанд. Масалан, Никофоров Ю.Н. ва Никофоров Л.Ю. мақоми ҳизбҳои сиёсиро таҳқиқ намуда, онро ба се қисмат ҷудо менамоянд: якум, мақоми иҷтимоии ҳизби сиёсӣ – аз маҷмӯи муносибатҳое иборат аст, ки робитаи ҳизбро бо ҷомеаи шаҳрвандӣ муқаррар намуда, мавқеъ ва нақши онро дар ҳаёти ҷамъиятӣ ифода менамояд; мақоми ҳизби сиёсӣ аз маҷмӯи муносибатҳое иборат мебошанд, ки робитаи ҳизби сиёсиро бо давлат, ҳизбҳои сиёсии дигар ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ифода менамояд; сеюм, мақоми ҳуқуқии ҳизби сиёсӣ – аз маҷмӯи муносибатҳои ҷомеъ иборат мебошанд, ки ин муносибатҳо вобастаанд, ба таъсис, ташкил ва фаъолияти ҳизби сиёсӣ)⁹⁴.

Ба андешаи профессор Заславский С.Е. мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ мағҳуми ҷамъшуда ва комплексӣ ба ҳисоб рафта, дар ҳуд ифодакунандай табиати ҳуқуқӣ, мавқеъ дар низоми падидаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳо, имконияти рафткор чун субъекти фаъоли ҳуқуқ, робитаҳои арзишманди ҳусусияти иҷтимоӣ-ҳуқуқидошта ва асоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад. Дар асоси тафриқа намудани мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ мо метавонем таснифоти онро аз ҳамдигар аз рӯйи мансубият ва равиши таҳқиқоти илмӣ муайян созем. Ба

⁹³Ниг: Червонюк В.И. Конституционное право России. Энциклопедический словарь – М.: «Юридическая литература», 2002 – С. 234.

⁹⁴Ниг: Никифоров Ю.Н., Никифоров Л.Ю. Статус политических партий в постсоветской России: особенности формирования, типология – Уфа, 2002 – С. 44.

андешаи муаллиф ягонагии хислатноки мақоми ҳизбҳои сиёсиро метавон ба мақомҳои умумӣ, маҳсус ва инфириодии ҳизбҳои сиёси чудо намуд.

Мақоми умумии ҳизби сиёси ин мақоми ҳизби сиёси чун иттиҳодияи ҷамъиятие фаҳмида мешавад, ки ҳолат, ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои онро тибқи муқаррароти Конститутсия ва қонунгузории ҷории ҳар як мамлакат метавон муайян кард. Мақоми умумӣ аз таҳминҳои ҷории сиёси вобаста набуда, дорои сукунати нисбӣ буда, ба ҳама ҳизбҳои сиёси новобаста аз потенсиали сиёси-ташкилий, пойгоҳи иҷтимоӣ, намояндагии сиёси баробар паҳн карда мешавад. Таркиби мақоми ҳуқуқӣ ҳамон ҷанбаи ҳуқуқу уҳдадориҳоеро дар бар мегирад, ки тибқи қонунгузорӣ кафолат дода шуда, маҳз аз ҷониби ў тағиیر дода мешавад.

Мақоми маҳсус, аз нуқтаи назари Заславский С.Е. бо он муайян карда мешавад, ки ҳолати ҳуқуқии ҳизби сиёси чун категорияи алоҳида аз рӯйи нишонаҳои маҳсуси арзишманди ҳуқуқӣ баҳо дода мешавад. Мақоми маҳсуси мақоми ҳизбҳои сиёси ба мақоми ҳуқуқии умумии ҳизбҳои сиёси асос ёфта, дар баробари ин ба ҳуд ҳусусиятҳои ҳоси фарқунандаеро доро аст, ки он дар шакли ҳуқуқу уҳдадориҳои иловагии муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ва имтиёзҳои ҳуқуқӣ таҷассум меёбанд. Ин ҳуқуқу озодиҳо ва имтиёзҳои ҳуқуқӣ дар натиҷаи амалӣ гардонидани муносибатҳои ҳуқуқӣ бо иштироки ҳизби сиёси (яъне амалкард бо фактҳои ҳуқуқӣ) сурат мегирад. Мақоми маҳсуси ҳизбҳои сиёси натанҳо дар пешниҳод намудани ҳуқуқу уҳдадориҳои муайян ва имтиёзҳои ҳуқуқӣ ба ҳизбҳои сиёси ифода меёбад, балки дар баъзан мавридиҳо метавонад, баъзе ҳуқуқҳои ҳизбро маҳдуд намояд (масалан, маҳрум кардани ҳизби сиёсиро аз истифодаи вақти телевизионии эфирӣ, ки дар натиҷаи қарздории соли пешин дар маъракаи интиҳобот боис гардидааст).

Мақоми фардии ҳизби сиёси ҳолати ҳуқуқии расмии ҳизбро бо истифода аз ҳусусиятҳои фардии ҳоси он (номгузорӣ, лаҳзаи таъсис, маълумот оид ба бақайдгирии давлатӣ, сохтор ва мақомоти олии

рохбариунданаи ҳизб тибқи оиннома, шумораи аъзоён, иштирок дар интихобот ва намояндагӣ дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ) муқаррар менамояд. Дар фарқият аз мақоми ҳуқуқии умумии ҳизби сиёсӣ, мақоми инфириодӣ хосияти зиёди инкишофёбанда дорад: мақоми инфириодии ҳуқуқии ҳизби сиёсӣ дар якваҷт метавонад, бо дигар тағијиротҳои ҳуқуқӣ, ки ҳизби сиёсӣ бо он дар раванди фаъолияти худ рӯ ба рӯ мешавад, хубтар таҳаввул (трансформатсия) гардад⁹⁵.

В.Б. Евдокимов се шакли мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро вобаста ба эътирофи ҳуқуқӣ аз ҷониби давлат чудо намудааст: якум, «мақоми қонунӣ»; дуюм, «мақоми нимақонунӣ»; ва сеюм, «мақоми ғайриқонунӣ». Дар мавриди аввал ҳизби сиёсӣ дорои рафтор ва имкониятҳои хоси оммавӣ мебошад ва ҳамчун субъекти ҳуқуқ эътироф карда шуда, тамоми ҳуқуқу озодиҳоеро, ки қонунгузор нисбати ташкилоти сиёсӣ кафолат додааст, ба ў низ паҳн мешавад. Дар мавриди дуюм, ҳизби сиёсӣ расман фаъолияташ манъ нагашта, аммо аз шумораи зиёди ҳуқуқу озодиҳо барҳӯрдор намебошад. Дар мавриди сеюм бошад, ҳизби сиёсӣ аз ҷониби мақомоти ҳокимияти давлатӣ расман фаъолияташ манъ гаштааст, аз ин рӯ, фаъолияти ҳизб хосияти пинҳониро мегирад⁹⁶.

Ҳизбҳои сиёсӣ аз ҳамдигар бо маҳакҳои хоси худ фарқ карда мешаванд. Маҳаки аз ҳама муҳимми фарқунданаи ҳизбҳои сиёсӣ ин ташкили сохторӣ ва узвияти расмии он аст. Дар робита ба ин ҳизбҳои сиёсӣ, оммавӣ, ҳизбҳои қадрӣ, ҳизбҳои ғайрирасмӣ мешаванд⁹⁷.

Ҳизбҳои сиёсии оммавӣ, ҳамчун қоида пешакӣ аз ҷониби шумораи муайяни коргарон ва дехқонон бе намояндагии ташкилот таъсис дода мешаванд. Сохтори ташкилӣ-ҳуқуқии ҳизбҳои оммавӣ пеш аз баргузории маъракаи интихобот ва ғолибият дар он созмон дода шуда, барномаи он дорои дастури идеологии васеъ мебошад, ки ба ин восита

⁹⁵Ниг: Заславский С.Е. Политические партии России: Процесс правовой институционализации: Диссертация доктора юридических наук по специальности – 12.00.02 – М., 2005 – С. 78-80.

⁹⁶Ниг: Евдокимов В.Б. Правовое регулирование политических партий в буржуазных странах – Свердловск, 1990 – С. 93.

⁹⁷Нигаред муфассал: Конституционно право: Учеюник / Отв. ред. В.В. Лазарев. – М.: Юристъ, 1999. – С. 183-184.

шумораи зиёди тарафдоронашро фаъол мегардонад. Ҳамаи узвҳои ҳизби сиёсӣ мунтазам аъзоҳақӣ супорида уҳдадоранд, ки дар фаъолияти кории ҳизб фаъолона ширкат варзанд. Ба ҳизбҳои оммавӣ ҳизбҳои чапгарои коммунистӣ, сотсиалистӣ ва баъзан ҳизбҳои самти иҷтимоӣ-демократидошта дохил мешаванд.

Ҳизбҳои сиёсии кадрӣ одатан аз рӯйи ҳайати узвияти худ на онқадар калон мебошанд, аммо дар онҳо интизоми қатъӣ ва сохтори амиқи ташкилий ҷой дорад. Ҳадафи асосии ҳизбҳои кадрӣ дар он ифода меёбад, ки ҳангоми баргузор шудани маъракаҳои интихоботӣ ба номзадҳои ҳизб таъмин намудани овозҳои зиёди интихобкунандагон аз воҳидҳои ҳудудӣ-маъмурии муайян кафолат дода мешавад. Ин раванд ба интихоби кадрҳои тахассусманди ҳизбие вобаста аст, ки тавонанд, маъракаи интихоботиро дар сатҳи зарурӣ ва манфиатовар ташкил диханд. Роҳбарии ҳизби сиёсиро пешвои ҳизб ба уҳда дорад, ки шахсияти ў ба тамоми корҳои ҳизб таъсир дорад. Дар фаъолияти ҳизбҳои кадрӣ мумкин аст, ки узвияти инфириодӣ ва ё дастаҷамъӣ интихоб карда шавад. Ҳизбҳои кадрӣ дорои оиннома мебошанд, ки тамоми аъзои он уҳдадоранд, муқаррароти онро риоя ва иҷро намоянд.

Дар баъзан ҳолатҳо дар таъсиси худ ҳизбҳо метавонанд, нишонаҳои ҳам ҳизбҳои оммавӣ ва ҳам кадриро дошта бошанд, ки ин гуна ташкилотро ҳизбҳои сиёсии омехта меноманд.

Ҳизбҳои гайрирасмӣ узвияти сабтшудаи худро надоранд, аз ин рӯ, тарафдорони худро ҳамаи интихобкунандагонеро эътироф мекунанд, ки дар маъракаи интихобот ба тарафдории онҳо овози мусбат додаанд. Дар ин гуна ҳизбҳои сиёсӣ аъзоҳаққии ҳизбӣ, ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва интизоми қатъии ҳизбӣ мавҷуд нест. Ядрои ин гуна ҳизбҳоро ашҳоси ихтисосманд, фаъолон ташкил медиҳад, ки кӯшишу рағбати худро ба давраи маъракаи интихоботӣ равона карда, натиҷаҳои баландро ноил мегарданд. Ин гуна ҳизбҳои сиёсиро ҳосатан ҳаракатҳои интихоботӣ низ меноманд. Мисоли ин гуна ҳизбҳои сиёсӣ ҳизби ҷумҳуриҳоҳон ва ҳизби демократҳои ИМА шуда метавонанд.

Дар доираи омӯзиши илми ҳуқуқи конститутсионӣ ва илми сиёсатшиносӣ таърифҳои зиёди ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби таҳлилгарон пешниҳод карда мешавад, ки онҳо ба ин ё он самти ин зухурот даҳл дошта, ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқии онро ошкор менамояд. Дар баробари ин қайд намудан зарур аст, кибо баробари ин нишонаҳои мавҷудбуда, ки хосияти ками ифодасозиро доранд, мағҳуми умумиэътирофшудаи ҳизби сиёсӣ на дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ ва на ҳам дар илми сиёсатшиносӣ таҳия ва пешниҳод карда нашудааст. Ҳамчунон дар таҳқиқи нишонаҳои хос ба ҳизбҳои сиёсӣ низ фикру ақидаҳои ягона ва равиши таҳлили ягона то ҳол вучуд надорад.

Масъалаи таркиб ва ҳаҷми мақоми ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, хосатан ҳизбҳои сиёсӣ ба таҳқиқи муфассал ва комплексии илмӣ зарурат дорад. Ҳангоми таҳлили масъалаи мазкур зарур аст, ки ба мақоми ҳуқуқии шахсият, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ аллакай таҳия ва коркард шудааст, назар намоем. Ин нуқтаи назар бо он асоснок карда мешавад, ки сохтори мақоми ҳуқуқӣ дар худ муқаррароти умумӣ, таркиби мақоми ҳуқуқӣ бошад дар хеш зухуроти хусусӣ дорад⁹⁸.

Бинобар ин, сохтори мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар ин маврид бо сохтори мақоми ҳар гуна субъекти ҳуқуқ мутобиқ меояд, ки дар як вақт ҳулосаҳои илмии шабеҳ будани сохтори мақоми ҳуқуқии шахсият бо ташкилот дуруст мебарояд ва метавонад, барои муайяннамоии нишонаҳои мақоми ҳизбҳо низ созгор бошад.

Ҳарчанд нишонаҳои сохтории мақоми ҳуқуқии шахсият дар илми ҳуқуқшиносӣ ба дараҷаи кофӣ таҳлил шуда бошад ҳам, ин масъала ҳанӯз хусусиятҳо ва ҷанбаҳои мубоҳисавӣ дорад. Мағҳуми ягонаи умумии мақоми сохтори ҳуқуқии шахсият коркард нашудааст. Масалан, Козлова Е.И. ба таркиби асосҳои мақоми ҳуқуқии шахсият инҳоро доҳил менамояд: «муқаррароти меъёрие, ки шаҳрвандии шаҳс ва масъалаҳои ба шаҳрвандии ўтааллуқдоштаро дарбар мегиранд; принципҳои умумие, ки

⁹⁸Ниг: Байкова Т.К. Конституционно-правовой статус политических партий в Российской Федерации (Диссертация кандидата юридических наук, специальности – 12.00.02) – Москва – 2002 – С. 28.

мақоми ҳуқуқии шахсрө мустаҳкам менамоянд ва ба ин гуна принсипҳо баробарӣ, кафолатнокӣ, чудонопазирии ҳуқуқу озодиро мансуб додан мумкин аст; ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои асосӣ. Яъне, ин муқаррароти меъёрие мебошанд, ки аз инсон, шаҳрванд чудонопазиранд ва ба ӯ ҳамчун субъекти ҳуқуқ новобаста ба татбиқ намудани қобилияти амалкуниашон дахл доранд»⁹⁹. Муҳаққики дигар Гранат Н.Л. дар ин бобат чунин қайд менамояд: «Ба соҳтори мақоми конститутсионии шахсият ҳамчун мағҳуми ягона чунин қисматҳо дохил мешавад: 1) шаҳрвандӣ; 2) соҳибҳукуқӣ, ки дар худ қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкуниро ифода мекунад; 3) ҳуқуқу озодӣ, манфиатҳои қонунӣ ва уҳдадориҳои асосӣ; 4) принсипҳои ҳуқуқӣ; 5) кафолати мақоми ҳуқуқӣ, аз ҷумла он кафолатҳое, ки дар мазмуни ҷавобгарии ҳуқуқӣ ифода мейёбанд»¹⁰⁰. Роҷеъ ба ин масъала Баглай М.В. менависад: «Маҷмӯи ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои асосии инсон ва шаҳрванд мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии онҳоро ташкил медиҳад. Ин мақоми ҳуқуқӣ асоси умумиро барои соҳибҳуқуқии шаҳс пешниҳод намуда, ба ӯ имконияти озодонаи ҳар гуна рафтори қонуниро муҳайё месозад»¹⁰¹.

Ҳангоми таҳқиқи масъалаи мақоми ҳизбҳои сиёсӣ бაъзе аз муҳаққикон мағҳуми васеъи ниҳодинашавии (институционализатсия) ҳизбҳои сиёсиро истифода намуда, дар доираи он категорияҳои конституционализатсия ва ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузориро аз ҳам фарқ медиҳанд¹⁰². Дар асоси таҳлил зери мағҳуми конституционализатсияи ҳизбҳои сиёсӣ мақом ва принсипҳои асосии ҳизб тибқи муқаррароти конститутсия ифода мейёбад. Дар зери мағҳуми ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузории ҳизбҳои сиёсӣ раванди ҳуқуқие фаҳмида мешавад, ки дар асоси татбиқи он қабули қонуни алоҳидаи соҳавӣ зарур аст, ки он тартиби таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро мустаҳкам намояд.

⁹⁹Ниг: Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. Конституционное право – Москва, 2000 – С. 154.

¹⁰⁰Ниг: Конституционное право. Под ред. А.Е. Козлова – Москва, 1997 – С. 57.

¹⁰¹Ниг: Баглай. М.В. Конституционное право РФ. Учебник – Москва, 1998 – С. 158.

¹⁰²Ниг: Конституционное (государственное) право зарубежных стран / отв. ред. Б.А. Страшун. Общая часть – М., 1999 – С. 270.

Ақидаи пешниҳоднамудаи Карапетян Л.М. роҷеъ ба таҳқими мақоми ҳизбҳои сиёсӣ ва соҳтори падидавии он аз лиҳози назариявӣ мувофиқ ва асоснокшуда ба ҳисоб меравад. Ба андешаи муаллиф «агар меъёрҳо оид ба ҳизбҳои сиёсӣ дар конститутсия ҷойгир карда шаванд, пас ин маъни конституционализатсияи ҳизбҳои сиёсиро дорад; агар баъдан дар соҳаи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ қонуни алоҳидаи ҷорӣ қабул гардад пас бешубҳа ин ниҳодинашавии (институционализатсия) қонунгузориро ифода мекунад»¹⁰³.

Мураккабӣ ва гуногунрангии масъалаи соҳтор ва таркиби ҳизбҳои сиёсӣ таҳлили комплексии мақоми ҳуқуқии ўро тақозо менамояд. Ин гуна зарурати таҳлил дар хосияти сегона доштани моҳияти ҳизбҳои сиёсӣ ифода мешавад. Масалан, «ҳизби сиёсӣ дар ҳокимият» метавонад, дар шакли ташкилоти интихоботӣ арзи ҳастӣ дошта бошад ва баъдан дар фаъолияти фраксияи парлумонӣ ягона карда шавад. Таркиби мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар ин ҳолат тағйир меёбад, аммо аломатҳои соҳтории он бетағийир мемонад.

Саволи муҳимме ба миён меояд, ки дар зери соҳтори мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ чӣ фаҳмида мешавад? Чунин ба назар мерасад, ки аз рӯи соҳтори мақоми ҳуқуқии худ ҳизби сиёсӣ метавонад, ҳамчун як навъи иттиҳодияи ҷамъиятӣ баррасӣ гардад. Дар ин маврид бояд қайд намуд, ки иттиҳодияи ҷамъиятӣ ҳамчун як намуди хоси субъекти дастаҷамъии ҳуқуқ баромад менамояд. Субъекти дастаҷамъӣ низ яке аз навъҳои иштироҷиёни муносибатҳои ҳуқуқ эътироф карда мешавад. Аз ин рӯ, соҳтори мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар ин маврид бо соҳтори мақоми ҳар гуна субъекти дигари ҳуқуқ мувофиқ меояд. Соҳтори мақоми ҳуқуқӣ хосияти умумӣ дошта, таркиби ҳолати ҳуқуқиаш бошад зуҳороти хусусӣ дониста мешавад. Маҳз аз рӯи таркиби мақоми ҳуқуқиашон субъектҳои ҳуқуқ аз ҳамдигар фарқ карда мешаванд, дар ҳоле ки соҳтор ба онҳо дар аксар маврид хосияти муттаҳидшавиро медиҳад.

¹⁰³Ниг: Карапетян Л.М. Политические партии в судьбе России – СПб. 2009 – С. 26.

Нүктай марказӣ дар мақоми ҳуқуқии дастаҷамъӣ ва ё инфиродии субъекти ҳуқуқ маҷмӯи ҳуқуқ, озодӣ ва уҳдадориҳо ӯро ташкил медиҳад. Ин аломатҳои асосии мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсиро ташкил медиҳанд. Фарқияти миёни мағҳумҳои «ҳуқуқ» ва «озодӣ» дар баъзан маврид шартӣ¹⁰⁴ мебошад, зоро ҳардуи он ифодакунандаи имконпазирии рафтореро медиҳанд, ки қонунгузор дар ҳад ва намуди хос муқаррар сохтааст. Баъзе аз олимон ин категорияҳоро бо ҳам шабеҳ медонанд (масалан, Баглай М.В., Гранат Н.Л.).

Дар баробари ин дар мағҳумҳои зикршуда баъзе аз фарқиятҳои хурд ба ҷашм мерасанд. Масалан, «ҳуқуқ» дар аксар маврид ичрои қадом навъе аз рафтари мусбатеро талқин менамояд, ки аз ҷониби давлат ба манфиати субъекти соҳибҳуқуқ пешбинӣ мешавад, аммо «озодӣ» бошад, тақозои таъмини ҳифзи ҷаҳони ботинии субъектро аз тарафи давлат ифода намуда, озодии вичдон, пайравӣ, афкор, ҳунар ва рахи ҳудудии мустақилияти ин категорияҳоро муқаррар менамояд¹⁰⁵.

Ҳуқуқ ҳамчун имконияти рафтари кафолатдодаи давлат ба субъект баромад менамояд. Уҳдадорӣ бошад, чун намуд ва ҷенаки рафтари муқаррагашта аз ҷониби давлат нисбати субъект пешниҳод гашта, бо меъёри ҷенаки ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад ва метавонад дар таркиби мақоми ҳуқуқӣ ҳамчун аломатҳои кафолатҳои ҳуқуқӣ дохил шавад¹⁰⁶.

Кафолатҳои ҳуқуқӣ дар ин маврид ҳамчун низоми шароитҳо ва воситаҳои ҳуқуқие баромад менамоянд, ки имкониятҳои баробареро баҳри субъектони колективӣ дар татбиқ намудани ҳуқуқу озодиҳо ва ҳифзи манфиатҳои қонунии онҳо фароҳам меоранд¹⁰⁷.

Дар таҳлили моҳияти падидай ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби олимони ҳуқуқшиноси конституционалист самтҳои гуногуни муносибати илмӣ

¹⁰⁴Ниг: Л.Д. Воеводин. Асари ишорашуда. – С.13; Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. Конституционное право - Москва, 2000 – С. 214; Баглай. М.В, Гранат. Л.Н. Асари ишорашуда.

¹⁰⁵Ниг: Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. Конституционное право – Москва, 2000 – С. 214.

¹⁰⁶Ниг: С.И.Братусь. Субъекты гражданского права – М., 1950г. – С. 3; С.С.Алексеев. Общая теория права. В 2-ух томах - Москва, 1980 г. т.2, – С.117.

¹⁰⁷Н.И.Матузов, А.В.Малько. Теория государства и права – М., 1997г., – С. 279.

коркард мешаванд. Бояд қайд намуд, ки дар таҳқиқотҳои илмии назариявии олимон сарбории зиёди фаъолияти зеҳнӣ ва коркардҳои зиёди натиҷавӣ дида мешавад, аммо дар таҳияи таркиби ҳизби сиёсӣ нақши асосиро таъмини кафолатҳои меъёрий-қонунгузорӣ ичро менамоянд. Дар таҳлили ин масъала тавзехоти пешниҳоднамудаи Т.Б. Бекназар-Юзбашев ҷолиби таваҷҷуҳ мебошад. Мутобиқи андешаи муаллиф «ҳангоми таъриф додани ҳизби сиёсӣ зарур аст, ки хосияти давлатӣ-ҳуқуқии ҳизбро аз мағҳуми ҳуқуқии дар қонунбуда дақиқан чудо намоем»¹⁰⁸. Аз нуқтаи назари маънидоднамоии давлатӣ-ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ин робитаи ҳизб бо низоми дигар мақомоти давлатӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад. Аз нигоҳи маънидоднамоии ҳизби сиёсӣ дар мағҳуми конкретӣ-ҳуқуқӣ дар қонун таҳқими мақоми ҳуқуқии ҳизб дар қонун ва ё меъёри ҳуқуқ дониста мешавад.

Амалӣ намудани ҳуқуқҳо ва таъмини кафолатҳо ба асосҳои бунёдии ҳуқуқие такя менамоянд, ки онҳо инкишофи умумии мақоми ҳуқуқии субъектони колективиро ифода карда, принципҳои мақоми ҳуқуқӣ номида мешаванд. Аз ин лиҳоз, принципҳои мазкур ҳамчунон аломати таркибии мақоми ҳуқуқии субъектони колективӣ баромад мекунанд.

Барои эътирофи субъекти коллективӣ ба ҳайси субъекти ҳуқуқ зарур аст, ки ӯ дорои ҳаҷми муайянӣ ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳое бошад, ки ин нишонаҳоро соҳибҳуқуқӣ меноманд¹⁰⁹. Соҳибҳуқуқӣ натанҳо заминай асосии ташкили ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои субъективӣ аст, балки худ низ яке аз навъҳои хоси ҳуқуқи субъективӣ эътироф мешавад. Аз ин рӯ, соҳибҳуқуқӣ низ ҳамчунон ба таркиби мақоми ҳуқуқӣ-конституционӣ дохил мешавад. Одатан дар зери мағҳуми соҳибҳуқуқӣ ин имкони эътироф шудан ҳамчун субъекти ҳуқуқ ва доштани қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ аст, ки ин раванд дар

¹⁰⁸Ниг: Узунян Т.Т. Политические партии в Российской Федерации: конституционно-правовые вопросы создания, регистрации и контроля за деятельностью. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук.Специальность: 12.00.02 – Москва, 2011 – С.18; Бекназар-Юзбашев Т.Б. Партии в политико-правовых учениях – М., 1988 – С. 34.

¹⁰⁹Ниг: Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права – М., 1997 – С. 270.

субъектони колективӣ дар қиёс бо субъектони инфиродӣ дар як вақт пайдо мешавад¹¹⁰. Аз сабабе ки яке аз аломатҳои таркибии қобилияти амалкуни субъекти ҳуқуқ ин қоблияти деликтии ў мебошад, аз ин рӯ, ҳангоми аз тарафи субъекти ҳуқуқ уҳдадории муқаррарнамудаи қонунгузориро ичро наменамояд ва ё ба таври даҳлдор ичро намекунад, пас чун аломати алоҳидаи мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионӣ бармеояд¹¹¹. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ҳамчун шакли хоси маҷбурсозии давлатие фаҳмида мешавад, ки дар намуди оқибатҳои номусоиди рафтори бавучудомада ва дар натиҷаи ҳуқуқвайронкуни содиршуда муқаррар мегардад¹¹².

Мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ категорияи комплексӣ эътироф гашта, аз рӯйи хусусиятҳои умумии он шартан ба се гурӯҳ тасниф карда мешаванд¹¹³: 1) мақоми умумӣ ва наслии ҳизби сиёсӣ; 2) мақоми маҳсуси ҳизби сиёсӣ; 3) мақоми фардии (персоналии) ҳизби сиёсӣ. Мақоми умумӣ ва наслии ҳизбҳои сиёсӣ гуфта, ин ҳолати ҳуқуқии ҳизби сиёсиро ҳамчун иттиҳодияи ҷамъиятие мефаҳманд, ки аз дигар равандҳои сиёсӣ вобаста нест ва ба ҳар як ҳизб новобаста ба ҳайати қадрӣ ва сиёсӣ аз лаҳзаи таъсисдиҳиаш умумӣ ва мутааллик мебошад. Мақоми маҳсуси ҳизби сиёсӣ дарбаргирандаи категорияҳои муайянӣ ҳизбҳое мебошанд, ки аз рӯйи нишонаҳои ҳуқуқӣ аз дигарон ҷудо карда мешаванд. Ин гуна категорияи ҳизбҳои сиёсӣ тибқи муқаррароти қонунгузорӣ ҳуқуқҳо ва уҳдадориҳои иловагиро соҳибанд (масалан, ҳизбҳои сиёсие, ки ба фаъолияти парлумонӣ роҳ ёфтаанд метавонанд, ба маблағузории давлатӣ дастрасӣ пайдо намоянд). Мақоми фардии (персоналии) ҳизби сиёсӣ бо хусусиятҳои ҳолатҳои ҳуқуқии инфиродии ҳизб алоқаманд мебошанд (муқаррароти меъёрии соҳтори мақомоти олии роҳбаринандай ҳизби сиёсӣ тибқи оиннома, тартиби таъсиси ин

¹¹⁰Ниг: Иоффе О.С. Шаргородский М.Д. Вопросы теории права – М., 1962 – С.200-208.

¹¹¹Ниг: Спиридонов Л.И. Теория государства и права – М., 1997 – С. 187.

¹¹²Ниг: Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права – Москва, 1962 – С. 318.

¹¹³Ниг: Николаев А.С. Конституционно-правовые основы участия политических партий в формировании органов государственной власти в Российской Федерации. Диссертация кандидата юридических наук: 12.00.02 – Тюмень, 2007.

гуна мақомот, таснифи ваколатҳо миёни мақомоти олии ҳизб ва ташкилоти намояндагӣ, тартиби пешбарии номзадҳо ба маъракаҳои интихоботӣ, ҳамчунин самти барномавӣ-мафкуравии ҳизби сиёсӣ).

Мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин муқаррароти меъёри-ҳуқуқие мебошанд, ки ҳолати ҳуқуқӣ ва мавқеи ҳизбҳои сиёсиро дар раванди ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии мамлакат мустаҳкам менамоянд.

Мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ аз маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие иборат мебошанд, ки мағҳум, сохтор, принсипҳо, рамз, номгузорӣ, ҳудуди паҳншавии фаъолият, тартиби таъсис, боздоштани фаъолият, манъкунии фаъолият, сохтори дохилити ҳизб, ҳуқуқу уҳдадориҳо ва робитаи ҳуқуқии ҳизби сиёсиро бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар бар гирифта, танзим менамояд. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун иттиҳодияи ҷамъиятии маҳсус дорои қобилияти соҳибҳуқуқии соҳавӣ мебошад. Аз сабабе ки ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун иттиҳодияи ҷамъиятии маҳсус ва зуҳуроти конститутсионӣ дар доираи омӯзиши илми ҳуқуқи конститутсионӣ баррасӣ мешавад, пас ҳамаи муносибатҳои ҳуқуқие, ки онро фаро мегирад, ҳосияти танзимкуни соҳавиро пайдо менамоянд.

Ҳамаи таҳлилҳои дар боло зикршуда барои мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ чун иттиҳодияи ҷамъиятий асосӣ ва одилона мебошанд. Зеро мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ зуҳуроти алоҳидаи илми ҳуқуқи конститутсиониро ташкил менамояд. Мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчунин ба шумораи муайяни падидаҳое такя менамояд, ки онҳо барои мавқеъ ва нақши ҳизби сиёсӣ дар дохили давлат ва ҷомеа аҳамияти муҳим доранд (масалан, ҳуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳо) ва метавонанд дар таъсис ва фаъолияти ҳизб заминагузор бошанд. Мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун зуҳуроти ҳуқуқӣ-конститутсионӣ эътироф гашта, дар таркиби худ ҷунин аломатҳои ҳуқуқиро фаро мегирад: соҳибҳуқуқӣ, принсипҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқу озодӣ

ва уҳдадориҳо, кафолатҳои хуқуқӣ ва амалигардонии ҷавобгарии хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ.

Ҳамин тарик, таркиби хоси мақоми хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ гуногунпаҳлӯи он мебошад. Сабаби гуногунпаҳлӯи мақоми хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар моҳияти сегона доштани ӯ ифода мейбад. Аз ин рӯ, таркиби мақоми хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ аз баррасии он ҳамчун «ҳизб дар ҳокимијат», «ҳизб чун ташкилот» ва «ҳизб ҳамчун шакли амалигардонии хуқуқҳои фард» вобастагии зиёд дорад. Таркиби мақоми хуқуқӣ аломати муттаҳаррик буда, имконияти ягонагиро доро мебошад, дар ҳоле, ки сохтори он бетағиyr мемонад. Сохтори мақоми хуқуқӣ категорияи умумӣ барои ҳамаи субъектҳои хуқуқ баромад менамояд, дар ҳоле, ки таркиби он чун категорияи маҳсус эътироф шуда, фақат барои субъекти алоҳида хизмат менамояд.

1.3. Принципҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Мавзӯи принципҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ масъалаи мубрами илми ҳуқуқшиносӣ ва ҳам илми ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар мазмуни ҳозираи худ ҳизбҳои сиёсӣ бояд дар асоси принципҳои демократии гуногунандешии сиёсӣ, намояндагии мардумӣ, интихобӣ будани шахсони мансабдор, бисёрҳизбӣ, қонуният, риояи конститутсия ва қонунҳо, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ амал намуда, онҳоро риоя ва ичро намоянд.

Дар илми назарияи давлат ва ҳуқуқ дар зери мағҳуми «принципҳои ҳуқуқ асосҳои пешбаранде мебошанд, ки аз ҷиҳати ҳуқуқӣ қонуниятҳои ҳаёти ҷамъиятиро мустаҳкам менамоянӣ»¹¹⁴. Принципҳои ҳуқуқ дар худ ҳусусиятҳои хосро ҷамъ намуда, муайянкунандай табиати ҳуқуқ баромад мекунад. Принципҳои ҳуқуқ асоси фаъолияти давлати ҳуқуқбунёд, тамоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятий ва ҳизбҳои сиёсӣ баромад менамоянӣ.

Бояд тазаккур дод, ки дар доираи омӯзиши илми ҳуқуқи конститутсионӣ усулҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ аз тарафи олимони зиёди конститутсионалист таҳлил шуда, ҳамчун шакли олии мустаҳкамнамоии речай қонуният баромад мекунад. Ин ба он маъно аст, ки конститутсия ҳамчун асоси ташкили тамоми низоми қонунгузорӣ баромад менамояд ва ҳамаи қонунҳое, ки дар мамлакат қабул карда мешаванд, бояд дар асос ва барои ичроиши муқаррароти он хизмат намоянӣ. Маҳз ифодаи волоият ин санадро бартар аз дигар санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ нишон медиҳад. Чунонки маълум аст, методологияи таҳқиқи принципҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ то ба ҳол таҳия нашуда, бо вучуди ин фикру ақидаҳои муҳаққиқон дар ин самт гуногун мебошанд.

¹¹⁴Ниг: Храпанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. профессора В.Г. Стрекозова. – М., 2000 – С.215.

Ба андешаи профессор Холиқзода А.Ф «принципо ба сифати асосҳои роҳбарикунандай дарки ҳуқуқ, роҳи ҳалли масъала, ҳимояи манфиатҳо, таъмини адолат ва меҳр, татбиқи дод ва инсоф аз қадим дар илми ҳуқуқшиносӣ аҳамияти муҳим доштанд. Ҳар як меъёр, падида, зерсоҳа, соҳа ва низоми ҳуқуқ ба принципҳои муайян такя мекунад»¹¹⁵. Аз ин гуфта бармеояд, ки ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидаи мустақили соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ дар таъсис ва фаъолияти худ ба принципҳои ҳуқуқие такя менамояд, ки асоси фаъолияти онро ифода мекунанд.

Дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои ҳуқуқие мавҷуданд, ки танзимкунандай муносибатҳои сиёсӣ мебошанд (масалан, демократия, гуногунмафкуравӣ, қонуният ва ғ.) ва принципҳое, ки ҳолати ҳуқуқии субъектони муносибатҳои ҳокимијатиро мустаҳкам менамоянд (масалан, ҳолати ҳуқуқии вакилони палатаҳои парлумон, фраксияҳои парлумонӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятий).

Ҳизбҳои сиёсӣ манфиатҳои якҷояи аъзоёнашро ифода ва муаррифӣ намуда, барои амалишавии онҳо дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии ҷомеа, тибқи муқаррароти сиёсӣ ва барномавӣ татбиқ месозад. Ин муқаррарот ба сифати механизми демократия барои амалӣ намудани ҳокимијати давлатӣ баромад карда метавонанд.

Ба ақидаи Морис Дюверже «ҳизби сиёсӣ механизми аз ҳама муҳимми таъминкунандай ҳассосияти давлат ба манфиатҳои ҷамъиятий мебошад»¹¹⁶. Дар ҳақиқат ҳизби сиёсӣ ташкилоти сиёсиест, ки дар муносибат бо давлат бештар хислати маъмуриро дорад, на сиёсӣ. Тамаркузи сиёсӣ дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ онҳоро ба яке аз ифодагарони бузурги иродай оммавӣ ва ивазкунандай сармояи сиёсӣ мубаддал мегардонад. Аз ин рӯ, демократияи имрӯза бо ҳама шаклҳои реалиӣ ва идеалии худ боз ҳам мо меҳохем, бо навъи ҳизбӣ боқӣ мемонад.

¹¹⁵Ниг: Холиқов А.Ф. Аз баробарии умумӣ ба баробарии нисбӣ ва ё баъзан аз масоили қашфи ҳақиқат ва адолат дар ҳуқуқ // Мачаллаи Давлат ва ҳуқуқ - №2.2006 – С.25.

¹¹⁶Ниг: Дюверже М. Политические партии / Пер. с фр. – М., 2002 – С. 560.

Махз ҳамин демократия дар робита бо тасаввуроти либералии ҳокимияти давлатӣ ва шаклгирии механизмҳои он қарор дода мешавад.

Муаллифони фарҳанги калони ҳукуқшиносӣ зери таҳрири профессор Сухарев А.Я. ба принсипҳои конститутсионӣ инҳоро дохил менамоянд: шакли идоракуни чумхурияйӣ (республиканизм), соҳибихтиёрии халқӣ, афзалият ва даҳлнапазирии ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ва федерализм¹¹⁷.

Дар навбати худ олими ҳукуқшинос Авакян С.А. дар зери принсипҳои конститутсионӣ маҷмӯи принсипҳоеро медонад, ки давлат дар робита бо шаҳсият ва ҷомеаи шаҳрвандӣ аз онҳо истифода менамояд. Принсипҳои конститутсионии мазкур таркиби боби аввали Конститутии Федератсияи Россияро ташкил медиҳанд: принсипи гуногунандешии сиёсӣ; принсипи ташкили низоми мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуни маҳаллӣ; принсипи баробарии субъектони Федератсияи Россия; принсипи баробарӣ (чун ҳуқуқи умумӣ ва баробари шаҳрвандон ба интихобот кафолат дода шуда, таъмини ҳифзи забони ақаллияти миллӣ, ҳифз аз табъиз, манъи супурдани шаҳрванд ба кишвари хориҷӣ, манъи бартаридиҳӣ ва умуман баробарии ҳама дар назди қонун, принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ ба мақомоти қонунгузор, иҷроия ва судӣ); принсипҳои ташкили мақомоти ҳокимияти федералиӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар қисмати субъектони Федератсияи Россия ва ғайра¹¹⁸.

Дар натиҷаи таҳлили меъёр-принсипҳои конститутсионӣ профессори рус Гаджиев Г.А. қайд менамояд, ки «онҳо бештар ҳосияти меъёри конститутсиониро надоранд ва дар раванди тафсир бо меъёрҳои дигар соҳаҳои илм пайваст карда мешаванд»¹¹⁹. Бо ҳамин тарз инкишоф дар соҳаи ҳукуқи конститутсионӣ таъмин карда шуда, матни конститутсионӣ ҳосияти маҷозиро соҳиб мегардад. Масалан, меъёр-

¹¹⁷Ниг: Большой юридический словарь. 3-е изд., перераб. и доп. / Под ред. проф. А.Я. Сухарева. – М., 2007 – С. 330.

¹¹⁸Ниг: Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность – М., 2000 – С. 240.

¹¹⁹Ниг: Гаджиев К.С. Ведение в политическую науку. http://gosprav.ru/gadziev_science/26/c/

принципо ба мафхумҳое такя менамоянд, ки хислати бевоситаи абстрактӣ доранд («давлати ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ», «демократия», «маҳдудияти ҳудудии ҳуқуқҳои инсон» ва ғ.).

Асосҳои қонунгузории таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998¹²⁰ ва дигар санадҳои меъёри-ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, ташкил медиҳанд.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои бунёдии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ муқаррар шудаанд, ки онҳо ифодакунандай озодии иродай шаҳрвандон, умумияти манфиатҳо ва эътирофи гуногунандешии сиёсӣ ба ҳисоб мераванд. Масалан, мутобики моддаи 8-и Конститутсияи кишвар дар Тоҷикистон ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ инкишоф меёбад¹²¹. Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ дар доираи Конститутсия ва қонунҳо таъсис меёбанд ва амал мекунанд. Дар баробари ин, дар меъёри моддаи 28-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки шаҳрвандон ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ доранд. Шаҳрванд ҳуқуқ дорад, дар ташкили ҳизбҳои сиёсӣ, иттифоқҳои касаба ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ иштирок намояд, ихтиёран ба онҳо дохил ва аз онҳо хориҷ гардад. Ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродай ҳалқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд. Соҳтор ва фаъолияти онҳо бояд ба меъёрҳои демократӣ мувоғиқ бошанд.

Ҳамчунин дар моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» муқаррар шудааст, ки ҳуқуқи шаҳрвандон барои

¹²⁰Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 АМО ҶТ // 1998 №22 – М. 300.

¹²¹Ниг: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 (бо тағйироту иловаҳои охирин аз 22 майи соли 2016) – Душанбе, 2016 – С.3.

муттаҳид шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ ба тариқи зайл ба амал бароварда мешавад:

- таъсис кардани ҳизбҳои сиёсӣ мувофиқи эътиқоди худ;
- ихтиёран дохил шудан ба ҳизбҳои сиёсӣ, бо шарти эътироф намудани оинномаҳои онҳо аз ҷониби дохилшавандагон;
- иштирок кардан дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мувофиқи мақсадҳои муайянкардаи барномаҳои онҳо ва тибқи шаклҳои муқарраркардаи оинномаҳои онҳо;
- озодона баромадан аз ҳизбҳои сиёсӣ.

Қонунгузории амалкунандай кишвар оид ба ҳизбҳои сиёсӣ дар шароити мусир бо назардошли равандҳои гуногуни сиёсӣ-хуқуқӣ ва рушди босуръати муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ ба таҳия ва такмил ниёз дорад. Вобаста ба ин, ба матни Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» моддае ворид кардан зарур аст, ки дар он муқаррарот дар бораи принципҳои хуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо мазмуни зерин пешбинӣ шудаанд:

«Принципҳои асосии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ:

- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ба принципҳои ихтиёри, баробарӣ, ҳудидоракунӣ, қонуният ва шаффофият асос меёбад. Ҳизбҳои сиёсӣ дар муайян кардани сохтори дохилий, мақсад, шакл ва усулҳои фаъолияти худ, ба истиснои маҳдудиятҳои пешбининамудаи Қонуни мазкур озоданд.
- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ набояд ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро, ки Конститутсияи ҶТ кафолат додааст, вайрон кунад.
- Ҳизбҳои сиёсӣ ошкоро амал мекунанд, маълумот дар бораи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва барномавии онҳо бояд дастраси омма бошад».

Мутобики моддаи 2-и Қонун зери мағҳуми ҳизби сиёсӣ чунин иттиҳодияи ҷамъиятие фаҳмида мешавад, ки вазифаи асосиаш иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ба воситаи ташаккул додани иродай сиёсии шаҳрвандон ва инчунин ба амал баровардани ҳокимият ба воситаи намояндагони худ мебошад. Мақсад ва вазифаҳои ҳизби сиёсӣ дар

оинномаи барномаи он, ки барои маълумоти умум интишор мешаванд, инъикос меёбанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ҳизбҳои сиёсии ҷумҳурияйӣ таъсис дода шуда метавонанд. Яъне, ҳудуди паҳншавии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ фақат ба қаламрави ҳудудии кишвар тааллук дошта, ҳизбҳои хусусияти маҳаллӣ ва минтақавидошта таъсис ва амал карда наметавонанд. Ҳамчунин, фаъолияти ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба давлатҳои хориҷӣ паҳн намегардад ва берун аз қаламрави кишвар онҳо ҳуқуқи тарғиботу ташвиқотро надоранд.

Ҳизбҳои сиёсӣ аз тарафи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон озодона, бидуни ҳеч як иҷозат дар анҷуман (конференсия, мачлис)-и муассисон таъсис дода шуда, дар он оиннома қабул мегардад ва мақомоти роҳбарикунандай ҳизб ташкил карда мешавад.

Ҳизби сиёсӣ барои аз қайди давлатӣ гузаштан рӯйхати на камтар аз ҳазор нафар шаҳрвандони тарафдорашро, ки сокини аксарияти шаҳру ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонанд, пешниҳод менамояд.

Ҳизб аз рӯзи ба қайди давлатӣ гирифта шуданаш шахси ҳуқуқӣ ҳисоб мешавад.

Баъди аз қайди давлатӣ гузаштан, ҳизби сиёсӣ дар муддати 3 моҳ бояд дар аксарияти вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо ташкилоти ибтидой дошта бошад.

Дар бораи шаҳр, ноҳия ва санаи гузаронидани анҷуман (конференсия, мачлис)-и муассисон, инчунин муқаррароти асосии оинномаи ҳизб гурӯҳи ташаббускор оид ба таъсиси ҳизби сиёсӣ дар воситаи ахбори омма на дертар аз як моҳ, пеш аз даъват карда шудани анҷуман (конференсия, мачлис)-и муассисон хабар медиҳад.

Дар ҳудуди Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, (аз он чумла соҳторҳои он) манъ аст.

Дар қонунгузории мамлакат маҳдудиятҳои хос ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ муқаррар карда мешавад. Аз чумла, таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ки мақсад ё амалашон ба фаъолияти экстремистию

террористӣ, бо роҳи зӯроварӣ тағиیر додани соҳти конститутсионӣ ва ташкил намудани гурӯҳҳои мусаллаҳ равона гардидааст ва ё низои наҷодӣ, миллӣ, иҷтимоӣ, маҳалгароӣ ва диниро тарғибутошвиқ менамоянд, манъ аст. Ҳизбҳои сиёсӣ ва аъзои он дар фаъолияти сиёсиашон ҳуқуқ надоранд, ки аз ташкилоти динӣ истифода намоянд. Дар мақомоти амнияти миллӣ, корҳои дохилӣ, прокуратура, гумрук ва мақомоти андоз, адлия, судҳо ва Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар қушунҳо ва воҳидҳои ҳарбӣ, инчунин дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии қасбӣ таъсис додан ва фаъолият кардани ташкилоти ҳизбҳои сиёсӣ мумкин нест (моддаи 4)¹²².

Инчунин мутобиқи банди 3 қисми 3 моддаи 5-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии виҷdon ва иттиҳодияҳои динӣ» иттиҳодия ва ташкилоти динӣ «дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои сиёсӣ иштирок накарда, ба онҳо кӯмаки моддӣ ва дигар кӯмакҳо намерасонад». Ҳамчунин мутобиқи қисми 3 моддаи 9-и қонуни мазкур «шахсони мансабдори давлатӣ ва хизматчиёни давлатӣ, роҳбарон ва аъзои ҳизбҳои сиёсӣ муассис ва корманди иттиҳодияи динӣ шуда наметавонанд».

Мувофиқи қисми 5 моддаи 3 Қонуни ҶТ «Дар бораи маориф» «дар муассисаҳои таълимӣ тарғиб, таъсис ва фаъолияти соҳторҳои ҳизбҳои сиёсӣ, ҳаракатҳои сиёсии ҷамъиятӣ ва динӣ манъ аст».

Дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ ба принципҳои ҳуқуқии ташкил ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби олимони конститутсионалист мароқи зиёд дода мешавад. Ба андешаи олими конститутсионалисти рус Байкова Т.К. принципҳои мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ аз рӯйи мазмун ва моҳияти худ ба се навъ ҷудо карда мешаванд – а) принципҳои умумии ҳолати ҳуқуқии субъектони колективии ҳуқуқ; б) принципҳои ҳолати ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ; в) принципҳои ҳолати ҳуқуқии ҳизбҳои

¹²² Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» АМО ҶТ, 1998. № 22 – С.2.

сиёсӣ¹²³. Муаллиф дар доираи таҳқиқоти илмии хеш ҳамон принсипҳои ҳуқуқиеро мавриди таҳлил қарор додааст, ки онҳо аз меъёри қонунгузории Федератсияи Россия бармеоянд. Ба принсипҳои умумӣ дохил мешаванд, арзиши олӣ доштани инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ў (моддаи 2 Конститутсияи Россия), волоияти қонун (моддаи 15 Конститутсия ФР), баробарии субъектони колективӣ дар назди қонун ва суд (моддаҳои 13,19 Конститутсияи ФР). Принсипҳои ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳам дар сатҳи меъёрҳои Конститутсия ва ҳам дар қонунҳои федералии Россия мустаҳкам карда шудаанд. Ба онҳо дохил мешаванд, гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ, баробарии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар назди қонун, озодона таъсис ва фаъолият намудани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ. Принсипҳои мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ низ муқаррар ва мустаҳкам шудаанд. Дар Федератсияи Россия дар сатҳи конститутсионӣ мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ танҳо ягона бо принсиipi конститутсионии бисёрҳизбӣ муқаррар ва мустаҳкам карда шудааст. Дар Россия асосҳои мустаҳкамнамоии мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар қонунгузории сатҳи федералӣ пешбинӣ шудааст. Дар замони ҳозира ин қонуни федералӣ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» мебошад. Дар қонун принсипҳои ҳуқуқӣ ба мисли, баробарии ҳизбҳои сиёсӣ дар назди қонун, ихтиёрӣ, баробарӣ, қонуният, ошкорбаёнӣ ва мустақилият муқаррар ва мустаҳкам шудаанд.

Дар сатҳи конститутсионӣ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон низ се навъи таснифбандии принсипҳои ҳуқуқии мақоми ҳизбҳои сиёсӣ, ки муҳаққиқи конститутсионалисти рус Байкова Т.К. (принсипҳои умумии субъектони колективӣ, принсипҳои ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва принсипҳои ҳолати ҳизбҳои сиёсӣ) пешниҳод намудааст, таҳлил ва татбиқ намудан мумкин аст. Масалан, ба принсипҳои умумӣ дар кишвар тибқи Конститутсия эътирофи инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ў чун арзиши олӣ (моддаи 5 Конститутсияи Тоҷикистон), волоияти қонун

¹²³Ниг: Байкова Т.К. Конституционно-правовой статус политических партий в Российской Федерации: Диссертация кандидата юридических наук – Москва. 2002.

(моддаи 10 Конститутсия), баробарии субъектони коллективии ҳуқуқ дар назди қонун ва суд (моддаҳои 10,17 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон). Принципҳои ҳуқуқии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳам дар Конститутсия ва ҳам дар меъёри Қонуни ҶТ «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» муқаррар ва мустаҳкам шудаанд. Ба онҳо дохил мешаванд, гуногунандешии сиёсӣ ва мағкуравӣ, баробарии иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ дар назди қонун, озодона таъсис ва фаъолият намудани иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ. Принципҳои ҳуқуқии мақоми ҳизбҳои сиёсӣ аввалан дар сатҳи Конститутсияи Тоҷикистон мустаҳкам ёфтаанд. Дар муқоиса бо қонунгузории конститутсионии Федератсияи Россия дар матни Конститутсияи Тоҷикистон мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ҳаҷман васеътар пешбинӣ шудааст. Дар моддаи 28-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мағҳуми ҳизби сиёсӣ васеъ муқаррар шуда, нишонаҳои хос ва соҳтору хислати фаъолияти он дарҷ гардидааст. Дар Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии мақоми ҳизбҳои сиёсӣ дар сатҳи қонунгузорӣ низ тақвият ёфтааст. Дар ҳоли ҳозир Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» мебошад, ки дар санаи 13 ноябри соли 1998 қабул шудааст. Дар қонуни мазкур принципҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ба монанди: баробарии ҳизбҳои сиёсӣ дар назди қонун, ихтиёри, баробар, ҳудфаъолият, қонуният, ошкорбаёнӣ ва мустақилияти ҳизбҳои сиёсӣ муқаррар шудаанд.

Принципи ихтиёри дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, пеш аз ҳама бо амалӣ намудани ҳуқуқи шаҳрвандон ба озодона муттаҳид шудан, асос ёфта, ифодакунандай таъсис, ворид гаштан ба ҳизбҳои таъсисёфта ва ё озодона аз онҳо баромаданро дорад. Баробари ин, асли ихтиёри дар он ифода меёбад, ки ҳамаи чорабиниҳоро ҳизбҳои сиёсӣ бо иродаю ҳоҳиши худ баргузор менамояд. Ҳамаи фаъолиятҳои дохилий анҷуманҳо, конференсияҳо, маҷlisҳои гуногун, фаъолиятҳо, форумҳо ва гайра бо салоҳидид ва иродаи худи ҳизби сиёсӣ созмондиҳӣ ва амалӣ мешаванд. Бояд қайд намуд, ки баъзе аз чорабиниҳоро ҳизб бар хилофи майли худ бояд ичро намояд, масалан, омода ва ба мақомоти назоратӣ ва андоз

пешниҳод соҳтани ҳисоботҳо дар бораи фаъолияти худ, маълумотҳо ва гайра. Аммо дар амалӣ соҳтани фаъолиятҳои муайян низ хислати ихтиёри ба ҷашм мерасад, зоро муассисони ҳизбҳои сиёсӣ ҳангоми ташкил намудани ҳизб зарурати ичрои ин амалҳоро дарк ва қабул намуданд¹²⁴.

Принсиҳи баробарӣ ҳамчун принсиҳи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ҳусусияти ифодаи дохилӣ ва берунӣ дорад. Дар ҷаҳорҷӯбай фаъолияти дохириҳизбӣ принсиҳи баробарӣ аз татбиқи ҳукуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ ба ҳизбҳои сиёсӣ бармеояд. Ин принсиҳи ифодакунандаи ҳукуқу озодиҳо ва уҳдадориҳои аъзоёни ҳизби сиёсӣ дар дохили фаъолияти ҳизб, иштирок дар маросимҳои ҳизбӣ, ичрои функсияҳои дохириҳизбӣ ва ишғоли ин ва ё он мансаби ҳизбӣ баромад менамояд. Ҳангоми амалинамоии принсиҳи баробарӣ таваҷҷуҳи зиёд ба он равона карда мешавад, ки фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ барои таъмини ичрои манфиатҳои тамоми шаҳрвандон мусоидат намояд. Аз ҷумла, ҳангоми таъсиси ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби мардон ва занон шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки узвияти ҳизби сиёсӣ ҳастанд, зарур аст, ки имкониятҳои комилан баробар дар намояндагии мақомоти роҳбарикунанда, дар пешниҳоди рӯйхати ҳизбӣ ва дар иштироки номзадҳо дар интихоботҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти намояндагии маҳаллӣ пешниҳод карда шавад.

Дар шакли берунии принсиҳи баробарӣ ҳамин муқаррар аст, ки бо ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ дар самти таъсиррасонӣ ба корҳои давлатӣ ва ҳаёти ҷамъиятий имкониятҳои якхелаи иҷтимоӣ-сиёсӣ дода мешавад. Агар ҳизби сиёсӣ дар раванди интихобот ғолиб ояд, пас ба ӯ имконияти дигаре барои таъсиррасонӣ ба корҳои сиёсӣ ва ҳаёти ҷамъиятий пешниҳод мегардад. Аммо бо вучуди ин дар пешбарӣ намудани номзадҳои худ ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ аз як имконият истифода мебаранд.

¹²⁴Ниг: Авакъян С.А. Конституционно-правовой статус политических партий в России: учебное пособие / С.А. Авакъян. – М: Норма: ИНФРА-М, 2011 – С.194.

Принсили дигари фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ин худидоракунӣ мебошад. Принсили худидоракунӣ хусусияти ташкилӣ дорад. Принсили худидоракунӣ маънои онро дорад, ки ҳизби сиёсӣ тамоми масъалаҳои ташкил, сохтор, барномарезӣ ва гузаронидани маросимҳоро мустақил ва бо иродай аъзои хеш амалӣ менамояд. Ин амал дар маҷlisҳои узвияти ҳизбӣ бо принсили худудӣ ва ё дар ҷаласаҳои мақомоти ҳизбҳои сиёсӣ баргузор мешавад. Фаъолияти худидоракунии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчунин аз ҷониби роҳбарияти ҳизбӣ, ва яҷеъкаҳои ҳизби сиёсӣ ва ё шахсони ба онҳо салоҳиятдодашуда тибқи муқаррароти оиннома барои татбики функсияҳои муайян амалӣ гардонида мешавад. Худидоракунӣ ба ҳизби сиёсӣ имконият медиҳад, ки тамоми фаъолияти ташкилӣ, сохторӣ ва мурофиавии фаъолияти ҳизбро ба таври худмухтор муайян намояд. Аз ин лиҳоз самти муҳимми масъала дар он аст, ки принсили худидоракунӣ тамоми пешбурди фаъолиятре ба худи ҳизби сиёсӣ voguzor менамояд, ки истифода аз сарчашмаҳои молиявӣ воситаҳои худии ӯро талаб месозад. Аз ин ҷо ҳизбҳои сиёсӣ тибқи қонунгузорӣ дорои амвол, маблағҳои пулӣ, бино, иншоот ҳастанд, ҳуқуқ доранд, ки маблағҳои хайриявӣ ба даст оварда, фаъолияти хоҷагиро ба роҳ монанд.

Қонуният чун принсили фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар маҷмӯъ уҳдадориҳои ҳизб дониста шуда, барои узвияти алоҳида ва мақомот низ риоя ва иҷрои санадҳои меъёрии ҳуқуқиро талаб менамояд, ки дар ин ё он ҳолат ба ҳизби сиёсӣ даҳл доранд, инчунин дар мазмуни васеъ ҳамаи соҳаи қонунгузории кишварро дар бар мегирад. Қонуният тақозои онро менамояд, ки доираҳои ҳизбӣ наметавонанд, манфиатҳои худро аз санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ боло гузоранд. Қайд намудан лозим аст, ки принсили қонуният риояи санадҳои мақомоти ҳизб, анҷуманҳо, санадҳои кумитаҳои марказии ҳизб ва шахсони роҳбарикунандаро, ки аз меъёрҳои оинномаи ҳизби сиёсӣ бармеоянд, барои узвҳои ҳизби сиёсӣ ҳатмӣ мегардонад. Риоя ва иҷрои принсили қонуният барои ҳайати узвияти ҳизби сиёсӣ имконият медиҳад, ки барои инкишофи фаъолияти

минбаъдаи ҳизби сиёсӣ дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ мусоидат намояд.

Шаффофиат дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мазмуни онро дорад, ки ин фаъолият хислати ошкоро дорад. Таъсиси ҳизби сиёсӣ, ҳуҷҷатҳои оинномавӣ ва қарорҳои мақомоти ҳизбӣ пешниҳоди воситаҳои ахбори омма (ВАО) мегарданд. Маъракаҳои ҳизбӣ дар рӯзномаҳо, моҳномаҳо, радио ва телевизион инъикос мешаванд. Аз лаҳзаи таъсис ва баъдан пас аз бақайдгирии давлатии худ ҳизби сиёсӣ маъмулан воситаҳои ахбори оммаи хешро таъсис медиҳанд ва ба воситай онҳо тамоми чорабиниҳои ҳизбӣ ва мавқеи худ дар ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ изҳор менамояд.

Ҳизбҳои сиёсӣ муҳимтарин иштирокчии муносибатҳои сиёсии давлати демократӣ мебошанд. Маҳз дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ принципҳои бунёдии демократия, яъне гуногунандешии сиёсӣ, намояндагӣ, интихобӣ будани шахсони мансабдор дақiq ифода мешаванд. Ҳизбҳои сиёсӣ бо ёрии низомҳои интихоботӣ дар низоми сиёсии кишвар шаклҳои хоси гуногунандеширо барои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва муносибатҳои ҳокимияти давлатӣ пешниҳод менамоянд. Ин раванд имконият медиҳад, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ ба низоми муносибатҳои сиёсӣ таъсир расонида, барои ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ мусоидат кунад. Ҳизбҳои сиёсӣ, ки ҳамчун субъектҳои калидии муносибатҳои сиёсӣ баромад мекунанд, дар ин замина бе иштироки онҳо демократияи муосирро тасаввур намудан ғайриимкон аст.

Масъалаи гуногунандешии сиёсӣ аз замонҳои қадим андешаи мутафаккирон ва сиёсатмадоронро ба худ ҷалб менамуд. Истилоҳи гуногунандешӣ ва ё плюрализм аз решай қалимаи лотинии «плюралис» ба маънои гуногунандешӣ, гуногунақидагӣ ва гуногунрангӣ истифода мегардад. Аввалан истилоҳи мазкур дар мазмуни фалсафии худ чун ҷаҳонбинии ягонаи дунёие эътироф мешуд, ки дар асоси он маҷмӯи моҳиятҳои гуногун бар асоси як ҷавҳар муттаҳид мешавад (масалан,

«монадх»-и Лейбнитс, «ҳақиқатх»-и Гербэрт)¹²⁵. Дар баробари ин, гуногунандешӣ бо якандешӣ (монизм) муқобил гузошта мешавад.

Яке аз принципҳои асосии давлати ҳукуқбунёд ва демократӣ ин гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ мебошад. Падидай мазкур дар илми ҳукуқи конститутсионӣ ва доираи илмҳои дигари ҷомеашиносӣ (сиёсатшиносӣ, фалсафа) аз тарафи олимон мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор гирифтааст. Гуногунандешии сиёсӣ дар илми ҳукуқи конститутсионӣ ин имконияти ҳукуқии дар ҷамъият озодона баён намудани андешаҳои муҳталифи ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилот ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ фаҳмида мешавад, ки мақсад ва ҳадафҳои гуногуни муфидро доранд.

Плюрализм бо истифодаи ҳамаи падидаҳои демократӣ аз қабили таъмини амалии ҳукуқҳои сиёсии шаҳрвандон, интихоботи озод, вучуд доштани эътилоғи парлумонӣ, фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ амалӣ мешавад. Падидай гуногунандешӣ дар илми ҳукуқи конститутсионӣ дар асри 20 ба вучуд омадааст. Дар конститутсияҳои аввалин (ШМА) ин падида вучуд надошт. Айни ҳол, дар давлатҳои гуногуни олам ба танзими масъалаи плюрализм моддаҳои алоҳидаи конститутсияҳо бахшида мешаванд. Масалан, моддаи 8-и Конститутсияи Руминия «плюрализм ва ҳизбҳои сиёсӣ» ном дорад. Дар моддаи 1-и Конститутсияи Испания бошад, қайд мешавад, ки плюрализм яке аз арзишҳои олии давлат эътироф мегардад.

Дар аксарияти конститутсияи мамлакатҳои хориҷӣ меъёрҳои хоси кафолатии таъмини плюрализм пешбинӣ карда мешаванд. Чунинчи: 1) озодии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ (масалан, моддаи 6-и Конститутсияи Испания қайд мекунанд, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси плюрализми сиёсӣ барои иродай интихобкунандагон рақобат мекунанд); 2) манъ будани эътирофшавии ягон мафкура ба ҳайси мафкураи давлатӣ (масалан, моддаи 11-и Конститутсияи Болгария муайян мекунад, ки ҳеч як мафкура ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф намешавад); 3) озодии таъсиси ҳизбҳои сиёсӣ ва рақобат дар байни онҳо (масалан, моддаи 5-и

¹²⁵Ниг: Энциклопедический словарь русского библиографического института – Москва 1915, Т. 32 – С. 370.

Конститутсияи Чехия пешбинӣ мекунад, ки низоми ҳизбӣ дар асоси фаъолияти озод, ихтиёри ва рақобат ба роҳ монда шуда, усулҳои қонунӣ риоя карда мешаванд ва ҳокимият бо роҳи зулмоварӣ ба даст дароварда намешавад); 4) манъи табъиз дар асоси ақидаҳои сиёсӣ (моддаи 16-и Конститутсияи Муғулистон).

Бояд зикр намуд, ки истилоҳи «гуногунандеши» сиёсӣ ва мафкуравӣ» дар худ категорияи муайянро дар бар мегирад, ба монанди: сиёсат, мафкура, ки бе таҳлил ва амиқ омӯхтани онҳо моҳият ва мазмуни ин зухурот возех ва равшан намешавад. Дар зери мафҳуми «мафкура» («идеология») маҷмӯаи ақидаҳо ва назарияҳо вобаста ба ҷамъият ва давлат ва робитаю самтҳои инкишофи дурнамои онҳо фахмида мешавад. Назарияҳои гуногунандеши мазмуни васеъ доранд ва дар худ чунин зухуротро фарогир мебошад: соҳтори иқтисодӣ, шаклҳои гуногуни моликият ва усулҳои истифодабарии ҳочагии он, давлат, таъйинот, функция, шаклҳои амалигардонӣ ва тақсимоти ваколатҳо миёни мақомоти давлатӣ, ҳолати ҳуқуқии инсон дар дохили давлат ва ҷамъият, муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ бо иштироки шаҳрвандон, иитиҳодияҳои ҷамъиятии онҳо ва муассисаҳои давлатӣ вобаста ба моликият, меҳнат ва ҳокимият, ҳокимиятдорӣ, робитаҳои миёни одамон ва муассисаҳои расмии давлатӣ.

Табиист, ки ҳеч як давлати имрӯзai ҷаҳон бе такя намудан ба мафкураи хос арзи вучуд дошта наметавонад. Барои инкишоф ва тақвияти бунёди сиёсӣ ва маънавии худ давлат консепсияи муайянро тарҳрrezӣ ва татбиқ менамояд. Маҳз интиҳоби чунин гурӯҳҳои муқаррапот мафкураи ўро ташкил медиҳад. Маҷmӯaи муқаррапоти тарҳрезишудаи давлат метавонад, мафкураи расмии ин қишварро ташкил намояд, ки аз ҷониби мақомҳои роҳбарикунда дар амалишавии ҳокимияти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳаракатҳои ҷамъиятий-сиёсӣ дар ҳаёт татбиқ карда мешаванд.

Олими ҳуқуқшиноси олмонӣ А. Нуссбергер масъалаи мафкураи давлатиро таҳлил намуда, чунин қайд менамояд, ки баробари муайян

намудани ақидаҳо, мақсад ва ҳадафҳо давлат ҳудуди амали онҳоро дар конститутсия муайян меқунад. Моҳияти мафкураи давлатӣ дар ҳолатҳои муқарраркадаи падидаҳои «демократия», «давлати ҳуқуқбунёд», «давлати иҷтимоӣ» ифода мегардад, ки муаллиф чунин арзишҳоро ҳамчун мафкураи давлат медонад. Оид ба мағҳум ва моҳияти сиёsat дар доираи илмҳои ҳуқуқшиносӣ ва ҷомеашиносӣ олимон фикру ақидаҳои зиёде пешниҳод кардаанд. Масалан, олими машҳури Юнони Қадим Арастусиёсатро ҳамчун шакли муносибати одамон ва ба тарзи дастаҷамъӣ ҳамзистӣ намудани онҳо медонад. Муаллиф аҳамияти сиёsatро таъриф дода, онро бо мавҷудияти этика асос медиҳад¹²⁶. Н. Макиавелли бошад, сиёsatро аз маҷмӯai воситаҳое иборат медонад, ки бо воситаи онҳо ба ҳокимијат соҳиб мешаванд, ҳокимијатро дар даст нигоҳ медоранд ва имконияти асосӣ барои оромии ҳолати муайян барои ҳокимијатдор ва ҳалқ дар ҷомеа мебошад¹²⁷.

Бояд қайд намуд, ки мағҳуми «гуногунандешии сиёсӣ»-ро дар истифодаи илмӣ олими файласуфи олмонӣ X. Волф ворид намудааст. Падидаи мазкур ҳамчун принципи сохтори ҷомеаи ҳуқуқбунёд, ки муқарраркунандаи гуногунрангии иштироки субъектони иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ дар ҳаёти ҷамъияти мебошад, тафсир дода мешавад¹²⁸.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо баробари ба даст овардани соҳибихтиёри ҷомеаи истиқолияти давлатӣ аввалин тасмими худро ба эътироф ва дар сатҳи олий мустаҳкам намудани принципҳои пешқадами умумиэътирофшудаи ҷаҳонӣ, ба мисли афзалияти ҳуқуқу озодиҳои фитрии инсон ва шаҳрванд, волоияти конститутсия ва қонунҳо, таҷзияи ҳокимијати давлатӣ, гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ, бисёрхизбӣ, соҳибихтиёрии ҳалқӣ, гуногуншаклии моликият, моликияти ҳусусӣ, интихобот ва раъйпурсӣ равона соҳт. Ба даст овардани соҳибихтиёри давлатӣ ба Тоҷикистон раванди демократиунони кишвар, таҳқими

¹²⁶Ниг: Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4 – М., 1984.

¹²⁷Ниг: InnenpolitikundpolitischeTheorie – Opladen, 1976.

¹²⁸Ниг: Хоруженко К.М. Культурология. Энциклопедический словарь – Ростов н/Д, 1997 – С.383.

бисёрхизбӣ ва манъи режими тоталитариро фароҳам гардонид. Барои тамоми қишрҳои ҷомеа имконият шуд, то ин ки андешаҳои худро нисбат ба ҳаёти давлатӣ ва ҷамъияти Тоҷикистон иброз намоянд.

Муҳаққиқони тоҷик Муҳаммад А.Н., Ҳидирзода М.У., Сафарализода Ҳ.Қ роҷеъ ба низомҳои ҳизбӣ ва принсипи бисёрхизбӣ андешаҳои ҷолиб пешниҳод намудаанд. Ба андешаи муаллифон низоми бисёрхизбӣ дар ҷомеа мавҷудияти як қатор ҳизбҳои сиёсиро таъмин намуда, ба онҳо имкон медиҳад, ки барои ба даст овардани ҳокимият мубориза баранд. Низоми бисёрхизбӣ имкон медиҳад, ки гурӯҳҳои муҳталифи иҷтимоӣ манфиатҳои худро хубтару беҳтар ҳимоя намоянд. Ҳамчунин, дар шароити низоми бисёрхизбӣ рақобатпазирӣ ва оммавияти равандҳои сиёсӣ таъмин гардида, марҳила ба марҳила элитаи сиёсии ҷомеа таҷдиди назар мегардад¹²⁹.

Аввалин санади олии ҳуқуқие, ки ҳамаи принсипҳои зикрёфта дар он шакли расмии ҳуқуқиро пайдо намуданд, ин Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 қабулшуда мебошад. Дар боби якуми Конститутсия, дар моддаи 8 пешбинӣ шудааст, ки «Дар Тоҷикистон ҳаёти ҷамъиятий дар асоси равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ инкишоф меёбад. Мафкураи ҳеч як ҳизб, иттиҳодияи ҷамъиятий, динӣ, ҳаракат ва гурӯҳе наметавонад ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф шавад». Аз меъёри мазкури конститутсионӣ чунин бармеояд, ки асоси инкишофи тамоми ҳаёти ҷамъиятиро дар Тоҷикистон равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ ташкил менамояд ва Конститутсия ягона санади олии расмӣ мебошад, ки дар он танҳо мафкураи ягонаи давлатӣ муқаррар ва мустаҳкам гардидааст.

Бояд қайд намуд, ки принсип ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ аз ақидаҳо, асосҳои пешбарандай ҳуқуқ иборат мебошанд, ки аз ақидаҳои баробарӣ,

¹²⁹Ниг: Муҳаммад А.Н., Ҳидирзода М.У., Сафарализода Ҳ.Қ. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои ғайрииҳтиссости муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ. – Душанбе: Паёми ошно, 2018 – С.176.

озодиву адолат бармеоянд ва моҳияти ҳукукро ифода мекунанд¹³⁰. Дар таҳқиқоти диссертационии мазкур гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ аз ҷанбаи ҳукуқӣ таҳлил карда мешавад. Зоро ки мафҳуми гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ мазмуни васеъро ифода сохта, аз тарафи илмҳои дигари гуманитарӣ ба монанди фалсафа, ҷамъиятшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва гайра низ таҳлил ва омӯхта мешаванд. Бояд қайд намуд, ки гуногунандешӣ аз вожаи лотинӣ гирифта шуда, маъни гуногунақидагӣ яъне эътирофи ақидаҳои гуногуни шаҳрвандон нисбати ҳаёти сиёсӣ ва ҷамъиятии қишварро мефаҳмонад. Дар «Фарҳанги қалони истилоҳоти забони русӣ» гуногунандешӣ ба мазмуни гуногунандешӣ, озодии ақидаронӣ, шаклҳои гуногуни афкор ва фаъолият оварда шудааст¹³¹.

Дар адабиётҳои ҳуқуқи конститутсионӣ ва илми ҳуқуқи контитутсионӣ бошад вобаста ба масъалаи гуногунандешии сиёсӣ мафҳум, аҳамият, функсия ва нақши он фикру ақидаҳои олимон гуногун пешбарӣ шудааст. Масалан, ҳуқуқшиноси тоҷик Имомов А.И вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии иттиҳодияҳои ҷамъиятиро омӯхта, онро ба усули гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ асос медиҳад. Ба ақидаи муаллиф аз режими сиёсӣ инкишофи ҳаёти ҷамъиятий саҳт вобаста буда, инкишофи ҳаёти ҷамъиятий ва демократии давлат маҳз ба эътирофи гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ дар доҳили давлат вобаста мебошад¹³².

Олими ҳуқуқшиноси рус Бачило И.Л гуногунандешии сиёсиро низоми ифодашавии назарияҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, динӣ ва фалсафии одамон меҳисобад, ки ба ҳақиқати иҷтимоӣ, ҷомеа ва муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо асос мегардад. Ба ақидаи ӯ принсипи гуногунандешии сиёсӣ яке аз арзишҳои асосие мебошад, ки дар моддаи

¹³⁰Ниг: Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқук. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултai ҳуқуқшиносӣ. Нашри дуюм – Душанбе, 2002 – С. 129.

¹³¹Ниг: С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый Словарь Русского Языка - Москва, ООО «А ТЕМП», 2010 – С.525.

¹³²Ниг: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри сеюм - Душанбе: «ЭР-граф», 2012 – С.131.

13-и Конституцияи Федератсияи Россия мустаҳкам гардидааст ва моҳияти демократӣ будани давлатро инъикос меқунад¹³³. Демидов А.И. падидаи гуногунандеширо таҳқиқ намуда ба чунин ақида меояд, ки гуногунандешӣ на танҳо гуногунист, балки мутобиқат ва мувофиқати мақсадҳои иштирокчиён буда, бе мавҷудияти он ягон механизми амалигардонии ҳокимияти давлатӣ дар дохили ҷомеа ба таври зарурӣ фаъолият намуда наметавонад¹³⁴. Яъне ба ақидаи муаллиф гуногунандешӣ ин ҳолате мебошад, ки агар дар асоси он гуногунӣ ва ифодашавии мақсадҳои умумии иштирокчиён риоя нашавад, метавонад тамоми механизми амалишавии ҳокимияти давлатӣ боз дошта шавад. Ба ақидаи олимони гуногуни олам мағҳуми гуногунандешӣ дар сиёsat ин принцип ва ё низоми муносибатҳои якҷояи одамон мебошад, ки ба воситаи он ба шахсият имконияти ҳуқуқӣ дода мешавад, то ки ақидаҳои инфириодии худро баён созанд ва дар ҳаёти сиёсӣ ва идоракуни кишвари худ иштирок намоянд. Дар зери мағҳуми «гуногунандешӣ» ба мазмуни васеъ ҳуқуқшинос ва файласуфи муосири олмонӣ Ҳанс Зандклюлер он муқарраротеро медонад, ки мутобиқи он ба ҳар як саволи мавҷудбуда шумораи зиёди ҷавобҳои муҳталиф пайдо шуданаш мумкин аст.

Ба ақидаи профессор Авакян С.А бошад, гуногунандешии сиёсӣ ва мағкуравӣ ин чунин ҳолате дар дохили ҷамъият ва давлат мебошад, ки ҳеч як мағкура ҳолати расмии ҳуқуқиро надорад, хислати ҳатмӣ дар он дига намешавад ва барои ифода ёфтани идеяҳо ва ақидаҳои гуногуни сиёсӣ ва мағкуравӣ метавонанд ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятий таъсис дода шаванд ва дар асоси меъёри муқаррарнамудаи Конституция ва қонунгузории давлат баробар бошанд ва фаъолият намоянд¹³⁵. Бояд зикр намуд, ки ақидаи пешниҳоднамудаи профессор Авакян С.А қобили қабул аст ва механизми амалишавии он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон низ созгор мебошад. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

¹³³Ниг: Бачило И.Л. Информационное право. Учебник для ВУЗов – Москва, 2009 – С.138.

¹³⁴Ниг: Демидов А.И. Политика: понятие и природа // Российская правовая политика: Курс лекций / Под ред. д-ра юрид. Наук, проф. Н.И. Матузова и д-ра юрид. Наук, проф. А.В.Малько – Москва, 2003 – С. 14.

¹³⁵Ниг: Авакъян С.А. Конституционно-правовой статус политических партий в России: Учеб. пособие – М.: Норма: ИНФРА – 2011 – С.20.

дар татбиқ ва амалӣ намудани меъёри мазкур муқаррароти зеринро пешниҳод мекунад, ки таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсие, ки нажодпарастӣ, миллатгарӣ, хусумат, бадбинии иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунанд ва ё барои бо зӯри сарнагун кардани сохтори конститутионӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст¹³⁶.

Дар мавҷудият ва амалкарди худ ҷомеаи шаҳрвандӣ эътирофи андешаҳои гуногуни аъзоёни ҷомеаро тақозо менамояд, ки ба эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар иштироки ҳаёти сиёсӣ ва идоракуни давлатӣ асос меёбанд. Инсонҳо аз рӯйи табииати инсонии худ гуногун мебошанд ва ин гуногунрангӣ дар доштани ақидаҳои мухталифи онҳо изҳор мегардад. Ҳеч кас наметавонад, ки андешаронии инсонҳоро ба як самти ягона равона созад ва ё барои ҳамаи онҳо хушбахтии якчояро фароҳам орад. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати ҳуқуқбунёд чунин гуногунандеширо пайдо намесозанд ва ин холати табииро бо ҳамон тарзе, ки вучуд дорад қабул ва эътироф менамоянд. Эътирофи гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ бо эътирофи ҳуқуқу озодӣ ва ақидаронии ошкорои ҳамаи аъзоёни ҷомеа, фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ алоқаманд мебошад. Зоро ки озодии ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ ба доштан ва изҳори ақидаронии ҳар яки онҳо асос меёбад.

Дар асоси таҳлили дар боло овардашуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар замони имрӯза барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати соҳибихтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ принсипҳои эътирофгаштаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва принсипҳои конститутионии имрӯзаро барои ягонагӣ, таҳқими соҳибихтиёри давлатӣ, манфиати ҳалқи Тоҷикистон, пойдории ваҳдати миллӣ, фаъолияти самаранокии ҳамаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд хеле аҳамиятнок ва зарурӣ мебошанд. Гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ ҳамчун принсипи хоси

¹³⁶Ниг: Конститутияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (бо тағиироту иловаҳои охирин) – Душанбе, 2016 – С.3.

асосҳои соҳтори конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ифода ва амалӣ гардонидани ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ, ҳуқуқ ба озодии сухан, ибрози андеша, ҳуқуқи иштирок дар интихоботи умумӣ, раъйпурсӣ, иштироки бевосита ва намояндагӣ доштан дар мақомоти намояндагии ҳокимияти давлатӣ, иштирок дар маъракаҳои муҳими сиёсӣ, амалӣ гардонидани ҳуқуқу озодиҳои вичдонӣ ва гайра мусоидат менамояд.

Асосҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ – ин ҷанбаи муҳими мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дониста мешавад. Яке аз қисматҳои муҳим дар амалӣ гардонидани фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ин принципҳои конститутсионӣ эътироф мешаванд. Дар асоси принципҳои муайянни ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ҳизбҳои сиёсӣ он ҳолати ҳуқуқии фаъолияташонро дарёфт менамоянд, ки тибқи муқаррароти Конститутсияи кишвар пешбинӣ шудааст.

Ҳолати ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар кишварҳои гуногуни олам ба ҳамдигар монандӣ доранд, vale ин раванд аз ҳар як давлати муайян ва қонунгузории он вобастагии зиёд дорад. Аз ин рӯ, мо меҳоҳем масъалаҳоеро таҳлил намоем, ки бар асоси маводи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва амалияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вобастаанд.

Дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёр-принципҳое мустаҳкам мешаванд, ки муайянкунандай инкишофи ҳаёти соҳтори давлатӣ ва ҷамъиятии кишвар баромад мекунанд. Дар ин меъёрҳо идеяҳое ташаккул меёбанд, ки бар асоси он дар кишвар ҳар гуна иттиҳодияҳои ҷамъиятий ташкил ва фаъолият менамоянд, аз ҷумлаи ҳизбҳои сиёсӣ. Масалан, мутобики моддаи 1-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҷумҳурии Тоҷикистон – давлати соҳибхтиёр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Аз якчанд ҳусусиятҳои конститутсионии давлати мо, ки дар моддаи аввали Конститутсия муқаррар шудаанд, барои предмети таҳқиқ қайд намудани Ҷумҳурии Тоҷикистон чун давлати демократӣ муҳим аст.

Хизбҳои сиёсӣ аломати таркибии чомеаи шаҳрвандӣ маҳсуб шуда, дар асоси принципҳои муайян амал менамоянд, ки онҳо дар натиҷаи омилҳои таърихӣ, таъсири конститутсия ва қонунгузории кишвар коркард ва пешниҳод шудаанд.

Баъдан зарур мешуморем, ки принципҳои асосии фаъолияти хизбҳои сиёсиро дар низоми сиёсии ҳама давлатҳои ҷаҳон таҳлил намоем, то ки дар оянда бо муқоиса амиқ намоем кадом принципҳои ҳуқуқӣ барои татбиқ дар Тоҷикистон созгор аст. Бо вуҷуди мавриди эътирофи умум будани принципҳои мазкур дар онҳо мушкилотҳои хос нисбати муқоисаи ҳаёти ҳақиқии иҷтимоӣ-сиёсӣ ва нисбати якдигар дида мешавад.

Принципи бунёдӣ дар ҷаҳони муосири ҳуқуқшиносӣ принципи қонуният эътироф мешавад. Қонуният – яке аз унсурҳои демократӣ ва давлати ҳуқуқбунёд аст, ки мазмуни он аз аниқ, якхела, бемайлон ичро намудани қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ аз ҷониби давлат, ҳамаи мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо мебошад¹³⁷. Принципи мазкур ҳусусияти умумӣ дошта, қариб дар ҳамаи соҳаҳои амалии ҳаёти ҷомеа ба ҷашм мерасад. Принципи қонуният, ки аломати асосии давлати ҳуқуқбунёд эътироф карда мешавад, таҳқими давлати демократию ҳуқуқбунёдро бе он тасаввур намудан ғайриимкон аст.

Ба андешаи А. Маҳмадов принципи қонуният на танҳо асоси меъёрий-ҳуқуқӣ, балки сарчашмаи дигар равандҳои сиёсӣ баромад мекунад. Моҳияти қонуният дар он ифода мейбад, ки бо соҳтори дохиилии худ, ки хосияти мутеъй дорад, барои таҳқими речай сиёсии амалкунанда мусоидат менамояд¹³⁸.

Принципи қонуният ҳамчунон дар он ифода мейбад, ки ҳамаи хизбҳои сиёсӣ дар асоси муқаррароти Конститутсия ва санадҳои меъёрии

¹³⁷Ниг: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуки конститутсионӣ ва ҳуқуки маъмурӣ /Зери таҳрири н.и.ҳ, дотсент Имомов А.И ва н.и.ҳ, дотсент Диноршоев А.М. – Душанбе 2013 – С. 241.

¹³⁸Ниг: Маҳмадов А.Н. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ – Душанбе, 2010 – С.178.

хуқуқӣ амал намуда, дорои навъи хоси уҳдадорӣ – уҳдадории сиёсӣ мебошанд. Рақобат барои ба даст овардани ҳокимият чун мақсади асосии ҳизби сиёсӣ ёро вазифадор менамояд, ки ба камтарин қонунвайронкунӣ роҳ надиҳад. Принципи қонуният дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ боз дар он ифода меёбад, ки ба воситаи қонуният тарбияи дарки ҳуқуқии шаҳрвандон баланд гардида, василаи мубориза бо нигилизми ҳуқуқиро тақвият мебахшад. Ифодаи принципи қонуниятро метавонем дар моддаи 10-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намоем. Мутобики қисми дуюми ҳамин модда бошад: «давлат ва ҳамаи мақомоти он, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо вазифадоранд, ки Конститутсия ва қонунҳоро риоя ва ичро намоянд»¹³⁹.

Аз нуқтаи назари мо мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчунон дорои як принципи дигари ҳуқуқӣ низ ҳаст. Ин принципи ҳудудӣ мебошад. Мутобики қисми 1-и моддаи 3-и Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ҳизбҳои сиёсии ҷумҳурияйӣ таъсис дода шуда метавонанд. Мувофиқи талаботи принципи мазкур, аввалан фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ факат ба ҳудуди Тоҷикистон паҳн мегардад, дуввум ба тамоми воҳидҳои марзӣ-ҳудудии Тоҷикистон ва сеюм, дар қаламрави Тоҷикистон ҳуқуқи фаъолияти факат ҳизбҳои сиёсии тоҷикистонӣ ва ташкилотҳои доҳилии онҳо иҷозат дода мешавад. Принципи ҳудудӣ ягона принципе мебошад, ки мутааллик ба мақоми ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ аст. Дигар принципҳои номбаршуда на танҳо ба ҳизбҳои сиёсӣ, балки ба тамоми иттиҳодияҳои ҷамъиятии дигар низ хос мебошанд. Мо наметавонем ҳеч як аз принципҳои дар боло зикршударо барои таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аввалиндарача ва ё камарзиш ҳисоб намоем, зеро ҳамаи принципҳои муқарраршуда барои инкишофи самтҳои гуногуни падидай ҳизби сиёсӣ асосӣ ва инкишофдиҳанд мебошанд.

¹³⁹Ниг: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 (бо тағйироту иловаҳои охирин аз 22 майи соли 2016) – Душанбе, 2016 – С.4.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили илмии принсипҳои таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки принсипҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ барои падидай ҳизбҳои сиёсӣ аҳамияти маҳсус доранд. Принсипҳои таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ монанди меъёрҳои ҳуқуқӣ барои ҳизбҳои сиёсӣ ниҳоят муҳиманд, зоро барои иштироки ҳизбҳо ҳамчун падидай ҷомеаи шаҳрвандӣ ва амалӣ намудани фаъолият чун субъекти муносабатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ асоси бунёдии ҳуқуқӣ баромад мекунанд.

БОБИ 2. АСОСХОИ ҲУҚУҚӢ-КОНСТИТУТСИОНИИ ФАҶОЛИЯТИ ҲИЗБХОИ СИЁСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН

2.1. Тартиби таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ тибқи қонунгузории

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар амалӣ гардонидани муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи зиёди субъектон иштироки фаъол намуда, ҳар яке аз онҳо дорои функцияи муайян, вазъи ҳуқуқӣ ва нақши ба худ хос доранд. Муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ маҷмӯаи муносибатҳои ҷамъиятии васеъ буда, дар он ҳалқи Тоҷикистон, давлати соҳибихтиёри Тоҷикистон, мақомоти давлатӣ, вакилони ҳалқ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ, ашхоси бешаҳрванд ва дигарон ширкат меварзанд¹⁴⁰. Муносибатҳои ҳуқуқӣ- конститутсионӣ воситаи асосие эътироф карда мешаванд, ки бо ёрии онҳо меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ба ҳаёт татбиқ мешаванд. Маҳз дар татбиқи муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ фаъолияти амалиявии конститутсионӣ ва назорати меъёрҳои конститутситонӣ дида мешавад. Ин робитаи хоси ҳуқуқие мебошад, ки дар он фаъолияти субъектон ба назар расида, назорати иҷтимоӣ амалӣ карда мешавад¹⁴¹.

Яке аз иштирокчиёни фаъоли муносибатҳои ҳуқуқӣ- конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсӣ ба шумор мераванд. Таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби шаҳрвандони Тоҷикистон ин ифода намудани ҳуқуқи конститутсионии онҳо ба муттаҳидшавӣ ба ҳисоб рафта, барои таъмини гуногунандешии сиёсӣ ва мағкуравӣ ва принсипи бисёрҳизбӣ замина мегузорад.

Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидай муҳимми демократияи бевосита, таъминкунандаи иштироки шаҳрвандон дар ҳаёти сиёсии кишвар,

¹⁴⁰Ниг: Имомов А.И. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо - Душанбе. «Офсет Империя»2017 – С.34.

¹⁴¹Ниг: Имомов Ҳ.Ш. Роҷеъ ба мағҳум ва аҳамияти муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дар илми ҳуқуқи конститутсионӣ // Маводҳои Конференсияи байналмиллалии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи: «Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқими ваҳдати миллӣ» – Душанбе 15-16.06.2017 – С. 203.

робитаи сиёсии миёни давлат ва чомеаи шаҳрвандӣ дар асоси рақобати қонунӣ ва принсили гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ баромад мекунанд. Ҳизбҳои сиёсӣ хоҳони таъсири амиқ расонидан ба равандҳои ҳокимияти давлатӣ ва ташкилу фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошанд.

Дар муқоиса бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ки дар саҳнаи сиёсӣ иштирок меварзанд (иттифоқҳои қасаба, созмонҳои тиҷоратӣ, гурӯҳҳои фишоровар ва ғ.), ҳизбҳои сиёсӣ дорои ҳадафҳои арзишманди худианд. Яъне, ҳизбҳои сиёсӣ мекӯшанд, ки ошкоро барои мандатҳои вакилӣ дар парлумон ва мансабҳои муайян дар ҳукумат ошкоро мубориза намоянд, ки ин дар навбати худ имконият медиҳад, ҳизб ба идоракуни корҳои давлатӣ ва ҳам ба идоракуни тамоми чомеа соҳиб гардад. Бо муттаҳид соҳтани манфиатҳои сиёсии шаҳрвандон ҳизбҳои сиёсӣ барои ташаккули иродай сиёсии онҳо мусоидат мекунанд.

Дар асоси рақобат баҳри ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ фазои мусоиди демократие ба ҳалқи Тоҷикистон чун баёнгари соҳибихтиёри Ҷумҳурии Тоҷикистон мешавад, то ки мардум имконияти интиҳоби самтҳои мусоиди инкишофи давлат ва ҷумеаро пайдо намуда, ҷомеаи шаҳрвандии ҳудро таҳқим бахшанд.

Дар шароити мусир барои робитаи густурдаи миёни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ шаклҳои пешқадами муомилот таҳия ва коркард карда мешаванд. Яке аз чунин шаклҳои робитаи манфиатнок миёни давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ин иштироки васеи шаҳрвандони қиҷвар дар идоракуни корҳои давлатӣ мебошад, ки дар як вақт омили муҳим барои инкишоф додани соҳаи қонунгузорӣ, таҷрибаи ҳукуқтатбиқунӣ, соҳтори сиёсӣ ва раванди интиҳоботӣ баромад мекунад.

Дар ҳолати тағйироти муттасилаи қонунгузорӣ баъзе аз олимон ба он назаранд, ки «стратегияи таҳқими конститутсионии падидай ҳизбҳои сиёсӣ чун аломати таркибии механизми соҳибихтиёрии ҳалқ вуҷуд

надорад»¹⁴². Дар баробари ин ҳамчун давлати демократӣ инкишоф ёфтани Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои баҳамробитанамоии давлат ва ҷомеа то рафт зиёд шуда, барои таъмини амалишавии ҳуқуқи шаҳрвандон дар идоракунии корҳои давлатӣ, аз ҷумла ба воситаи иштирок дар фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мусоидат мекунад.

Ҳизбҳои сиёсӣ на танҳо падидай иҷтимоӣ-сиёсии ташаккул ва соҳтории ҷомеа баромад мекунанд, балки барои вазифанамоии мақомоти намояндагии (қонунгузории) ҳокимиюти давлатӣ, якҷоякунанда ва ифодакунандай изҳори иродай шаҳрвандон – интихобкунандагон хизмат менамоянд. Дар ин радиф бо боло рафтани инкишофи фаъолнокии шаҳрвандони тоҷик масъалаи мубраме пеш меояд, ин дар асоси принсипи гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ ва ҷаҳорҷӯбаи муқаррароти асосҳои соҳтори конститутсионии амалкунандай Тоҷикистон омӯхтани он мебошад. Қайд намудан зарур аст, ки сатҳи баланди инкишофи демократия ва ҷомеаи шаҳрвандӣ аз сатҳи камолоти фарҳанги сиёсии шаҳрвандони кишвар бастагӣ дорад. «Маҳз сатҳи фарҳанги сиёсии омма, дараҷаи инкишофи он муайянкунандай муваффақияти модернизатсионии давлат ва ҷомеа ба ҳисоб мераванд»¹⁴³.

Воситаҳои муҳимми иштирок дар идоракунии ҳаёти давлатию ҷамъиятий ва ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионӣ ин амалий намудани ҳуқуқи муттаҳидшавӣ аз тарафи шаҳрвандони мебошад. Яъне дар асоси ризоияти худ таъсис ва ё ворид гардидан ба фаъолияти ҳар гуна ташкилот ва иттиҳодияҳои ҷамъиятий мебошад¹⁴⁴.

Ҳизбҳои сиёсӣ тибқи муқаррароти Конститутсиияи Тоҷикистон дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродай ҳалқ

¹⁴²Ниг: Постников А.Е. Конституционно-правовые основы взаимодействия политических партий и государства // Журнал российского права – 2013 – №5.

¹⁴³Ниг: Кабышев В.Т. Психология власти: механизм реализации и ответственности // Публичная власть: проблемы реализации и ответственности / Н.И. Матузов, А.В. Малько, В.Т. Кабышев и др.; под ред. А.В. Малько, Цыбулевской – Саратов: Изд-во СГАП - 2011 – С. 206-207.

¹⁴⁴Ниг: Имомов Ҳ.Ш. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Мачаллаи «Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон», № 4 (08) 2017. – С.67.

мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд¹⁴⁵. Ҳизби сиёсӣ чунин иттиҳодияи ҷамъиятие мебошад, ки вазифаи асосиаш иштирок дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ба воситай ташаккул додани иродаи сиёсии шаҳрвандон ва инчунин ба амал баровардани ҳокимијат ба воситай намояндагони худ мебошад¹⁴⁶.

Дар марҳилаи инкишофи муосири таърихӣ-ичтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ҳуқуқии таъсиси давлати демократӣ ва ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳамдигар пайваст шудаанд. Дар сатҳи конститутсионӣ ва қонунгузорӣ ҳалос шудан аз нақши роҳбарикунанда дар ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятии ҳизби коммунист яке аз қадамҳои муҳимми ташкили демократия ва давлати ҳуқуқбунёд барои Тоҷикистон ва дигар давлатҳои пасошӯравӣ гардид. Дар баробари ин, бар асоси анъанаҳои ҳуқуқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии қишвари мо инкишофи падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандиро бе иштироки давлат тасаввур намудан гайриимкон аст. Нақши фаъолонаи иҷтимоӣ-сиёсии шаҳрвандони қишвар низ барои ташаккул ва инкишофи демократия ва падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ аҳамияти муҳим доранд.

Амалӣ намудани муборизаи кушод барои ба даст овардани ҳокимијат яке аз ҳусусиятҳои асосии ҳизби сиёсӣ ба шумор рафта, имкон медиҳад, ки ҳизб ҳамчун падидаи сиёсӣ муаррифӣ карда шавад¹⁴⁷. Ҳизби сиёсӣ маҳз бо чунин ҳусусият аз шаклҳои дигари иттиҳодияҳои ҷамъиятий фарқ мекунад. Ҳарчанд ташкилот ва ҳаракатҳои ҷамъиятий ба монанди ҳизбҳо дар ҳаёти сиёсии ҷомеа иштироки фаъол дошта бошанд ҳам, ба даст овардани ҳокимијат ҳеч гоҳ ҳадафи онҳо ба шумор намеравад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаёти ҷамъиятий мутобиқи Конститутсия ба гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ асос меёбад. Ин маънои онро дорад, ки яке аз асосҳои соҳтори конститутсионии Ҷумҳурии

¹⁴⁵Ниг: Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994, бо тағйироту иловаҳои 26 сенбябрри соли 1999, 22 июняи соли 2003 ва 22 майи соли 2016 – Душанбе, 2016 – С. 8.

¹⁴⁶Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» АМО ҖТ // 1998. № 22.

¹⁴⁷Ниг: Муҳаммад А.Н., Ҳидирзода М.У., Сафарализода Х.Қ. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои гайрииҳтисосии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: Паёми оншо, 2018 – С.171.

Тоҷикистон эътирофи гуногунандешии мафкуравӣ мебошад. Меъёри мазкур барои ташаккули низоми бисёрҳизбӣ, таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии гуногун ва ташкилоти худфаъолият шароити ҳуқуқӣ фароҳам меоварад. Гуногунандешии мафкуравӣ барои кафолати ҷойивазкунии ҳаёти ҷамъиятӣ, кафолати озодии сухан, нашр, ҳуқуқи истифодаи воситаҳои ахбори омма баромад мекунад.

Чуноне, ки маълум аст дар санаи 22 майи соли 2016 ба Конститутсию Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо ворид карда шуд. Аз шумораи тағйироту иловаҳои ба Конститутсию воридшуда яке аз ҷанбаҳои муҳими масъалаҳои тағйироту иловаҳоро вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ташкил дод. Дар асоси ислоҳоти конститутсионӣ ба қисмати 6-уми моддаи 8-и Конститутсию Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин тағйироту иловаҳо дохил гардид: “Дар Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, таъсиси ҳизбҳои хусусияти миллӣ ва динидошта, инчунин маблағгузории ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби давлатҳо ва созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ манъ аст”.

Тағйироту иловаҳои воридшуда асоси ҳуқуқӣ дошта ифодакунандаи давлати ҳуқуқбунёд ва демократӣ мебошад. Аввалан, ки фаъолияти ҳизбҳои сиёсии ҳар як давлат ҳатман дар ҳудуди худи ў бояд паҳн гардад; дуввум, ҳизбҳои сиёсӣ дар ягон маврид набояд хусусияти миллиро асос гирифта, манфиати миллатҳоро воло баранд, зеро ки меъёрҳои Конститутсию ҳалқи Тоҷикистонро сарфи назар аз миллаташон шаҳрвандони Тоҷикистон эътироф менамояд; сеюм, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар давлатҳои дунявӣ ифодакунандаи манфиатҳои ҳама шаҳрвандони кишвар, навобаста ба озодии вичдонии онҳо, пайравӣ аз дин ва ё озодии пайравӣ аз дин баромад мекунад; ҷорум, ҳизби сиёсӣ тибқи муқаррароти Конститутсию ва қонунгузории Тоҷикистон манбай даромад ва сарчашмаи молиявии фаъолияти худро бояд таъмин намуда, дар ҳеч маврид аз давлатҳои хориҷӣ, созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ маблағгузорӣ нашавад.

Ба андешаи олими ҳуқуқшиноси рус Чуев А.В. ҳизби сиёсӣ на иттиҳодияи ҷамъиятӣ аст, балки ҷамъомади оммавӣ-ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад, ки дар муқоиса бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ фаъолияташ бояд оммавӣ бошад. Ҷунонки маълум аст, фаъолияти ҳама гуна иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳусусияти ҳатмии оммавиро надоранд ва шаҳрвандон низ уҳдадор нестанд, ки оид ба фаъолияти онҳо хабардор бошанд. Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бояд оммавӣ бошанд, зоро дар амалий намудани сиёсати давлат ва ҳокимияти давлатӣ намояндагии оммавии ҳизби сиёсӣ таҷассум мешавад¹⁴⁸.

Барои ҳалли мушкилиҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шаҳрвандӣ, инчунин баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа дар шароити имрӯзai истиқлолияти сиёсии Тоҷикистон фаъолияти шӯроҳои ҷамъиятӣ ва ҳамкории густурдаи онҳо бо ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар ташкилоти ҷамъиятӣ масъалаи муҳимтарин ба ҳисоб меравад.

Тавре ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалий Раҳмон дар суханронии худ дар маҷлиси Шуруи ҷамъиятии ҶТ 27 январи соли 2017 иброз доштанд: «...Ҕомеаи шаҳрвандӣ зодаи давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёду дунявӣ мебошад ва дар навбати худ ҳар қадаре, ки ҷомеаи шаҳрвандӣ инкишоф ёбад, давлати демократӣ ҳам ба ҳамон андоза пеш меравад.

Ҳоло дар мамлакат 7 ҳизби сиёсӣ ва қариб дуюним ҳазор созмони ҷамъиятӣ бо дарҳосту пешниҳодҳои созандай худ таъсиргузор буда, онҳо дар доираи талаботи оинномавии худ ба хотири пешрафти соҳаҳои гуногуни сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиву фарҳангии мамлакат саъю талош мекунанд»¹⁴⁹.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ масъалаи ташаккули ҳизбҳои сиёсӣ ва низоми

¹⁴⁸Ниг: Чуев А.В. Что такое партия? // Выборы. Законодательство и технологии – М, 2000. № 12 - С. 16.

¹⁴⁹Иқтибос аз: М. Маҳмудзода, М. Раҳимзода. Асосҳои давлат ва ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ барои синфи 8-ум. – Душанбе, Маориф, 2017 – С.122.

бисёрхизбӣ идома дорад. Аз сабаби он ки дар мамлакати мо ҷанги таҳмилӣ оғоз гардид ва фазои низоӣ ба амал омад, то як муддати муайян буҳрони сиёсӣ Тоҷикистонро фаро гирифт. Бинобар ин, як қатор таҳлилгарон раванди ташаккулёбии низоми бисёрхизбӣ ва ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистонро ба се марҳила ҷудо намуданд¹⁵⁰:

1. Солҳои 1990-1992 – пайдоиши аввалин ҳизбҳои сиёсӣ. Дар ин давра бори аввал дар ҷумҳурӣ ҷунин ҳизбҳои сиёсӣ пайдо мегарданд: Ҳизби демократи Тоҷикистон, Ҳизби меҳнати озод ва Ҳизби коммунистии Тоҷикистон.
2. Солҳои 1993-1997 – ба вучуд омадани ҳизбҳои сиёсии нав. Дар ин давра ҷунин ҳизбҳои нав пайдо мегарданд: Ҳизби таҷдиди сиёсӣ ва иқтисодии Тоҷикистон, Ҳизби ваҳдати мардуми Тоҷикистон, Ҳизби шаҳрвандию ватандӯстии «Иттиҳод», Ҳизби халқии Тоҷикистон (айни замон Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон), Ҳизби «Адолатҳоҳ», Ҳизби сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби тараққиёт ва адолат.
3. Аз солҳои 1998 то имрӯз. Марҳилаи рушду инкишофи низоми бисёрхизбӣ, мутобиқгардонии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо қонунгузории мамлакат ва фаъолгардонии нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҷомеа.

Бояд гуфт, ки баъди имзои Созишномаи истиқори сулҳ ва ризоияти миллӣ (1997) дар ҳаёти сиёсию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи нави таъриҳӣ оғоз гардид. Қабули Қонуни нави ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дар санаи 13 ноябрι соли 1998 боиси боло рафтани нақш ва мавқеи ҳизбҳои сиёсӣ дар ташаккул ва таъмини рушди низоми бисёрхизбии мамлакат гардид.

Моҳи декабряи соли 1998 Ҳизби аграрии Тоҷикистон ба фаъолият оғоз менамояд, аммо дере нагузашта, бинобар сабаби вайрон намудани талаботи асосии ҳизбӣ манъ карда мешавад ва танҳо соли 2005

¹⁵⁰Ниг: Муҳаммад А.Н., Ҳидирзода М.У., Сафарализода Ҳ.Қ. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултетҳои ғайрииҳтисоси муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ. – Душанбе: Паёми ошно, 2018 – С.179-180.

фаъолияти он дубора ичозат дода мешавад. Соли 1999 Ҳизби сотсиал-демократии Тоҷикистон ба қайд гирифта мешавад ва баъди чанде фаъолияташ боз дошта шуда, баъди се соли дигар дубора ичозат дода мешавад. Инчунин, соли 2005 Ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон ба қайд гирифта шуда, фаъолияташ оғоз мегардад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гайр аз Конститутсияи кишвар дар танзими ҳуқуқии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ нақши муҳимро қонуни соҳавӣ, яъне Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 ичро менамояд. Дар боби дуюми қонуни мазкур, ки «Таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ» ном дорад асосҳои ҳуқуқии ташкил, ҳудуди фаъолият, тарзи фаъолият, узвият дар ҳизби сиёсӣ, оинномаи ҳизби сиёсӣ, бақайдгирии ҳизби сиёсӣ, сохторҳои ҳизби сиёсӣ ва мақоми роҳбарикунандай он, асосҳои ҳуқуқии рад кардани бақайдгирии давлатии ҳизби сиёсӣ муқаррар ва танзим карда шудаанд.

Ҳизби сиёсӣ дар таъсис ва фаъолияти худ асосан ба меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионӣ, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон такя намуда, дар фаъолияти дохилии худ аз тарафи муассисон оинномаи худро таҳия ва қабул менамояд, ки он бо тарафдории аксарияти аъзоёни ҳизби сиёсӣ ҷонибдорӣ ва тасдиқ карда мешавад.

Мутобиқи моддаи 3 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» «Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ҳизбҳои сиёсии ҷумҳуриявӣ таъсис дода шуда метавонанд. Ҳизбҳои сиёси аз тарафи шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон озодона, бидуни ҳеч як и ҷозат дар анҷумани (конференсия, маҷlis) муассисон таъсис дода шуда, дар он оиннома қабул мегардад ва мақомоти роҳбарикунандай ҳизб ташкил карда мешавад»¹⁵¹.

Ҳизби сиёсӣ барои аз қайди давлатӣ гузаштан руйхати на камтар аз ҳазор нафар шаҳрвандони тарафдорашро, ки сокини аксарияти шаҳру

¹⁵¹Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 13 ноябри соли 1998, АМО ҶТ // 1998, № 22.

ноҳияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонанд, пешниҳод менамояд.

Ҳизб аз рӯзи ба қайди давлатӣ гирифта шуданаш шахси ҳуқуқӣ ҳисоб мешавад. Баъди аз қайди давлатӣ гузаштан ҳизби сиёсӣ дар муддати 3 моҳ бояд дар аксарияти вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо ташкилотҳои ибтидой дошта бошад.

Дар ҳудуди Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, аз он ҷумла сохторҳои он манъ аст.

Мутобиқи моддаи 4 қонуни мазкур «таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ки мақсад ё амалашон ба фаъолияти экстремистию терористӣ, бо роҳи зӯроварӣ тағиیر додани соҳти конституціонӣ ва ташкил намудани гурӯҳҳои мусаллаҳ равона гардидааст ва ё низои нажодӣ, миллӣ, иҷтимоӣ, маҳалгарӣ ва диниро тарғибу ташвиқ менамоянд, манъ аст»¹⁵².

Ҳизбҳои сиёси ва аъзои он дар фаъолияти сиёсиашон ҳуқуқ надоранд, ки аз ташкилотҳои динӣ истифода намоянд.

Дар мақомоти амнияти миллӣ, корҳои дохилӣ, прокуратура, гумruk ва мақомоти андоз, адлия, судҳо ва Кувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар қушунҳо ва воҳидҳои ҳарби, инчунин дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии қасбӣ таъсис додан ва фаъолият кардани ташкилоти ҳизбҳои сиёсӣ мумкин нест.

Оинномаи ҳизби сиёсӣ чунин санаде мебошад, ки ҳамаи ҳадафҳо, мақсадҳо ва идеологияи ҳизби сиёсиро дар ҳуд таҷассум намуда, ҳамчун санади роҳнамо барои фаъолият намудани ҳизби сиёсӣ пешбинӣ шудааст. Дар аксар маврид қоида ва меъёри «ичрои ҳадафҳои оинномавии ҳизби сиёсӣ», «мақсадҳои оинномавӣ», низ маҳз аз хусусияти хоси оинномаи ҳизби сиёсӣ маншаъ мегирад.

Мувофиқи моддаи 6-и Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» оинномаи ҳизб бояд қоидаҳои зеринро дар бар гирад:

- 1) дар бораи ном, мақсад ва вазифаҳои ҳизби сиёсӣ;

¹⁵²Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 13 ноябрисоли 1998, АМО ҔТ // 1998, № 22.

- 2) дар бораи сохтори ҳизби сиёсӣ ва мақомоти он;
- 3) дар бораи шартҳо ва тартиби пайдо ва гум кардани узвияти ҳизб, дар бораи хуқуқ ва уҳдадориҳои аъзои ҳизби сиёсӣ;
- 4) дар бораи баробархуқуқии аъзои ҳизби сиёсӣ;
- 5) дар бораи мувофиқати фаъолият ва мақсади ҳизби сиёсӣ бо Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 6) дар бораи тартиби интихоб ва салоҳияти мақомоти роҳбарикунандаи ҳизби сиёсӣ, мӯҳлати ваколати онҳо ва ҷои воқеяти он;
- 7) дар бораи ошкоро будани тамоми фаъолияти ҳизб ва мақомоти он;
- 8) дар бораи тартиби қабул ва дохил намудани тағйирот ба оинномаи ҳизб;
- 9) дар бораи амвол ва воситаҳои моддии ҳизби сиёсӣ, сарчашмаҳои бо пул таъминқунӣ ва фаъолияти хоҷагии вай;
- 10) дар бораи рамзи ҳизб (агар он бошад);
- 11) дар бораи тартиби қатъи фаъолияти ҳизб, азnavташкилкунии фаъолияти ҳизб;
- 12) дар бораи ҳаллу фасли баҳсҳои оид ба молу мулк, ки бо қатъ гардидани фаъолияти ҳизб алоқаманданд;
- 13) дар бораи интихобӣ ва ҳисботдиҳанда будани мақомоти ҳизби сиёсӣ.

Дар оиннома мумкин дигар қоидаҳое низ мавҷуд бошанд, ки ба фаъолияти ҳизби сиёсӣ даҳл доранд.

Қабули оиннома, барномаи ҳизби сиёсӣ, пешбарии номзадҳо аз ҳамин ҳизби сиёсӣ ба мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳаллу фасли дигар масъалаҳои багоят муҳими ҳаёти ҳизби сиёсӣ аз рӯи қарори анҷуман, конференсия ва пленум, маҷlis ва ё аз рӯи натиҷаҳои раъйпурсии (пурсиши) аъзои ҳизб сурат мегирад.

Бақайдгирии давлатии ҳизби сиёсиро Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал мебарорад. Барои қайди давлатии ҳизби сиёсӣ ба

мақоми бақайдгиранда дар муҳлати як моҳ ариза дода мешавад, ки онро бояд шахсе имзо қунад, ки ба ё анчумани (конференсияи, маҷлиси) муассисони ҳизби таъсис додашаванда бо нишон додани суроғай ҳуқуқии мақоми роҳбариқунанда ваколат додааст. Ба ариза гайр аз оиннома иқтибос аз протоколи анчумани (конференсияи, маҷлиси) муассисоне, ки оинномаро қабул кардааст, руйхати камаш даҳ нафар иштирокчиёни маҷлиси муассисон бо нишон додани маълумоти шиносномаҳо ва маҳалли зисташон бо замимаи як нусха нашрияи васоити ахбори умум, ки дар он дар бораи ҷой ва санаи гузаронидани анчумани (конференсияи, маҷлиси) муассисон, инчуни дар бораи қоидаҳои асосии Оинномаи ҳизби сиёсӣ хабар чоп гардидааст, ҳуҷати бонкие, ки супоридани бочи давлатиро оиди бақайдгирии ҳизб тасдиқ мекунад ва руйхати ҳазор нафар аъзоёни ҳизб мувофиқи банди З моддаи 3-юми Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» низ ҳамроҳ, карда мешаванд.

Ба мақоми бақайдгиранда манъ карда мешавад, ки аз ҳизб пешниҳод кардани дигар ҳуҷатҳоеро талаб намояд, ки онҳо тибқи қонунгузорӣ бевосита зикр нашудаанд. Ин меъёр имконият медиҳад, ки ҳизби сиёсӣ дар таъсиси додани худ ба мақомоти бақайдгирандаи давлатӣ шумораи он ҳуҷатҳоеро пешниҳод намояд, ки номгӯи онҳо дар меъёри қонунгузории соҳаи ҳизби сиёсӣ омадаанд.

Мақоми бақайдгиранда ҳизби сиёсиро дар давоми як моҳи пешниҳод карда шудани ҳуҷатҳо ба қайди давлатӣ мегирад. Вайрон кардани муҳлати нишон додашуда мумкин нест.

Тағијирот ва иловаҳое, ки дар Оинномаи ҳизби сиёсӣ дохил карда мешаванд, бояд аз тарафи худи ҳамон мақом ва дар худи ҳамон муҳлатҳои бақайдгирии давлатии худи ҳизб ба қайди давлатӣ гирифта шаванд.

Барои бақайдгирии давлатии ҳизби сиёсӣ, тағијирот ва иловаҳое, ки ба оинномаи вай дохил карда мешаванд, тибқи тартиб ва андозаҳое, ки

аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд, бочи бақайдирӣ ситонда мешавад.

Ҳуччате, ки воқеияти бақайдигирии давлатии ҳизби сиёсӣ, инчунин ба феҳристи давлатии иттиҳодияҳои ҷамъиятий дохил намудани онро тасдиқ менамояд, шаҳодатнома дар бораи бақайдигирии давлатии он мебошад. Аз ҳизби сиёсӣ талаб кардани қадом як ҳуччатҳои дигаре, ки воқеияти бақайдигирии давлатии онро тасдиқ менамоянд, манъ аст. Ҳизби сиёсӣ аз рӯзи бақайдигирии давлатии он ҳуқуқи шахси ҳуқуқиро пайдо мекунад.

Санадҳои ҳуқуқии байналмиллалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Санадҳои ҳуқуқии байналмиллалӣ дар таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи хосса дошта, меъёрҳои ҳуқуқиро барои ин падидай конститутсионӣ-ҳуқуқӣ муқаррар менамоянд. Аз ҷумла, меъёрҳои ҳуқуқии Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон (10 декабря соли 1948), Паймони байналмиллалӣ дар бораи ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (аз 16 декабря соли 1966) дар амали гардонидани ҳуқуқи шаҳрвандони Тоҷикистон ба муттаҳидшавӣ ва ташкили ҳизбҳои сиёсӣ кафолатҳои байналмиллалӣ-ҳуқуқиро пешниҳод менамоянд. Масалан, мутобики моддаи 20-и Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон “Ҳар як инсон ҳаққи озодии ҷамъомадҳои осоишта ва иттиҳодияҳоро дорад. Ҳеҷ як инсон наметавонад ба ягон иттиҳодия маҷбуран ҷалб шавад”¹⁵³.

Бояд қайд намуд, ки соҳаи фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз соҳаи фаъолияти дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятий фарқ дорад. Баҳамтаъсиррасонии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар падидашои ҷомеаи шаҳрвандӣ асосан дар самти иҷтимоӣ ё соҳаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ бештар ба назар мерасад. Аз ин лиҳоз, шаклҳои манфиатбахши ҳамкории онҳо асосан дар давраи маъракаҳои интиҳобот ва раъйпурсии

¹⁵³Ниг: Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. // Права человека: сборник международных и национальных документов: в 8 томах / под ред. А.М. Диноршоева. – Душанбе, 2010. Т.1. – С.9.

умумихалқын ба мушохид мерасад. Ҳамкории бевоситаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ бо ҳизбҳои сиёсӣ дар баргузор намудани ҳар гуна чорабиниҳои таблиғотӣ ва ташвиқотии ин гуна созмонҳои ҷамъиятӣ мебошад. Масалан, ҳангоми таҳлили маъракаи пешазинтиҳоботии соли 2000 дар ҶТ аз ҷониби созмонҳои ҷамъиятии занон ҳар гуна семинарҳо, мизҳои мудаввар барои интиҳобкунандагон, барои номзадон ба вакилӣ, форумҳои шаҳрвандӣ гузаронида шуданд. Маҳз ҳамин гуна чорабиниҳои хос баҳри номзадон ба мансаби вакилӣ аз ҳисоби ҳизбҳои сиёсии кишвар имконият дод, то ки барои муаррифӣ намудани барномаҳои ҳизбиашон ва ҷалб намудани интиҳобкунандагон мусоидат намоянд.

Ҳамкории густурдаи ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд, барои рушд ва таҳқими созмонҳои ҷамъиятии занон мусоидати фаъол намоянд. Аз ҷумла, бо қӯшиш ва ҳамкории ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ метавон дар таъмин ва мувозинати баробарии гендерии мардон ва занон кафолат дод. Дар солҳои охир аз ҷониби давлат ва Ҳукумати Тоҷикистон барои дастгирии занон ва иштироки фаъолонаи онҳо дар идоракунии корҳои давлатӣ ва ҳаёти сиёсӣ тадбирҳои хосе андешида мешавад. Қабули «Барномаи амали миллии баланд бардоштани мақом ва нақши зан дар ҷомеа барои солҳои 1998-2005», Фармони Президенти ҶТ «Дар бораи тадбирҳои баланд бардоштани мақоми зан дар ҷомеа» (1999), Барномаи давлатии «Самтҳои асосии сиёсати давлатӣ оид ба таъмин намудани ҳуқуқу имкониятҳои баробари мардон ва занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2001-2010» ва Қонуни ҶТ «Дар бораи кафолатҳои давлатии баробарҳуқуқии мардону занон ва имкониятҳои баробари амалигардонии онҳо» (2005) заминаҳои ҳуқуқиро барои баробарии гендерии мардон ва занон фароҳам овард.

Яке аз масъалаҳои калидии ҳамкорӣ намудани ҳизбҳои сиёсӣ бо дигар падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ин иштироки ҳар ду субъектон дар раванди ташкил ва гузаронидани маъракаҳои раъйпурсиҳои умумихалқӣ ба ҳисоб меравад. Дар маракаи раъйпурсии умумихалқие, ки санаи 26-уми сентябри соли 1999 баргузор гардид, ҳангоми овоздиҳии пинҳонии

раъйпурсии умумихалқӣ 2.591.905 нафар шаҳрвандони кишвар, ки ҳуқуқи овоздиҳӣ доштанд, иштирок намуданд. Ба ҷонибдории раъйпурсии умумихалқӣ 71,79% шаҳрвандон мусбат овоз доданд ва бар зидди раъйпурсии умумихалқӣ 23,53% манғӣ овоз доданд.

Ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидай муҳимми демократияи бевосита таъминкунандай иштироки шаҳрвандон дар идоракуни ҳаёти сиёсии ҷомеа баромад карда, ҳамкории давлатро бо ҷомеаи шаҳрвандӣ дар асоси принсипҳои баробарӣ ва гуногунандешии сиёсӣ татбиқ ва қӯшиши ба таври даҳлдор таъсир расонидан ба ҳокимияти давлатӣ, иштирок дар ташкили мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва назорат ба фаъолияти онҳоро доранд¹⁵⁴.

Дар муқоиса бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятие, ки дар раванди идоракуни сиёсии ҳаёти ҷомеа иштирок доранд (иттифоқҳои қасабӣ, иттифоқҳои соҳибкорӣ, ки гурӯҳи фишоровар номгузорӣ мешаванд) ҳизбҳои сиёсӣ ҳадафҳои сиёсии худиро ҷонибдорӣ намуда, ошкоро барои соҳиб гардидан ба мандатҳои вакилӣ ва мансабҳои муайян дар ҳукumat мубориза мебаранд, ки ин метавонад барои амалий гардонидани идоракуни давлатӣ ва ба воситай он ба идоракуни ҳамаи ҷомеа ба онҳо фароҳам оварад. Бо муттаҳид намудани манфиатҳои шаҳрвандон ҳизби сиёсӣ барои ташаккули изҳори иродай ҳалқ мусоидат менамояд. Дар асоси рақобатҳои озоди ҳизбӣ барои ба даст овардани ҳокимияти давлатӣ ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд муҳити демократиеро барои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам оваранд, то ки ҳалқи Тоҷикистон чун баёнгари соҳибихтиёрий ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ самтҳои инкишофи ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятиро дарк намуда, онҳоро интихоб намоянд.

Самаранок фаъолият намудани ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ, такмили низоми қонунгузории кишвар, таъмини ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон

¹⁵⁴Ниг: Авакъян С.А. Конституционно-правовой статус политических партий в России: учебное пособие – М.: Норма: ИНФРА-М, 2001 – С.133.

ба муттаҳидшавӣ, таъмини амнияти миллӣ ва тамомияти арзӣ, инчуни инкишофи ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ низ мусоидат менамояд.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории кишвар барои таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва иштироки ҳамаҷонибаи онҳоро дар ҳаёти давлатӣ ва ҷамъияти мамлакат заминаҳои хоси ҳуқуқиро муқаррар ва кафолат додааст. Аз ҷумла, дар асоси муқаррароти меъёрии конститутсионӣ сохтор ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба меъёрҳои демократӣ мувоғиқ бошанд (қисми 2-и моддаи 28-и Конститутсияи ҔТ).

Таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон на факат аз нигоҳи сохтори конститутсионии он чун гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ баҳо дод, балки моҳияти бештаре дар таъсис ва фаъолияти ҳизби сиёсӣ ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ ифода карда мешавад.

Яке аз воситаи асосии иштирок ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар раванди амалишавии муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ ин ҳуқуқи муттаҳидшавии шаҳрвандон дар дохили иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар иттифоқҳои ҷамъиятӣ мебошад. Маҳз ба воситаи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ шаҳрвандон метавонанд, дар идоракуни корҳои давлатӣ ва амалигарии ҳаёти ҷамъиятӣ иштирок намоянд. Зоро иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ дар баробари мақомоти давлатӣ бештар ба фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъияти шаҳрвандон вобаста аст. Чунки иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ҳамчун падидҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ба ҳисоб мераванд ва инкишофдиҳандай муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ мебошанд. Иттиҳодияи ҷамъиятӣ падидаи оммавӣ-давлатӣ ба ҳисоб меравад, ки дар фарқият аз падидаҳои хусусӣ бо аломатҳо ва нишонаҳои хоси худ фарқ мекунанд.

Ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ яке аз падидаҳои муҳимми соҳаи ҳуқуқи конститутсиинии Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф мешавад. Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ роҷеъ ба мағҳум ва моҳияти ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ фикру ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Масалан, Имомов

А.И. қайд менамояд, ки «иттиҳодияҳои чамъиятӣ яке аз руқнҳои низоми иҷтимоӣ-сиёсии чамъият ва шакли муҳимми амалӣ гардонидани соҳибихтиёрии халқ мебошанд. Таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятӣ ҳам ба манфиати шаҳрвандон ва ҳам ба манфиати давлату ҷомеа мувоғиқат мекунад. Ҳамкории давлат бо иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар заминаи манфиатҳои умумии ҳар дуи онҳо сурат мегирад. Давлат дар татбиқи сиёсати худ ба дастгирию ҳамкории иттиҳодияҳои чамъиятӣ ҳавасманд буда, иттиҳодияҳои чамъиятӣ бошанд, ба ёрии ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавии давлат манфиат доранд. Мақсад аз ташкилу ривоҷи иттиҳодияҳои чамъиятӣ барпо кардани ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Моҳияти давлати демократӣ маҳз бо муҳайё кардани шароити муносиб барои ташкилу фаъолияти иттиҳодияҳои чамъиятӣ дар ҳамаи самтҳои ҳаёт амалӣ карда мешавад. Давлати демократӣ ва ҷомеаи инқишифёфтai шаҳрвандӣ ду қутбе мебошанд, ки дар заминаи яқдигар қарор гирифта, ба рушди ҳамдигар мусоидат менамоянд»¹⁵⁵.

Ба андешаи профессор Авакян С.А. бошад, «ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ асоси ташкилии робитаи шаҳрвандон мебошад, ки дар натиҷаи он умумият байни онҳо ба вучуд меояд»¹⁵⁶. Дараҷаи мустаҳкамияти ин робитаҳои шаҳрвандонро муаллиф гуногун арзёбӣ менамояд. Ба ақидаи муаллиф, масалан инсонҳо дар баъзан маврид вомехӯранду баъзе аз масъалаҳоро баррасӣ мекунанд ва ё бо маълумоти яқдигар ошно мешаванд, ин ташкил додани иттиҳодияҳои чамъиятиро надорад. Аммо, агар шаҳрвандон ин ҷорабиниҳоро муташаккилона гузаронанд, он вақт метавонем, дар бобати амалишавии ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ сухан ронем. Ифодаи ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ ин кружоқҳои мақсаднок, клубҳои мухлисони намудҳои гуногуни варзиш ва дастаҳо, чамъиятҳо, чамъиятҳои заминдорон,

¹⁵⁵Ниг: муфассал: Имомов А.И. Ҳуқуқи конституцioniи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе: Оғсуз Империал, 2017 – С. 185.

¹⁵⁶Ниг: Авакъян С.А. Конституционное право России. Учебный курс: учебное пособие в 2 томах. – М.: Норма: ИНФРА-М., 2014 – С. 721.

марказҳои фарҳангии шаҳрвандони миллатҳои хос ва ғайра баромад мекунанд¹⁵⁷.

Ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ маҷмӯи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандонро дар бар гирифта, ҳуқуқи таъсиси иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттифоқҳои қасаба, ворид шудан ба фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳамчунин ҳифзи манфиатҳои колективии (дастачамъӣ) онҳоро дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқи муттаҳидшавӣ ҳусусияти маҳдуд надорад ва ҳам ба шаҳрвандони Тоҷикистон, ҳам ба шаҳрвандони ҳориҷӣ ва ашхоси бешаҳрванд низ паҳн мегардад¹⁵⁸.

Дар асоси таҳлил ва омӯзиши ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ҳуқуқи мазкур ҳусусияти комплексӣ дошта, дар он ҳам нишонаҳои амалӣ гардонидани ҳуқуқи сиёсии шаҳрвандони Тоҷикистон ва ҳам амалӣ соҳтани дигар ҳуқуқу озодиҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, маънавӣ, аҳлоқӣ ва ғайра дида мешавад. Сарчашмаи асосии ташаккули ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ ва кафолати васеи ҳуқуқии он дар робитанамоӣ ва ҳамкории миёни иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ (дар ҳама шаклу навъҳо) ва давлат ҳамчун падидаи таъминкунандай ҳокимияти давлатӣ ифода меёбад.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ падидаҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ маҳсуб меёбанд ва василаи асосии пайвасткунандай робитаи гуногунсоҳаро бо давлат ва мақомоти он ичро месозанд. Ғайр аз таъйиноти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ барои амалӣ намудани самти фаъолияти нек дар давлат ва ҷомеа бояд равона карда шавад, зеро ки дар раванди таъмини амнияти давлатӣ, суботи сиёсӣ, тартиботи ҷамъиятӣ, риояи қонуният ва адолати иҷтимоӣ дар баробари давлат, мақомоти давлатӣ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, инчунин ба уҳдаи онҳо низ чун субъекти фаъоли муносибатҳои ҳуқуқӣ-конституционӣ дар ин ё он самт вобаста карда мешавад.

¹⁵⁷Ҳамон ҷо: –С.721.

¹⁵⁸Ниг: Имомов Ҳ.Ш. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Мачаллаи илмӣ-амалии «Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон» № 4 (08) 2017 – С. 67.

Дар амалӣ гардонидани муносибатҳои конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши ҳизбҳои сиёсӣ арзишманд аст ва дар баробари дигар субъектони муносибатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ ҳизбҳо метавонанд ба самтҳои инкишофи соҳаҳои гуногуни ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятии кишвар саҳмгузор бошанд. Ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон барои ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон таъсис дода мешаванд ва таъмингари ҳуқуқу озодиҳои сиёсии онҳо баромад мекунанд. Маҳз танҳо ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд, ки аз шумораи зиёди иттиҳодияҳои ҷамъиятии дар Тоҷикистон мавҷудбуда имконияти ба шаҳрвандони кишвар таъмини ҳукуқ ба муттаҳидшавиро кафолат диханд.

Бояд зикр намуд, ки яке аз ҷанбаҳои асосии иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар амалӣ гардонида муносибатҳои конститутсионӣ ин иштирок кардани ҳизбҳои сиёсӣ дар маъракаҳои интихоботи умумӣ ва раъйпурсии умуниҳалқӣ мебошад. Ҳизбҳои сиёсӣ тибқи қонунгузории интихоботии кишвар субъекти раванди интихоботии мақомоти олии қонунгузорӣ, яъне интихоботи вакилони Маҷлиси намояндагони МО҃Т, интихоботи Президенти ҃Т, интихобот ба Маҷлиси маҳаллии вакилони ҳалқ дониста мешаванд. Дар асоси иштироки фаъоли худ дар маъракаҳои интихоботии дар боло зикршуда, ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд дар ташкили мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва маҳаллӣ ширкат варзида, намояндагони худро дар ин ниҳодҳо пешбарӣ намоянд. Иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди баргузории маъракаи раъйпурсии умуниҳалқӣ низ бениҳоят муҳим аст ва ба воситаи раъйпурсии умуниҳалқӣ ҳизбҳо метавонанд ба самтҳои афзалиятноки ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятии Тоҷикистон фикру пешниҳодҳои худро пешбириӣ созанд.

Ҳамчунин баҳри ҳифзи асосҳои соҳтори конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, амнияти давлатӣ, тамомияти арзии кишвар ва таъмини мудофиаи давлат дар меъёри қисмҳои 5 ва 6-и моддаи 8 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррароти манъкунандай ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст. Тибқи он таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятий ва ҳизбҳои сиёсие, ки нажодпарастӣ, миллатгароӣ, хусумат,

бадбинии ичтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунанд ва ё барои бо зурӣ сарнагун кардани сохтори конститутсионӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст. Дар Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, таъсиси ҳизбҳои хусусияти миллӣ ва динидошта, инчунин маблағузории ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби давлатҳо ва созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳукуқӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ манъ аст.

Дар асоси таҳлили дар боло гузаронидашуда ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки танзими ҳамаҷонибаи конститутсионӣ-ҳуқуқии фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ барои давлат, шаҳрвандон, ҳуди ҳизбҳои сиёсӣ ва таъмини инкишофи ҷомеаи шаҳрвандии Тоҷикистон ниҳоят зарур мебошад. Зоро ки аз шумораи зиёди иттиҳодияи ҷамъиятии шаҳрвандон маҳз ба ҳизбҳои сиёсӣ рисолати таъмини ҳукуқи шаҳрвандони Тоҷикистон ба муттаҳидшавӣ ва иштирок дар ҳаёти сиёсии давлат дода шудааст. Аз фаъолияти ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишофи равандҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии қишвар вобаста буда, низоми бисёрҳизбӣ ва гуногунандешии сиёсӣ таъмин карда мешавад. Бо иштироки фаъолонаи ҳуд дар ҳаёти сиёсӣ ва идоракуни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд ҳаёти сиёсиро рангин намуда, барои ҳифз шудани ҳуқуқу манфиатҳои шаҳрвандон дар соҳаҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсиву фарҳангӣ нақши намояндагиро иҷро намоянд.

2.2. Ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Яке аз ҷанбаҳои муҳими вазъи ҳуқуқии субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсиониро ҷамъи ҳуқуқу озодӣ ва ӯҳдадориҳои онҳо ташкил менамояд. Амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳо ва ӯҳдададориҳои худ ба иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ доштани қолибияти ҳуқуқдорӣ ва қобилияти амалқунии конститутсионӣ зарур мебошад. Қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалқунии конститутсионии ҳизби сиёсӣ чун иттиҳодияи шаҳрвандони кишвар ва шахси ҳуқуқӣ дар як лаҳза ба вучуд омада, дар як вақт метавонад қатъ гардад. Аз лаҳзai ба қайди давлатӣ гирифта шудани ҳизби сиёсӣ дар мақомоти адлияи кишвар ҳам қобилияти ҳуқуқдорӣ ва ҳам амалқунии ҳизб ба вучуд меояд. Доираи ҳуқуқу озодӣ ва ӯҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ васеъ буда, онҳо баъди ба қайди давлатӣ гирифта шуданашон ҳуқуқи шахси ҳуқуқиро низ соҳиб мегарданд ва дар амалӣ намудани шумораи зиёди ҳуқуқҳои конститутсионӣ иштирок менамоянд. Аз ҷумла, ҳизбҳои сиёсӣ тибқи муқаррароти Конститутсияи Тоҷикистон ва қонунгузории соҳавӣ ҳуқуқи иштирок дар маъракаи интихобот, райъпурсӣ, муроҷиат ба мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, ҳуқуқи таъсиси воситаҳои ахбори омма, иштирок дар таҳия ва амалӣ намудани барномаҳои сиёсати давлатӣ ва ҳуқуқи иштирок дар ҳаёти сиёсӣ ва идоракуни давлатӣ ва гайтаро доранд.

Дар давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд ҳизби сиёсӣ аз як тараф аломати ҷудонашавандай парлумонгароӣ маҳсуб ёфта, аз тарафи дигар ифодакунандай ҳусусияти ташкилоти ҷамъиятиро дорад, ки дар асоси идеяҳои сиёсӣ ва мафкуравии гурӯҳҳои алоҳидай шаҳрвандон ва фаъолнокии сиёсӣ-ҳуқуқии онҳо санадҳои мушаххасро амалӣ мегардонанд. Ин фаъолиятҳо мазмуни ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ва ё иҷтимоӣ дошта, аз ин нуқтаи назар «ҳизбҳои сиёсиро инчунин, ниҳоди пайвасткунандай миёни давлат ва ҷомеа низ меноманд»¹⁵⁹.

¹⁵⁹Ниг: Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России. (Проблемы методологии, теории, практики): автореф. дисс...д-ра юрид. Наук. – Самара, 2004 – С. 48.

Бояд қайд намуд, ки гуногунандеши мафкуравӣ, гуногунандеши сиёсӣ ва маҷмӯи қисматҳои хосе, ки ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ мансуб дода мешаванд, дар ҳаҷми баробар ҳусусиятҳои хоси давлат ва ҷамъият низ эътироф ва ҳисобида мешаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсӣ дорои ҳуқуқи пешбарии номзадҳои хешро дар ҳама мақомоти намояндагӣ, инчунин ҳуқуқи маҳсуси пешбарӣ намудани рӯйхати номзадҳоро барои гузаронидани интиҳоботи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ дорад. Ҳизбҳои сиёсӣ яке аз субъектҳои асосии муносибатҳои сиёсӣ дар ҷомеа ба ҳисоб рафта, қисми ҷудонашавандай низоми сиёсии ҷомеаи имрӯза мебошанд. Ҕомеа, аз нуқтаи назари Авакян С.А. аз сатҳи муайяни инкишофи сифатие иборат аст, ки дар он «ҳамаи шароитҳои гуногун баҳри амалӣ гардонидани гуногуни мафрукавӣ ҷой дорад ва агар шаҳрвандон ҳуқуқи озодона ифода кардан ва паҳн кардани ақидаҳои ҳудро дошта бошанд ва тавонанд, барои паҳн намудани идеяҳои ҳуд ташкилоти гуногуни ҷамъиятӣ, аз ҷумла, сиёсӣ ташкил намоянд»¹⁶⁰. Бояд қайд намуд, ки гуногунандеши мафкуравӣ, гуногунандеши сиёсӣ ва маҷмӯи қисматҳои хосе, ки ба иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ мансуб дода мешаванд, дар ҳаҷми баробар ҳусусиятҳои хоси давлат ва ҷамъият низ эътироф ва ҳисобида мешаванд.

Раванди ташакқули ҳизбҳои сиёсӣ маҳаки инкишофи ҷомеае мебошад, ки яке аз принсипҳои асосии мавҷудияти демократии он мебошад. Дар марҳалаи аввал, ба мо мұяссар гардид, ки дар мувофиқа ва мувозинати миёни ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ ва намояндагии онҳо дар мақомоти қонунгузор баҳри амалӣ гардонидани ҳадафҳои стратегии мұхим таъмин карда шавад ва ин раванд имкони инкишофи самтҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишварро фароҳам орад.

Дар шароити гузариши Тоҷикистон ба низоми бисёрхизбӣ дар аксар маврид нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди интиҳобот боло рафт.

¹⁶⁰Муфассал Ниг: Авакьян С.А. Политический плюрализм и общественные объединения в Российской Федерации: конституционно-правовые основы. – М.: Рос. Юрид. Изд. Дом, 1996 – С. 16.

Дар замони имрӯза дар кишвар ҳафт ҳизби сиёсӣ амал менамояд: Ҳизби халқӣ-демократии Тоҷикистон, Ҳизби коммунистии Тоҷикистон, Ҳизби демократии Тоҷикистон, Ҳизби сотсиал-демократии Тоҷикистон, Ҳизби сотсиалистии Тоҷикистон, Ҳизби аграрии Тоҷикистон, ҳизби ислоҳоти иқтисодии Тоҷикистон.

Шакли асосии амалӣ гардонидани ҳуқуқи иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар маъракаи интихобот ва дар як вақт уҳдадории ў ин пешбарии номзадҳояш мебошад. Пешбарии номзадҳо – ин санади аввалини оммавии изҳори иродай ҳизбҳои сиёсӣ доир ба иштирок ва рақобат намудан дар маъракаи интихобот ба ҳисоб меравад¹⁶¹.

Масоиле, ки дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба намудҳои интихобот ба назар мерасад ин интихоботи иловагӣ мебошад. Дар аксари давлатҳои пешрафтаи демократӣ оид ба интихоботи иловагӣ дар қонунгузориашон қоидаҳои маҳсус пешбинӣ шудааст. Ин ҳолат дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дараҷае, ки зарур аст пешбинӣ нашудааст. Масалан, дар моддаи 57-и Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон” пешбинӣ шудааст, ки дар сурати пеш аз муҳлат қатъ гардиданӣ ваколати аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон аз ҳавзai якмандатии интихобот интихоботи нав дар муддати 3 моҳи баъди қатъ гардиданӣ ваколати онҳо гузаронида мешавад. Интихобот аз тарафи Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсӣ камаш ду моҳ пеш аз гузаронидани интихобот таъин карда шуда, он мувофиқи талаботи қонуни конститутсионӣ гузаронида мешавад. Зимнан комиссияи ҳавзвии интихобот 50 рӯз пеш, комиссияҳои участковии интихобот як моҳ пеш аз интихобот ташкил гардида, бақайдгирии номзадҳо ба аъзогии Маҷлиси миллӣ ва вакилии Маҷлиси намояндагон як моҳ қабл аз интихобот ба охир мерасад¹⁶².

¹⁶¹Ниг: Дмитриев Ю.А., Исрэвлян В.Б., Чудина С.Ю. Избирательное право и процесс в Российской Федерации – Иркутск, 2001 – С.329.

¹⁶²Ниг: Гадоев Б.С.Такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи интихоботи маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Правовая жизнь/Ҳаёти ҳуқуқӣ №2 (26) 2019. – С.64.

Дар сурати пеш аз муҳлат қатъ гардидани ваколати вакиле, ки дар натичаи тақсимоти мандатҳои вакили дар байни ҳизбҳои сиёсӣ интихоб шудааст, мандати ў бо қарори Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсӣ ба номзаде, ки баъд аз интихобшудагон дар рӯйхати даҳлдор қарор дорад, дода мешавад¹⁶³.

Агар дар рӯйхат номзад намонда бошад, мандат то интихоботи оянда холӣ мемонад.

Агар аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон камаш як сол пеш аз қатъи ваколати Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ваколаташ қатъ шуда бошад, интихоботи нави аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон ба ҷои вакили ваколаташ қатъгардида гузаронида намешавад.

Дар инчо савол ба миён меояд, ки дар вақти интихоботи вакили хориҷшуда чи аз ҳайати Маҷлиси намояндагон ва чи аз ҳайати Маҷлиси вакилони ҳалқи маҳаллӣ, агар муҳлати ваколати боқимондаи ин ду Маҷлис як сол бошад ва дар вақти гузаронидани интихоботи иловагӣ дар даври аввал ва ё даври такрорӣ вакил интихоб нашавад, барои гузаронидани интихоботи такрорӣ ба ҷои вакили хориҷшуда боз ду моҳи дигар зарур аст. Дар ин ҳолат ду моҳи дигар аз ҳисоби яксоли боқимонда мегузарад, ки гузаронидани интихоботи иловагӣ дар ин муҳлати боқимонда тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мумкин нест. Бо назардошти гуфтаҳои боло ва бо мақсади таъмини дурусти механизми татбиқнамоии қонунҳои интихоботӣ ва таъмини кафолати ҳуқуқҳои интихоботии шаҳрвандон зарур мешуморем, ки ба қонунҳои интихоботӣ тағиӣи иловаҳои даҳлдор ворид намуда танзими масъалаи номбурдаро ба таври дақиқ дар қонунгузорӣ пешбинӣ намоянд¹⁶⁴.

Чунонки амалияи ҳаёти сиёсии кишвар шаҳодат медиҳад, аъзоёни ҳизбҳои сиёсӣ бо иштироки худ дар равандҳои сиёсӣ таҷрибаи ғанӣ

¹⁶³Ниг: Ҳамон ҷо – С.64.

¹⁶⁴Иқтибос аз: Гадоев Б.С.Такмили қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи интихоботи маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Правовая жизнь / Ҳаёти ҳуқуқӣ №2 (26) 2019. – С.66.

андухтаанд ва дорои малака ва иродаи сиёсии қавии ташаккулёфта буда, масъулияти худро дар татбиқи принсипҳои демократӣ дар кишвар дарк мекунанд. Иштироки онҳо дар омодагӣ ба интихобот ба ҳайси аъзои комиссияҳои участкавӣ ба беҳтар шудани баргузории раъйпурсӣ ва интихоботҳои муҳталиф дар Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Аз ин рӯ, пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан ба Қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷlisҳои маҳаллии вакилони ҳалқ» ва «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» баъзе тағиирот ворид намуда, ба ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи пешниҳод намудани номзадҳо ба аъзогии комиссияҳои участкавии ҳама намуди интихобот дода шавад.

Муносибатҳои ҷамъиятие, ки дар раванди маъракаҳои интихобот ва раъйпурсӣ ба вучуд меоянду қонунгузории амалқунанда онро бо иллати норасоии ҳуқуқӣ ба танзим дароварда наметавонад, дар ин маврид Комиссияи марказии интихобот ва гузаронидани раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муваққатан ба танзим андохтани муносибатҳои интихоботии бавучудомада санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ дар шакли дастурамал қабул менамояд.

Аз ин рӯ, зарур шуморида мешавад, ки ба низоми санадҳои меъёрий-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон тағииру иловаҳо ворид намуда, дастурамалҳои ё низомномаҳои Комиссияи марказии интихобот ва гузаронидани раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун санадҳои меъёрий-ҳуқуқӣ эътироф шаванд. Вобаста ба ин ба қонуни мазкур тағиироту иловаҳо ворид намуда Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба намуди мақомоти ҳуқуқэҷодкунанда шомил кардан зарур аст.

Дар хусуси низоми интихоботии ҶТ ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки истифодаи низоми мажоритарӣ ва мутаносибӣ дар мавриди

интихоботи вакилони Маҷлиси намояндагон мувофиқи мақсад аст. Бояд қайд кард, ки дар баъзе давлатҳои хориҷӣ дар раванди ташкили ҳайати парлумон фақат низоми мутаносибӣ истифода мешавад. Дар шароити Тоҷикистон барои истифодаи мақсадноки низоми мутаносибӣ зарур мешуморем, ки қоидai «рӯйхати кушода»-и ҳизбҳои сиёсӣ дар қонунгузорӣ пешбинӣ гардида, интихобкунанда аз дохири рӯйхати номзадҳои аз тарафи ҳизбҳои сиёсӣ пешбинӣ намуда ба номзади дилҳоҳи худ овоз диҳад ва ё афзалият ба номзади писандидаи худро дар рӯйхати номзадҳои ҳизбҳои сиёсӣ пешбининамуда муайян намояд.

Муайян намудани маҳакҳои демократӣ ва сатҳи инкишофи чомеаи шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти калони илмие ҳисобида мешавад, ки ҳал намудани масъалаи осоне намебошад. Аммо мушкилоти асосие нисбати масъалаи якум вучуд дорад, ки дар асоси он суоле ба миён меояд, ки то қадом андоза ҳизбҳои сиёсии Тоҷикистон фаъолияташон демократӣ мебошанд. Зоро маҳз ҳизбҳои сиёсианд, ки назар ба дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятии шаҳрвандон дар асоси мақсадҳои гурӯҳӣ, корпоративӣ ва умумимиллии худ метавонанд манфиатҳои хусусиро ба сатҳи манфиатҳои умунидавлатӣ интиқол диҳанд. Ин ҷо нақши ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун падидаеро мемонад, ки амалигардонандай манфиатҳои хусусии шаҳрвандон ба манфиатҳои миқёси умунидавлатӣ аст ва ин манфиатҳоро ҳизб боз дар сатҳи баландтари оммавӣ расонида метавонад. Ғайр аз ин, ба андешаи мо ҳизбҳои сиёсӣ бо ин рисолаташон набояд ҳатм шавад. Зоро табдили манфиатҳои хусусии шаҳрвандон ба оммавӣ барои фаъолияти ҳизби сиёсӣ басанда набуда, ҳизбро зарур аст, ки ба мақомоти ҳокимиияти давлатӣ таъсир расонида манфиатҳои узвияти худро дар амалий намудани салоҳияти давлатӣ-ҳокимииятӣ иҷро созад. Мисоли ин гуфтаҳоро дар фаъолияти фраксияҳои парлумоние дидан мумкин аст, ки онҳо дар кори палатаи поёни парлумони кишвар – Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олий амал менамоянд.

Маҷмӯи ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ чун ташкилот ва падидай амаликунандаи ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият дар марҳилаи аввали танзими ҳуқуқӣ қарор доранд. Мустаҳкамии қонунгузории мақоми ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ташкилоти оммавӣ ва падидай амалигардонандаи ҳуқуқ ва озодиҳои шахсият яке аз самтҳои муҳимтарини инкишофдиҳандаи ояндаи ин падидай ҳуқуқӣ-конститутсионӣ мебошад.

Дар адабиёти илмӣ ҳуқуқҳои иттиҳодияҳои ҷамъиятий маҷмӯи имкониятҳои фаъолияти дохилии он фаҳмида мешавад, ки дар асоси он ин ташкилот таъсири худро ба корҳои ҷомеа, давлат, инчунин маълумотдиҳӣ оид ба ҳадаф ва корҳои худ мерасонад»¹⁶⁵. Дар мазмуни нисбатан васеъ ҳуқуқи субъективии ҳизби сиёсиро олими конститутсионалисти рус Заславский С.Е. таҳқиқ намуда, таркиби онро аз чунин аломатҳо иборат медонад: «а) дар доираи ҷаҳорҷӯбай қонунгузорӣ ва дар асоси намудҳои фаъолияти оинномавӣ ва намудҳои самтҳои фаъолият ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи амал карданро доранд; б) ҳуқуқи талаб намудани рафтори ҳатмӣ аз тарафи субъектони дигар (мақомоти ҳокимияти давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ); в) ҳангоми ҳолатҳои зарурӣ таъмин намудани даъвоҳои қонунии худ дар шакли юрисдиксионӣ; г) дар асоси ин ҳуқуқ аз манфиатҳо ва сарватҳои муаяйнгашта истифода намудан»¹⁶⁶.

Дар моддаи 10-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» маҷмӯи ҳуқуқу озодиҳо ва ӯҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар якчоягӣ муқаррар ва мустаҳкам ёфтааст¹⁶⁷. Мутобиқи он ҳар ҳизб бо тартиби пешбиникардаи қонун ҳуқуқ дорад:

- номзадҳоро ба интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ба мақомоти интихобии ҳокимияти давлатӣ пешбарӣ намояд;
- дар тайёрӣ ва гузаронидани раъйпурсиҳо ва интихоботи мақомоти ҳокимияти давлатӣ иштирок намояд;

¹⁶⁵Нигаред муфассал: Авакъян С.А. Политический плюрализм и общественные объединения в Российской Федерации: конституционно-правовые основы – М, 1996 – С. 158.

¹⁶⁶Ниг: Заславский С.Г. Политические партии России: проблемы правовой институционализации - М., 2003. – С. 198.

¹⁶⁷ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» АМО ҶТ // 1998. № 22.

- дар гурухҳои доими ё муваққатии вакилон муттаҳид шавад ва дар мақомоти намояндагӣ дигар идтиҳодияҳо барпо намояд;
- маълумотро дар бораи фаъолияти худ ба таври шифоҳи, хаттӣ ва дар шаклҳои дигар озодона интишор намояд, мақсад ва вазифаҳои худро тартибу ташвик кунад, ҳуҷҷатҳои барномавии худро дошта бошад;
- нашриётҳо ва васоити ахбори оммавии худро таъсис диҳад;
- аз васоити давлатии ахбори омма, аз он ҷумла матбуот, радио ва телевизион истифода намояд;
- маҷлисҳо, митингҳо, намоишҳо ва дигар чорабинҳои оммавиро мувоғиқи қонунҳои ҷории Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронад;
- бо ҳизбҳои сиёсӣ ва идтиҳодияҳои сиёсии ҳориҷӣ робита ва алоқаҳои байналхалқӣ муқаррар намояд ва онҳоро дастгирӣ кунад;
- ба иттифоқҳои байналхалқӣ ва асосиатсияҳо дохил шавад;
- мувоғиқи мақсад ва вазифаҳои оинномавии худ шуъбаҳо ва намояндагиҳо ташкил намояд;
- мувоғиқи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Оинномаи худ фаъолияти ҳоҷагӣ, молиявӣ ва дигар фаъолиятро ба амал барорад;
- бо дигар ҳизбҳои сиёсӣ ва идтиҳодияҳои ҷамъиятии Ҷумҳурии Тоҷикистон иттифоқ бандад, муносибатҳои шартномавӣ барқарор кунад;
- дар ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон суратҳисобҳо кушояд.

Ҳизби сиёсӣ бо тартиби пешбиникардаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ӯҳдадор аст:

- талаботи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътироғнамудаи Тоҷикистонро риоя намояд;
- ҳарсол то 20 март ба мақоми бақайдгиранда оид ба фаъолияти худ аз рӯи шакл ва тартиби муқаррарнамудаи Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот пешниҳод намояд;

-ба мақомоти андоз бо тартиби муқарраргардида ҳисобот пешниҳод намояд.

Мувофиқи моддаи 18 Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» баъди ба қайд гирифтани иттифоқҳои интихоботӣ аз тарафи комиссияҳои даҳлдори интихоботӣ ҳизбе, ки номзадҳои худро тибқи руйхати иттифоқи интихоботӣ пешбарӣ мекунад, ҳуқуқ надорад номзадҳои худро мустақилона ва ё тибқи руйхати дигар иттифоқи интихоботӣ дар ҳамон сатҳ пешбарӣ намояд, агар дар шартнома шарти дигаре пешбинӣ карда нашуда бошад¹⁶⁸.

Ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳокимиятро ба ду сатҳ чудо намудан зарур аст. Сатҳи якум (абстрактӣ), дар шакли имконияти ҳуқуқии иштирок дар амалӣ намудани ваколатҳои ҳокимиятӣ ва ё дар шакли ӯҳдадории иштирок дар фаъолияти муайян. Сатҳи дуюм (конкретӣ), дар шакли ичрои муқаррароти меъёрӣ ва ё уҳдадориҳои ҳуқуқӣ ифода мешавад. Масалан, ҳуқуқҳои интихоботӣ метавонанд ҳам дар меъёрҳои қонунгузории интихоботӣ ва ҳам дар санадҳои дигари меъёрӣ-ҳуқуқии дигар, ки танзимгари ҳолати ҳуқуқии мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидораи маҳаллӣ ва ё аъзоёни он мебошанд, дарҷ гарданд. Асоси мустаҳкамияти ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳокимияти давлатӣ меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ-конститутсионӣ мебошанд. Масалан, Конститутсиияи Португалия муқаррар намудааст, ки ҳизбҳои сиёсӣ яке аз ҳадафҳои асосиашон ташкили ҳокимияти сиёсӣ мебошад (қисми 1 моддаи 47 Конститутсиияи Португалия). Конститутсиияи Испания бошад, бевосита ҳизби сиёсиро «воситаи асосии иштироки сиёсӣ» ном мебарад (моддаи 6), Конститутсиияи Бразилия фаъолияти парлумонии ҳизби сиёсиро яке аз фаъолиятҳои асосҳои соҳтори конститутсионӣ меномад (моддаи 17). Дар муқоиса бо давлатҳои зиёди хориҷӣ дар Конститутсиияи Федератсияи

¹⁶⁸Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1998, № 22, мод. 300; с. 2015, №7-9, мод.699. с.2019, №7, ст.472.

Россия амалан сатҳи мустаҳкамияти конститутсионии ҳукуқ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳокимият тамоман дида намешавад.

Ҳуқуқи абстрактии ҳизбҳои сиёсӣ оид ба иштирок дар маъракаи интихобот дар худ хусусиятҳои хос ва муқарраротҳои зеринро мегирад. Ҳуқуқи иштироки ҳизби сиёсӣ дар интихобот мазмуни амалӣ кардани ҳуқуқи пешбарии номзадҳо, рӯйхати номзадҳоро ба ишғоли мансабҳо дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллӣ ва худидоракунии маҳаллӣ мебошад. Барои ҳуқуқи мазкур муҳим ин аст, ки дар раванди амалӣ гардонидани ҳуқуқ муҳимиyaти мақоми умумии ҳизби сиёсӣ поён рафта, нақши марказиро мақоми ҳуқуқии ҳизби сиёсӣ чун ташкилоти интихоботӣ касб менамояд.

Дар баробари дар қонунгузорӣ мустаҳкам намудани ҳуқуқи иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар коркарди қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ саволи мавқеъ ва таркиби ин ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқ ҳокимияти ҳизбҳои сиёсӣ пеш меояд.

Аз ҷиҳати назариявӣ ҳуқуқи иштироки ҳизби сиёсӣ дар таҳияи қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатиро, ба андешаи мо, ба ду мазмун, яъне васеъ ва маҳдуд ифода кардан мумкин аст.

Бо мазмуни васеъ, ин ҳуқуқ шакловазкунандай ҳуқуқи иштироки ҳизби сиёсӣ дар идоракунии корҳои давлатӣ мебошад. Пас ба таркиби дохилии ҳуқуқи иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар коркарди қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ се гурӯҳи ҳуқуқро шомил намудан мумкин аст: якум, ҳуқуқи иштироки бевоситаи ҳизби сиёсӣ дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ (бо ворид гаштан ба ҳайати мақомоти давлатӣ, масалан, бо роҳи иштирок дар интихобот); дувум, ҳуқуқи бавоситаи иштироки ҳизби сиёсӣ дар қабули қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ (бо роҳи петитсия додан, мурофиаи фахмондадиҳӣ ва мувофиқанамоӣ, гузаронидани иқдомҳои муайян, намоишҳо, роҳпаймоиҳо ва корпартойҳо) ва сеюм, ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба амалӣ гардонидани ташабbusi қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (бо роҳи ташабbusi қонунгузорӣ).

Дар мазмуни маҳдуд, ҳуқуқи иштироки ҳизби сиёсӣ дар коркарди қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ – ин ҳуқуқи ба таври ғайримустақим таъсир расонидан ба қабули қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо он сабабе муқаррар мешавад, ки ин қарорҳо бояд ба манфиатҳои ҳизбӣ созгор бошанд. Аз ин рӯ, дар таркиби ҳуқуқи мазкур мумкин аст инҳоро дохил намоем: имконияти муроҷиат намудан бо петитсия; иштирок дар мурофиаҳои консултативӣ ва мувофиқанамоӣ ва гузаронидани маъракаҳои муайянни ҷамъиятӣ-сиёсӣ. Аз ин ҷо суоле бармеояд, ки дар таркиби ин ҳукуқ ҳуқуқи ташабbusi қонунгузорӣ дохил мешавад? Ин масъала аз он вобаста аст, ки дар зери мағҳуми «қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуни маҳаллӣ» чӣ фаҳмида мешавад.

Ба андешаи мо азбаски ҳар навъ қарори мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳатман бояд бо санадҳои меъёрию ҳуқуқии муайян тасдиқ карда шавад, пас ин фаъолият дар худ ташабbusi қонунгузориро дарбар гирифта метавонад. Аз ин рӯ, дар таркиби ҳуқуқи иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар коркарди қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ташабbusi қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ифода карда мешавад (бо роҳи ташабbusi қонунгузорӣ).

Ҳуқуқи иштироки ҳизби сиёсӣ дар коркарди қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҳамчун ҳуқуқе эътироф карда мешавад, ки дар шакли бевосита ба ҳайати мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва худидоракуни маҳаллӣ дохил намешавад. Ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба ҳайати мақомоти ҳокимияти давлатӣ (қонунгузорӣ) аз рӯйи таҳлили мо ба навъи маҳsusи ҳуқуқи ҳизб дохил мешавад, ки он баъд аз ғолиб омадан дар интихобот ба ӯ пешниҳод мешавад. Дар таҷрибаи баъзе кишварҳо аз рӯйи муқаррароти қонунгузорӣ ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи иштирок дар фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатиро новобаста аз ғолиб омадан дар интихобот доро ҳастанд. Аммо, таҷрибаи қонунгузории Тоҷикистон ҳуқуқи дохил будан ба ҳайати мақомоти ҳокимияти давлатиро ба ҳизби сиёсӣ дар мавриде иҷозат медиҳад, ки ҳизб дар интихоботи умумӣ ғолиб

ояд, вагарна дар сурати ғолиб наомадани ҳизби сиёсӣ нақши ў ҳамчун субъекти машваратдиҳанда ҳокимиияти давлатӣ боқӣ мемонад.

Ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ташкилот ба ду навъ тасниф карда мешавад: якум, ҳуқуқӣ-гражданӣ, ки ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳизби сиёсиро чун шахси ҳуқуқӣ дарбар мегирад ва дуюм, ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ки дарбаргирандаи ҳуқуқу уҳдадориҳои ҳизби сиёсӣ ҳамчун иттиҳодияи ҷамъиятӣ. Агар соҳаи фаъолияти аввал муомилоти гражданиро дар бар гирад, пас дуввум гурӯҳ моҳияти зуҳуроти ҳуқуқи конститутсиониро дар соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ фаро мегирад. Ҳамчунин дар доираи таҳлили дастаҷамъӣ мумкин аст ҳуқуқу уҳдадориҳои хислати маъмурӣ ва байналмилалии ҳизбҳои сиёсиро низ чудо намуд. Дар таҳлили мо бештар ҳуқуқ ва уҳдадориҳои ҳуқуқӣ-конститутсиони мавриди баррасӣ қароргирифта, ба фаъолияти гражданирӣ ва ҳоҷагии он таваҷҷуҳи камтар дода мешавад.

Инак, ҳуқуқи озодона ташвиқот бурдани ақидаҳо, мақсадҳо ва ҳадафҳои ҳизбҳои сиёсиро таҳлил ва баррасӣ менамоем. Ҳуқуқи мазкур ба ҳизби сиёсӣ имконият медиҳад, ки маълумот дар бораи ақидаҳо, ҳадафҳо ва мақсадҳо озодона бо истифодаи воситаҳои гуногуни ахборотӣ ва иттилоотӣ, ки қонунгузорӣ манъ накардааст, паҳн гардонад. Ҳуқуқи озодона ташвиқот бурдани ҳизби сиёсӣ оид ба фаъолияти худ яке аз ҳуқуқҳои бунёдие мебошад, ки ҳизб онро дар тӯли фаъолияташ – аз таъсиси ҳизб то ташкили сохторҳои минтақавии он ва иштирок дар интихобот бо ў онро амалӣ мегардонад. Дар замони имрӯза ҳуқуқи озодона ташвиқот бурдани ҳизбҳои сиёсӣ аз якчанд муқарраротҳои дақиқе иборат мебошад. Доираи имконпазирии ҳуқуқи мазкур бо меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ маҳдуд нест ва ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд дар ин радиф нашриётҳо, агентиҳои иттилоотӣ, корхонаҳои полиграфӣ, васоити ахбори омма, муассисаҳои таҳсилотии таълимгирандагони калонсолон, сайти интернетӣ ва ғайраро таъсис дода метавонанд.

Баробари ин ҳизби сиёсӣ ҳуқуқ ба бурдани фаъолияти иттилоотӣ, рекламавӣ, нашриётӣ ва полиграфиро бо мақсади тарғиби ақидаҳо, ҳадафҳо ва мақсадҳои ҳизбиашро дошта, метавонад натиҷаи онҳоро нашр намояд. Муқарраротҳои меъёриз аз рӯйи хислат бештар на ба соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ, балки ба ҳуқуқи гражданӣ рабт доранд.

Ҳуқуқ ба фаъолияти ташвиқотӣ-иттилоотии ҳизби сиёсӣ яке аз аввалин ҳуқуқҳое мебошад, ки дар давраи бунёди ҳизб дар ҷойи аввал меистад. Ҳангоми таъсис додани анҷумани таъсисии ҳизби сиёсӣ кумитаи ташкилӣ амалӣ гардонидани фаъолияти худро дар таъсиси сохторҳои минтақавии ҳизб маҳз тавассути фаъолияти ташвиқотӣ-иттилоотӣ пиёда месозад. Ҳуқуқи тарғиб ва ташвиқоти ҳизби сиёсӣ дар мавриде мазмуни муҳимро пайдо менамояд, ки ҳизб дар раванди интихобот иштирок менамояд. Ин ҷо муқаррароти меъёрии ҳуқуқи мазкур дақиқан ва дар як гурӯҳи қалон танзим меёбад. Ҳусусияти хоси ҳуқуқи мазкур дар он ифода меёбад, ки дар доираи раванди интихобот он муттаҳид (трансформатсия) мешавад. Дар марҳилаи аввал дар раванди интихобот (то бақайдгирии номзад ва ё рӯйхати номзадҳои ҳизб) ҳуқуқ ба бурдани фаъолияти ташвиқотӣ-иттилоотии ҳизби сиёсӣ бетагӣир мемонад. Ҳангоми иштирок намудан дар раванди интихобот ҳизби сиёсӣ ҳуқуқи мазкуро ҳамчун ташкилоти ҷамъиятӣ аз даст намедиҳад. Аммо, баъд аз бақайд гирифтани номзад ва ё рӯйхати номзадҳои ҳизби сиёсӣ чун субъекти ҳокимијат аз ҷониби мақомоти интихоботӣ ҳуқуқи мазкур дар раванди интихобот ба ҳуқуқи ташвиқоти пешазинтихоботӣ муттаҳид мегардад. Баробари ин ҳизби сиёсӣ чун ташкилот ин ҳуқуқро аллакай соҳиб набуда, аммо дар як вақт метавонад ба фаъолияти ташвиқотӣ аз рӯйи ҳуқуқи умумиаш машғул бошад. Тафовути миёни ҳуқуқ ба ташвиқоти пешазинтихоботӣ ва ҳуқуқ ба фаъолияти ташвиқотӣ дида намешавад, ғайр аз ҳизби сиёсӣ дар ҳокимијат бо ҳизби сиёсӣ чун ташкилот. Агар ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба ташвиқоти пешазинтихоботӣ тарғиботи оммавиеро бояд фаро гирад, ки барои ғолиб омадан дар маъракаи интихобот мусоидат кунад, пас амалӣ

гардонидани ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба фаъолияти ташвиқотӣ бештар хусусияти оммавигардонии ақидаҳои умумӣ ва мафкуравии ҳизбрӯдорад, ки он на танҳо масъалаҳои интихобот, балки тамоми фаъолияти ҳизбрӯдар ҳуд мегирад.

Ҳуқуқи ташвиқоти пешазинтихоботии ҳизби сиёсӣ аз ҳуқуқ ба фаъолияти ташвиқотии ҳизби сиёсӣ фарқ намуда, аз рӯйи таркиб маҳдудтар мебошад. Ин ду ҳуқуқ ва ё категорияи ҳуқуқӣ ба ҳамдигар наздиқ буда, шохаҳои як зуҳуроти ҳуқуқиро ташкил медиҳанд. Миёни муқаррароте, ки ба доираи ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба тарғиботи пешазинтихоботӣ пешкаш мешавад, ҳуқуқи баробар ба истифодаи воситаҳои ахбори оммаро номбар намудан мумкин аст. Тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи таъсис додани матбуоти даврӣ ва дигар воситаҳои ахбори оммаро доранд. Ҳамчунин, ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқ доранд барои ташвиқоти фаъолияти ҳуд аз воситаҳои ахбори оммаи давлатӣ (телевизион, радио, маҷаллаҳо) ва тибқи муқаррароти қонунгузорӣ аз воситаҳои гайридавлатӣ ҳуқуқи истифода доранд. Дар истифодаи воситаҳои ахбори омма ҳизбҳои сиёсӣ ҳам дар давраи маъракаҳои интихобот ва ҳам дар давраҳои дигар ҳуқуқи истифода намуданро дорад.

Дигар ҳуқуқи муҳими ҳизби сиёсӣ ҳамчун ташкилот ин ҳуқуқи таъсис додани сохторҳои минтақавии он мебошад. Ҳуқуқи мазкур маънои ташкили сохторҳои гуногунеро ифода менамояд, ки дар навбати ҳуд ба амалӣ намудани ду самти фаъолият тасниф мешавад. Якум, ҳуқуқи ҳизб ба таъсиси шуъбаҳои минтақавӣ (дар як маврид ин амал барои ҳизби сиёсӣ уҳдадории ҳатмӣ низ ҳисоб мешавад) ва дувум, ҳуқуқи таъсиси дигар ниҳодҳои сохторӣ.

Ҳизбҳои сиёсӣ субъекти шаклҳои гуногуни уҳдадориҳои ҳуқуқӣ мебошанд: ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ҳуқуқӣ-маъмурӣ, ҳуқуқӣ-гражданӣ ва гайра. Шаклҳои уҳдадориҳои номбаршуда аз рӯйи асос, нишонаҳо ва санкцияҳои ҳуқуқии мавҷуда аз ҳамдигар фарқ карда мешаванд. Дар баробари ин, муқаррар намудани ҳадди уҳдадориҳои ҳуқуқии маъмурӣ

ва гражданий аз уҳдададориҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ ба кулӣ фарқ менамояд¹⁶⁹.

Бояд қайд намуд, ки ҳуқуқ ва уҳдададориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар аксарияти маврид ба ҳолати ҳуқуқӣ ва маҳсусияти он вобаста буда, дар натиҷаи раванди мубориза барои ҳокимияти давлатӣ, дар амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ ва ё дар қабули қарорҳои ҳокимиятӣ таҷассуми худро меёбад. Аз ин рӯ, ҳамаи ҳуқуқу уҳдададориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди интихобот, дар амалӣ намудани ҳокимияти давлатӣ, инчунин ҳуқуқу уҳдадориҳое, ки аз иштирок дар коркарди ин маҳокоти ҳокимияти давлатӣ бармеоянд, ба ин гурӯҳи ҳуқуқӣ-конститутсионӣ дохил мешаванд.

Аз рӯи табииати ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои ҳизбҳои сиёсӣ бо ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро кафолат додааст, робитаи ногусастаний доранд ва ҳамаи ҳуқуқу озодиҳои сиёсии шаҳрвандони кишвар (ҳуқуқ ба муттаҳидшавӣ, ҳуқуқ ба изҳори андеша, ҳуқуқи иштирок дар идоракуни корҳои давлатӣ, ҳуқуқ ба озодии сухан) дар якҷоягӣ барои амалӣ намудани онҳо мусоидат менамоянд. Баробари ин, баёнгари ҳамаи ҳуқуқҳои ҳизби сиёсӣ маҳз худи ҳизби сиёсӣ чун субъекти дастаҷамъӣ эътироф мешавад, на маҷмӯи шаҳрвандоне, ки узвияти он мебошанд.

Айни замон якчанд ҳуқуқу уҳдададориҳои ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ташкилоти оммавӣ ва падидай амаликунандай ҳуқуқу озодиҳои шахсият фарқ карда мешаванд:

1. Ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба баргузории маъракаҳои гуногуни оммавӣ;
2. Ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба ҳифзи манфиатҳои қонунии аъзоёни худ;

¹⁶⁹Юридическая ответственность политических партий в Российской Федерации. Автореф. дис. ..канд. юрид. наук / Бураковой А.Л. – Челябинск, 2007. – С. 7.

3. Ҳуқуқи мустақилона муайян кардани тартиби воридшавӣ ва хориҷ намудани узвияти ҳизби сиёсӣ ва ҳуқуқу уҳдадориҳои онҳо.

Ҳизби сиёсӣ дорои чунин уҳдадориҳои ҳуқуқӣ мебошад:

1. Уҳдадории риояи намудани принсипи озодии узвият;
2. Уҳдадории роҳ надодан ба табъизи узвият;
3. Уҳдадории таъмин намудани иштироки аъзоён барои фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ.

Ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ барои ташкил ва гузаронидани маҷlis, гирдиҳамоӣ, намоиш,роҳпаймойӣ, пикетгузаронӣ ва дигар чорабиниҳои оммавӣ аз нигоҳи мо ҳамчун шакли ифодаи амалӣ гардонидани ҳуқуқу озодиҳои шахсият эътироф карда мешаванд, зоро ҳуқуқу озодиҳои номбаршуда аз ҳуқуқҳои конститутсионии шаҳрвандони ҶТ бармеоянд. Тибқи моддаи 29 Конститутсиияи ҶТ шаҳрванд ҳуқуқ дорад, дар маҷlis, гирдиҳамоӣ, намоиш, раҳпаймойӣ, ки қонун муқаррар кардааст, ширкат варзад. Дар татбиқ намудани ин ҳуқуқҳо ташабbus аз шумораи гурӯҳе аз шаҳрвандон оғоз мешавад, ки хоҳони гузаронидани ин чорабиниҳо ҳастанд ва ақидаҳои ягонаи худро маҳз тавассути ин самти фаъолият ба ҳама мерасонанд. Ҳизби сиёсӣ дар ин ҷо нақши воситаеро дорад, ки барои расидан ба мақсади ниҳоӣ баҳри шаҳрвандони интихобкунандагон онро икро месозад. Ҳизби сиёсӣ дар ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои оммавӣ нақши муҳим дорад.

Ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ ба таъмини ҳифзи манфиатҳои қонунии аъзоёни худ маънои онро дорад, ки ҳизб метавонад, дар муносибат бо мақомоти давлатӣ, худидораи маҳаллӣ, шахсони мансабдор, шаҳрвандон ва иттиҳодияҳои онҳо аз номи аъзоён баромад намояд. Гарчанде ки дар Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» қонунгузор ба масъалаи ҳуқуқи мазкур меъёри муайяне ишора накардааст, аммо дар қонунгузории соҳавии дигар тартиби амалӣ намудани ҳуқуқи мазкур ҳизби сиёсиро мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҳангоми таҳлили ҳуқуқи ҳизби сиёсӣ оид ба ҳифзи манфиатҳои қонунии аъзоёни худ саволи муҳимме пеш меояд, ки ин намояндагии қонунии манфиатҳои ҳизби сиёсӣ фақат ба узвияти фаъолияти дохилиҳизбӣ таъмин мегардад ва ё ба ҳамаи аъзоёни ҳизб дар чаҳорҷӯбаи қонунгузорӣ пешбинӣ мешавад. Дар ин ҷо фақат маҳдудияти хос дар ҳифз карда натавонистани ҳизби сиёсӣ, намояндагӣ ва узвияти худ ҷавобгарии ҷиноятӣ баромад карда метавонад. Ҷунонки ба мо маълум аст, асоси ҷавобгарии ҷиноятии шаҳрвандро содир намудани кирдори ҷиноятии ўташкил менамояд ва дар ин ҳолат ҳизби сиёсӣ дигар наметавонад, намояндагӣ ва ё ҳифзи манфиатҳои қонунии узвияташро, ки ҷиноят содир намудааст, ҳифз намояд.

Яке аз ҳуқуқҳои хоси ҳизби сиёсӣ ин мустақилона танзим намудани муносибатҳо бо узвияти расмии худ мебошад. Дар асоси оинномаи ҳизби сиёсӣ тартиб ва шароити ба даст овардани узвият ва ё қатъ шудани он, ҳуқуқу ӯҳдадориҳои аъзоёни ҳизб муқаррар пар карда мешаванд. Мавҷудияти чунин ҳуқуқ ба ҳизби сиёсӣ барои ичрои комилҳуқуқиаш мусоидат намуда, барои мазмуни хос доштани санадҳои оинномавӣ дар танзими фаъолияти ҳизби сиёсӣ нишона аст. Дар самти танзимнамоии муносибатҳои миёни ҳизби сиёсӣ ва аъзои он қонунгузор муқаррароти камеро муайян менамояд. Аз ҷиҳати қонунгузорӣ фақат кафолатҳои синну солӣ ва дигар муқаррароти хосе доир ба дохил гардидан ва навиштани ариза барои қабул шудан ба ҳизби сиёсӣ пешбинӣ карда мешаванд. Дар Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» ҳамчунин баъзе аз ҳуқуқҳои асосии узвияти ҳизби сиёсӣ муқаррар пар карда мешаванд, аз ҷумла: ҳуқуқи иштирок дар фаъолияти ҳизби сиёсӣ, ҳуқуқи иштирок дар ташкили мақоми роҳбариқунанда ва шикоят бурдан аз фаъолияти (қарори) мақомоти ҳизбӣ. Ҳамаи ҷанбаҳои дигари робитаҳои ҳизби сиёсӣ бо аъзоёни он, аз ҷумла тартиби чунин шакли шикоят ва маҳрум шудан аз узвиятро ҳизби сиёсӣ мустақилона ва дар асоси оиннома ҳаллу фасл менамояд. Дар ин радиғ барои ҳизби сиёсӣ ӯҳдадориҳои хосе voguzor пар карда мешавад, ки тибқи принсипҳои фаъолияти дохилии он

моддаи 5-и қонун муқаррар намудааст, дар назар гирифта шавад. Масалан, ҳангоми ворид гаштан ба ҳизби сиёсӣ ва ё хориҷ гардидан аз он принсиipi озодӣ ҳатман бояд риоя ва ичро гардад. Ин маънои онро ифода менамояд, ки ҳангоми дохил ва аз ҳизби сиёсӣ хориҷ гардидани узвият расмиёти шахсие чун пешниҳоди аризаи дохилшаванд ҳатман ба инобат гирифта мешавад, ки амали мазкур ифодагари яқинан озод будани иштирокӣ мебошад. Дар баробари амалӣ намудани ҳуқуқи мазкур барои шахсоне, ки дар дастгоҳи ҳизбӣ ба фаъолияти меҳнатӣ машғул мешаванд, уҳдадориҳои муайяне муқаррар карда мешаванд, ки ин ҳолати ҳуқуқӣ ба принсиipi озодӣ дахл надорад.

Дигар уҳдадории ҳуқуқие ки ба уҳдаи ҳизби сиёсӣ voguzor карда мешавад, ин роҳ надодан ба табъизи аъзоёни худ, новобаста нишонаҳои касбӣ, иҷтимоӣ, нажодӣ, миллӣ, ҷинс, муносибат ба дин, баромади иҷтимоӣ, вазъи молумулкӣ ва ҷойи истиқомат мебошад. Нишонаҳои дар боло зикрёфта асоси ҳуқуқӣ барои маҳдуд кардани ҳуқуқи узвияти ҳизби сиёсӣ баромад карда наметавонанд. Аз ҷониби дигар, гарчанде ки ба намояндагони миллату қавмиятҳои гуногун ва новобаста ба ҷинс, ҳуқуқу озодиҳо ва имкониятҳои ҳуқуқии баробар пешбинӣ карда шудааст, аммо чунин шакли намояндагӣ на дар меъёрҳои интихоботӣ ва на дар меъёрҳои дигари ҳуқуқӣ мустаҳкам карда нашудаанд.

Уҳдадории дигари ҳизби сиёсӣ ин таъмини иштироки бевоситаи узвияти ҳизб дар фаъолияти он мебошад. Ҳуқуқи иштироки аъзоёни ҳизб дар фаъолияти он дақиқ дар қонунгузории кишвар мустаҳкам шудааст. Ҳизби сиёсӣ уҳдадор мебошад, ки барои тамоми аъзои худ маълумоти заруриро оид ба фаъолияти ҳизб пешниҳод намояд, маълумот дар бораи ҷорабинҳои баргузормешуда ва дар оянда баргузошавандаро диҳанд. Ҳамчунин зарур аст, ки маълумоти заруриро ҳизби сиёсӣ саривакт пешниҳод намояд, то ки узви ҳизб тавонад дар ҷорабинии мазкур фаъолона иштирок намояд. Масалан, тартиби огоҳиқунонии узвияти ҳизби сиёсӣ дар бораи баргузории намоиш ва анҷумани ҳизб (маҷлиси умумии ташкилоти минтақавӣ) аз ҷониби ҳизби сиёсӣ мустақилона ва

дар асоси оиннома муқаррар карда мешавад, аммо мухлати огоҳ намудани аъзоёни ҳизб оид ба омода шудан ва иштирок кардан дар чорабинихо мавҷуда муқаррар карда нашудааст.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили дар боло гузаронида шуда, ба чунин хулоса омадан зарур аст, ки дар амалӣ гардонидани муносибатҳои конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши ҳизбҳои сиёсӣ арзишманд аст ва дар баробари дигар субъектони муносибатҳои ҳуқуқи конститутсионӣ ҳизбҳо метавонанд ба самтҳои инкишофи соҳаҳои гуногуни ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятии кишвар саҳмгузор бошанд. Ҳизбҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон барои ҳифзи манфиатҳои шаҳрвандон, яъне ҳалқи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода мешаванд ва таъмингари ҳуқуқу озодиҳои сиёсии онҳо баромад мекунанд. Маҳз танҳо ҳизбҳои сиёсӣ метавонанд, ки аз шумораи зиёди иттиҳодияҳои ҷамъиятии дар Тоҷикистон мавҷудбуда имконияти ба шаҳрвандони кишвар таъмини ҳуқуқ ба муттаҳидшавиро кафолат диҳанд.

2.3. Назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ҷавобарии ҳуқуқии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ яке аз масъалаҳои муҳимми вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Дар доираи омӯзиши илмҳои ҳукуқшиносӣ оид ба мағхум ва моҳияти “назорат” ва “назорати давлатӣ” миёни муҳаққиқон фикру ақидаҳои муҳталиф мавҷуданд¹⁷⁰. Дар зери мағҳуми “назорат” яке аз фишанг, усули таъмини қонуният дар идоракунии давлатӣ фаҳмида мешавад, ки моҳияти он аз бурдани мушоҳидаи доимӣ ва мунтаззам аз ҷониби мақомоти маҳсусгардонидашудаи салоҳиятдор ё шахси мансабдор аз болои фаъолияти мақомот ва шахсони ҳуқуқӣ ва воқеие, ки ба он итоат намекунанд, иборат буда, мақсади он ошкорсозии қонуният ва мақсаднокӣ мебошад. Дар зери мағҳуми “назорати давлатӣ” бошад, яке аз шаклҳои амалӣ гардонидани ҳокимиияти давлатӣ, ки риояи қонунҳо ва санадҳои дигари ҳуқуқии мақомоти давлатӣ баровардаро таъмин мекунад. Назорати давлатиро мақомоти гуногун амалӣ менамоянд.

Предмети назорати давлатиро таҳлил ва тафтиши амалҳое ташкил медиҳанд, ки ҳизби сиёсӣ ва ё ташкилотҳои минтақавии он сидир менамоянд. Ин амалҳои ҳизби сиёсӣ ва ташкилотҳои минтақавии он бар хилофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, оиннома ва дигар санадҳое, ки ҳизб қабул намудааст баромад мекунанд.

Боиси қайд аст, ки соҳаи назорати мақомоти давлатӣ ба ҳизбҳои сиёсӣ дар муқоиса бо дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятий хело ҳам фароҳ аст. Масалан, мутобики қисми 2 моддаи 34 Қонуни ҶТ “Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятий” “Мақомоти бақайдгиранда мувофиқати фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятиро ба мақсадҳои оинномавии онҳо назорат мекунад. Тартиби санчиши фаъолияти оинномавии иттиҳодияҳои ҷамъиятиро Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

¹⁷⁰Ниг: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конститутсионӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ / Зери таҳрири н.и.ҳ, Имомов А.И. ва Диноршоев А.М. – Душанбе2013. – С.305.

тасдиқ менамояд”¹⁷¹. Муқаррароти мазкур ба ҳизби сиёсӣ ва ташкилотҳои минтақавии он низ баробар пахӯн мегардад.

Мутобиқи моддаи 6-и Қонуни ҶТ “Дар бораи мақомоти адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон” “Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми икроияи марказии ҳокимияти давлатӣ буда, тибқи санадҳои меъёрии ҳукуқии ҟТ амалӣ намудани сиёсати давлатӣ ва идоракуниро дар соҳаи муайянни фаъолият таъмин ва бо тартиби муқарраргардида фаъолияти мақомоти икроияи марказии ҳокимияти давлатиро дар ҳамин соҳа ҳамоҳанг месозад”¹⁷². Вазорати адлияи ҟТ дар соҳаи бақайдгирии давлатӣ тибқи қонунгузории ҟТ ваколатҳои зеринро ичро менамояд:

- 1) бақайдгирии давлатии ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ;
-
- 3) пешбурди феҳристи ягонаи ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ.

Амалӣ намудани назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои минтақавии он дар воҳидҳои марзӣ-худудии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба салоҳияти раёсати адлияи вилоятҳо voguzor карда шудааст.

Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми ошкор кардани амал ва ё фаъолияти зиддиҳукуқӣ ва ё муҳолифи ҳадаф ва оинномавии ҳизби сиёсӣ ё ташкилоти минтақавии он ҳукуқ дорад оғоҳиномаи хаттиро (бо нишон додани асоснокии ҳукуқӣ) барорад.

Ба ҷуз аз муқаррароти қонуни зикршуда Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи салоҳияти худ, ки аз муқаррароти меъёрии Низомномаи Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2021, № 413 нисбати ҳизбҳои сиёсӣ ваколатҳои дигари ҳукуқиро низ амалӣ менамояд. Вазорат барои икрои вазифаҳо ва ваколатҳои дар соҳаи муқарраргардидаи фаъолият ҳукуқ дорад: “....

¹⁷¹Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» аз 12 майи соли 2007 // АМОҖТ/ 2007, №5, мод. 363.

¹⁷²Ниг: Қонуни ҟТ «Дар бораи мақомоти адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 апрели соли 2021 // АМО ҟТ / 2021, № 1773.

фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятиро оид ба риоя намудани ҳуҷҷатҳои таъсисиашон назорат кунад ва мавриди санчиш қарор дихад; аз мақомоти роҳбариқунандай ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои ҷамъияти оид ба риоя намудани оинномаҳои онҳо тавзеҳот талаб кунад; бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои ҷамъияти оғоҳиномаи хаттӣ дихад; дар ҳолатҳои бо қонунҳо муайяншуда дар хусуси боздошти фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ташкилотҳои ҷамъияти ё барҳам додани онҳо ба суд муроҷиат кунад”¹⁷³.

Дар баробари Вазорати алдияи ҶТ дар амалӣ намудани назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ мақомоти прокуратура низ тибқи муқаррароти қонунгузории ҷумҳурӣ иштирок менамояд. Мутобиқи моддаи 23-и Қонуни конститутсионии ҶТ “Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон” “Предмети назорати умумиро назорат ба ичрои қонунҳо аз ҷониби вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, идораҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти намояндагӣ ва ичроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракуни шаҳрак ва дехот, мақомоти идораи ҳарбӣ, мақомоти назорат, бонкҳо, корхонаҳо, муассисаҳо, иттиҳодияҳои ҷамъияти ва динӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои дигар, сарфи назар аз тобеият, мансубият ва шаклҳои моликияти онҳо, аз тарафи шахсони мансабдори онҳо, инчунин ба қонунҳо мутобиқат намудани санадҳои ҳуқуқие, ки онҳо мебароранд”¹⁷⁴.

Мақомоти прокуратура дар амалӣ намудани назорати риояи дақиқ ва ичроиши якхелаи қонунҳо дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият менамояд. Ҳангоми татбиқи назорати прокурорӣ аз ҷониби ҳизбҳои сиёсӣ ва ё ташкилотҳои минтақавии онҳо амал ва ё кирдори зиддиҳуқуқӣ ва зиддиқонунӣ содир шавад, пас мақомоти прокуратура метавонад ин ҳолатро ошкор ва пешгирий намояд. Ҳусусан, ҳангоми

¹⁷³Ниг: Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи қабули Низомномаи Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 сентябри соли 2021, – № 413.

¹⁷⁴Ниг: Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи мақомоти прокуратураи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 25 июни соли 2005 АМО ҶТ // 2005. – №7, м. 398.

ошкор шудани амалҳои ҳизбҳои сиёсӣ, ки хусусияти эстремистӣ ё терористӣ доранд, пас мақомоти прокуратура дар симои Прокурори генералии ҶТ ва прокурорҳои тобеи он метавонанд барои ошкор ва пешгирии онҳо чораҳои муайяни ҳуқуқӣ андешанд.....

Ба андешаи мо амалӣ гардонидани назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ раванди мусбати қонунӣ аст, дар мавриде, ки ин ҳолат ба таъмин ва риояи бевоситаи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрванд равона гардидааст. Ин ҷо мақомоти прокуратура дар амалӣ гардонидани назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ функсияҳои назоратии мақомоти адлияро иваз ва иҷро менамояд.

Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, аъзои Маҷлиси миллӣ, вакилони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва раъйпурсии умуниҳалқиро ташкил мекунад ва мегузаронад, ба низоми комиссияҳои интихоботӣ роҳбарӣ мекунад, инчунин ташкил ва гузаронидани интихоботи вакилон ба Маҷlisҳои маҳаллии вакилони ҳалқ ва Ҷамоатро назорат карда, риоя ва татбиқи якхелаиқонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи интихобот ва раъйпурсиро таъмин менамояд. Комиссия мақоми дастаҷамъӣ буда, ҳангоми амалӣ намудани ваколатҳои худ мустақил мебошад, ба мақомоти ҳокимијати давлатӣ, мақомоти худидоракуни шаҳрак ва дехот ва шахсони мансабдор ҳисботдиҳанда намебошад.

Дар моддаи 8-и Қонуни мазкур узвият дар Комиссия муқаррар қарда мешавад. Дар қисми дуюми ҳамин модда шумораи иштирокчиёне муайян қарда мешаванд, ки ҳуқуқи аъзои Комиссия шуданро надоранд. Дар зербанди шашум омадааст, ки “узви ҳизби сиёсӣ” аъзои Комиссия буда наметавонад.

Шаҳрванде, ки узви ҳизби сиёсӣ мебошад, дар ҳолате номзад ба аъзои Комиссия пешниҳод мегардад, ки бо тартиби муқарраргардида узвияташро дар ҳизби сиёсӣ қатъ намуда бошад.

Мутобиқи моддаи 10 Қонуни ҶТ “Дар бораи Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар доираи ваколатҳои худ Раиси Комиссия намояндагони мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳои дигар ва шахсони алоҳидаро барои иштирок кардан дар ҷаласаҳои Комиссия даъват менамояд.

Комиссия аз рӯи натиҷаи баррасии масъалаҳо қарор қабул намуда, ичрои онро назорат мекунад. Қарори Комиссия бо овоздиҳии ошкоро ва тарафдории аз нисф зиёди аъзои Комиссия қабул карда мешавад. Дар сурати баробар будани овозҳо, овози раисикунандай ҷаласа ҳалкунанд мебошад. Ичрои қарорҳои Комиссия, ки дар доираи ваколаташ қабул шудаанд, барои мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракуни шаҳрак ва деҳот, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳои дигар ва шахсони мансабдор, номзадҳо, интихобкунандагон, ҳамчунин барои ҳамаи комиссияҳои интихобот ва раъйпурсӣ ҳатмӣ мебошанд.

Нисбат ба қарори Комиссия бо тартиби муқарраргардида ба Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми даҳ рӯзи баъди қабули он шикоят кардан мумкин аст. Комиссия ҳуқуқ дорад, ки доир ба масъалаҳои тайёрӣ ва гузаронидани интихобот ва раъйпурсӣ ба мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракуни шаҳрак ва деҳот, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳои дигар, шахсони мансабдор муроҷиат кунад ва онҳо уҳдадоранд, ки онро баррасӣ карда, ба Комиссия дар муҳлати на дертар аз се рӯз ҷавоб диханд.

Дар сурати аз тарафи ҳизби сиёсӣ вайрон карда шудани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин гирифтани кумаки иқтисодию сиёсӣ аз кишварҳои хориҷӣ, Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон огоҳинома ва ё Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи қатъ намудани фаъолияти

гайриқонунӣ амрномаи хаттӣ мебарорад. Агар ҳизб дар муҳлати даҳ рӯз талабҳоро дар бораи қатъ намудани фаъолияти гайриқонунӣ ичро накунад, фаъолияти вай мумкин аст бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳлати то шаш моҳ боздошта шавад.

Дар сурати боздошта шудани фаъолияти ҳизб ба муҳлати то шаш моҳ ҳуқуқаш, ҳамчун муассиси васоити ахбори омма боздошташуда, ба вай манъ карда мешавад, ки аз мақоми (статуси) шахси ҳуқуқӣ истифода барад, митингу намоишҳо ва дигар чорабинихои оммавӣ ташкил намояд, дар интихобот иштирок кунад, аз маблағҳои бонк истифода барад, ба истиснои ҳисобу китоб оид ба фаъолияти хочагӣ ва шартномаҳои (қарордодҳои) меҳнатӣ, пардоҳти товони зарапҳое, ки аз амалиётҳои вай расидааст ва пардоҳти ҷаримаҳо.

Фаъолияти ҳизби сиёсӣ мумкин бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи манъи фаъолияти он, инчунин ба тариқи аз нав ташкил намудан ва ё барҳамдихӣ қатъ карда шавад.

Асосҳои аз тарафи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ карда шудани фаъолияти ҳизби сиёсӣ чунинанд:

-таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ки мақсад ё амалашон ба фаъолияти экстремистиҷа террористӣ, бо роҳи зӯроварӣ тағиیر додани соҳти конститутсионӣ ва ташкил намудани гурӯҳҳои мусаллаҳ равона гардидааст ва ё низои наҷодӣ, миллӣ, иҷтимоӣ, маҳалгароӣ ва диниро тарғибу ташвиқ менамоянд;

- дар сурати аз тарафи ҳизби сиёсӣ вайрон карда шудани Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин гирифтани кумаки иқтисодию сиёсӣ аз кишварҳои хориҷӣ.

Дар бораи манъ намудани фаъолияти ҳизби сиёсӣ дар асоси қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва танҳо дар заминаи пешбиникардаи қонунгузории ҳизби сиёсӣ қарор қабул кардан мумкин.

Фаъолияти ҳизби сиёсӣ мумкин бо роҳи аз нав ташкилкунӣ (якҷоякунӣ, ҳамроҳқунӣ, тақсимкунӣ) ва ё барҳамдихӣ қатъ карда шавад.

Қарорро дар бораи аз нав ташкилкуни ҳизб мақоми олии роҳбарикунданаи ҳизб қабул менамояд.

Оинномаи ҳизби сиёсие, ки баъди аз нав ташкилкунӣ таъсис дода шудааст, бо тартиби муқараркардаи моддаи 7 ҳамин Қонун ба қайд гирифта мешавад.

Ҳизби сиёсӣ мувофиқи оинномаи он бо роҳи худпарокандакунӣ барҳам дода мешавад.

Амволи ҳизби сиёсие, ки фаъолияти худро қатъ кардааст, баъд **аз** қонеъ гардонда шудани даъвоҳои амволӣ ба мақсадҳои зерин равона карда мешавад:

- дар сурати барҳам дода шудан - ба мақсадҳои пешбини кардаи оинномаи вай;
- дар сурати манъ карда шудан - аз рӯи қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- дар сурати азнаташкилкунӣ - ба моликияти идтиҳодияи ҷамъиятие дода мешавад, ки вориси ҳуқуқи ҳизби сиёсие мебошад, ки фаъолияти худро қатъ кардааст.

Қатъ гардидани фаъолияти ҳизби сиёсӣ боиси аз феҳристи давлатии дахлдори идтиҳодияҳои ҷамъиятӣ хориҷ намудани ҳизб, бекор кардани шаҳодатномаи бақайдгирии давлатии ҳизби сиёсӣ ва гум кардани ҳуқуқи шахси ҳуқуқӣ мегардад.

Барои ҳизби сиёсӣ зарур аст, то ин ки бо амалӣ намудани назорати ҷамъиятии худ ба фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ таъсир расонад. Ин ҷо сухан оид ба имконияти васеъ додан ба шаҳрвандон, ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятие меравад, ки дар амалӣ намудани фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ иштирок мекунанд, вале онҳо набояд ба функцияҳои ҷустуҷӯйи мақомоти давлатӣ даҳолат кунанд. Зоро дар ҳама маврид, давлат ва мақомоти босалоҳияти давлатӣ дар амалӣ намудани сиёсати давлатӣ ва идоракуни давлатӣ нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ функцияи назоракунандаро

доро буда, фаъолияти қонунии ҳизбҳои сиёсӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ зери санчиш қарор медиҳанд.

Дар замони имрӯза ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳокимияти давлатӣ имкони васеи боз ҳам равнақ баҳшидани ҳамгирои яқдигар ва модели нави фаъолиятнамоиро доранд. Барои татбиқи ин раванд якчанд маҳакҳоро ба инобат гирифтан лозим аст: пеш аз ҳама, ҳоҳиши кор кардан ва иродай сиёсии ҳокимияти давлатӣ бо ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ чун аломатҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва фаъолияти ҳақиқии ҳизби сиёсӣ на ба хотири мавҷудияти худ, балки баҳри бартараф намудани камбудӣ ва мушкилоти дар ҷомеа ҷойдошта мебошад.

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар самти назорати молиявии ҳизбҳои сиёсӣ меъёрҳои муайяни қонуниро муқаррар намудааст. Мутобиқи моддаи 16 Қонуни ҔТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» мақоми роҳбарикунандай ҳизб ӯҳдадор аст ҳисботи молиявиро дар бораи манбаъҳо, андоза ва ҳарочоти маблағҳое, ки ба ҳазинаи ҳизб дар давоми соли ҳисботӣ ворид гардидаанд, инчунин дар бораи молу мулки ҳизб бо нишон додани арзиш ва маълумоти бақайдгирии давлатии он ва пардохти андозҳо дар воситаҳои ахбори оммаи интишор намояд.

Санчиши ҳисботи молиявии ҳизби сиёсӣ, маълумот дар бораи даромад ва ҳарочоти воситаҳои ҳизбҳои сиёсӣ, риояи қоидаҳои қонунигардонии дороиҳои молумулкӣ аз ҷониби мақоми даҳлдори давлатӣ амалӣ мегардад.

Маълумот дар бораи натиҷаҳои санчиши ҳисботи молиявии ҳизбҳои сиёсӣ ба иттилои ҳизбҳои сиёсии даҳлдор расони дашуда, ҳар сол дар воситаҳои ахбори омма, инчунин ба таври илова як моҳ пеш аз маъракаи интихоботӣ чоп карда мешавад¹⁷⁵.

Яке аз масъалаҳои мубрами субъективияти ҳизбҳои сиёсиро ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии он ташкил медиҳад. Ҳангоме, ки ҳизбҳои сиёсӣ чун ташкилоти ҷамъиятӣ мақсади иштирок намудан дар

¹⁷⁵Ниг: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябрри соли 1998 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1998, № 22, мод. 300; с. 2015, №7-9, мод.699. с.2019, №7, ст.472

фаъолияти давлатиро дорад, пас албатта нисбати онҳо навъҳои гуногуни ҷавобгарии ҳуқуқӣ татбиқ карда мешаванд: ҳуқуқӣ-конститутсионӣ, ҳуқуқӣ-маъмурӣ, ҳуқуқӣ-гражданӣ, ҳуқуқӣ-молиявӣ. Намудҳои ҷавобгариҳои ҳуқуқии номбаршуда хусусиятҳои хос дошта, аз ҳамдигар ба куллӣ фарқ менамоянд. Фарқияти аввал аз рӯйи оқибатҳои ҳуқуқии бавучудоянда маънидод мешавад. Дар соҳаи маъмурӣ ҷавобгарии ҳуқуқӣ-маъмурӣ агар дар мавриди риоя ва ичро накардани қоидаҳои идоракуни давлатӣ баромад намояд, пас дар соҳаи молиявӣ ба сифати ҷавобгарии молиявии ҳизбҳои сиёсӣ напардохтани боҷи давлатӣ ва ё вайрон намудани қонунгузории андоз ба ҳисобида мешавад. Ҳизбҳои сиёсӣ дар татбиқи муносибатҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ иштирок менамоянд ва ҳангоми аз ҷониби онҳо содир шудани амалҳои зиддиҳуқуқӣ нисбаташон ҷавобгарии конститутсионӣ муқаррар ва амалӣ карда мешавад. Дар Конститутсия аксаран меъёрҳо ва талаботҳои фаъолиятнамоии ҳизбҳои сиёсӣ мустаҳкам ва муқаррар карда мешавад. Аз ин рӯ, ҳангоми татбиқ намудани ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ -маъмурӣ ва ё ҳуқуқӣ -молиявӣ нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ меъёрҳои конститутсионӣ ҳатман ба инобат гирифта мешаванд ва асоси ҳуқуқиро барои татбиқи ин гуна ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ муқаррар менамоянд¹⁷⁶.

Дар илми ҳуқуқи конститутсионии ватанӣ ва хориҷӣ доир ба масъалаи мағҳум ва моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ -конститутсионӣ фикру ақидаҳои гуногуни олимон ҷой доранд¹⁷⁷. Ба сифати ҷавобгарии ҳуқуқӣ -конститутсионӣ навъи мустақили ҷавобгарии ҳуқуқӣ дониста шуда, мақсади он таъмин намудани қувваи олии ҳуқуқӣ ва амали бевоситаи

¹⁷⁶Ниг: Юридическая ответственность политических партий в Российской Федерации. Автореф. дис. канд. юрид. наук / Бураковой А.Л. – Челябинск, 2007 – С.7.

¹⁷⁷Ниг: Виноградов В.А. Понятие и особенности конституционно-правовой ответственности: Проблемы России, опыт зарубежных стран: монография – М. 2003; Шон Д.Т. Конституционная ответственность // Государство и право, 1995. – №7; Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантии конституционных норм. – Воронеж, 1985; Колосова Н.М. Конституционная ответственность в России. – М.Городец, 2000; Матросов С.Н. Теоретико-правовые основы конституционной ответственности: автореф. дис... канд. юрид. наук. – М. 2002; А.М. Диноршоев. Основания возникновения конституционной ответственности в Республике Таджикистан // Актуальные проблемы конституционного и административного права (Материалы научно-практической конференции) Под редакции к.ю.н, доцента Диноршоева А.М. – Душанбе: «Голдпринт», 2013.

Конститусия, азnavбарқароркуни тартиботи ҳуқуқии конститутсионӣ ва қонуният, татбиқ намудани ҷазои боадолатона нисбат ба вайронкунандагони талаботи Конститусия аз ҷониби мақомоти дахлдори ҳокимияти давлатӣ мебошад¹⁷⁸.

Ба андешаи Н.А. Боброва ва Т.Д. Зражевская истилоҳи «ҷавобгарии ҳуқуқӣ -конститутсионӣ» ва «ҷавобгарии ҳуқуқӣ -давлатӣ» дар алоқамандӣ қарор гирифта, аз ҳамдигар бо предмети дарбаргириашон фарқ карда мешаванд. Ба ақидаи муаллифон, агар ҷавобгарии ҳуқуқӣ -давлатӣ яке аз намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад, пас ҷавобгарии ҳуқуқӣ- конститутсионӣ намуди маҳсуси ҷавобгарие мебошад, ки ҷавобгарии сиёсӣ, маънавӣ ва ҳуқуқиро дарбар мегирад¹⁷⁹.

Н.М. Колосова дар зери мағҳуми ҷавобгарии конститутсионӣ бавуҷудои оқибатҳои номусоидро ба субъектҳои ҳуқуқ дар натиҷаи риоя накардан ё ичрои номатлуби уҳдадориҳои конститутсионии худ ё сӯистифода аз ҳуқуқҳои хешро мефаҳмад. Муаллиф мақсади ҷавобгарии конститутсиониро дар ҳимоя намудани Конститусия маънидод менамояд¹⁸⁰.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ ҳамчун ҷавобгарии ҳуқуқӣ -оммавӣ эътироф карда мешавад. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ -конститутсионӣ дар ҳолате ба миён меояд, ки ҳизби сиёсӣ чун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ-оммавӣ уҳдадориҳои ҳуқуқии худро ба таври дахлдор ичро наменамояд ва нисбати ў санксияи ҳуқуқӣ -конститутсионӣ татбиқ карда мешавад. Ҳусусияти татбиқ шудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ -оммавӣ, ки нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ амалӣ мегардад аз мавқеъ ва нақши худи ҳизби сиёсӣ дарак медиҳад. Ҳизбҳои сиёсӣ гарчанде ташкилотҳои ҷамъиятии шаҳрвандон дониста шаванд ҳам, аммо ба воситаи дар ҳаёти сиёсӣ ва идоракуни давлатӣ иштирок намуданашон ҳосияти падидаи

¹⁷⁸Шеров Ш.З. Ҷавобгарии конститутсионӣ-ҳуқуқӣ ҳамчун навъи мустақили ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷаллаи «Қонунгузорӣ» – № 2 (26), 2017 апрель-июнь – С. 36.

¹⁷⁹Боброва Н.А., Зражевская Т.Д. Ответственность в системе гарантий конституционных норм – Воронеж, 1985 – С. 69-70.

¹⁸⁰Колосова Н.М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации – М., Городец, 2000. – С. 192-193.

оммавиро мегиранд. Мисоли оддии иштироки васеи ҳизбҳои сиёсӣ дар идоракуни давлатӣ ва ҳаёти сиёсии Тоҷикистон ин иштироки онҳо дар маъракаҳои интихобот ва раъйпурсӣ мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳоли ҳозир шумораи зиёди санадҳои меъёрию ҳуқуқие қабул карда шудаанд, ки танзимгари ҳуқуқӣ дар татбиқ намудани санксияҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ баромад мекунанд.

Албатта, асоси танзими ҷавобгарии конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро пеш ҳама меъёрҳои Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки эътибори олии ҳуқуқӣ ва мустақиман амал карданро доранд, ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, мутобиқи муқаррароти меъёри қисми 5- моддаи 8-и Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ва фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсие, ки нажодпарастӣ, миллатгарой, хусумат, бадбинни иҷтимоӣ ва мазҳабиро тарғиб мекунанд ва ё бо зурӣ сарнагун кардани соҳтори конститутсионӣ ва ташкили гурӯҳҳои мусаллаҳ даъват менамоянд, манъ аст. Инчунин мутобиқи қисми 2- моддаи 28-и Конститутсиия муқаррар мешавад, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродай ҳалқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок мекунанд. Соҳтор ва фаъолияти онҳо бояд ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ бошанд. Дар муқаррароти охирини моддаи зикршуда як навъ меъёр-санксия дида мешавад. Яъне соҳтор ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳатман бояд ба меъёрҳои демократӣ мувофиқ бошанд.

Муқаррароти меъёрии конститутсионии дигаре низ дар Конститутсиияи Тоҷикистон ҷой дорад, ки танзимкунандаи татбиқи ҷавобгарии конститутсионӣ нисбати фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ баромад карда метавонад. Мутобиқи қисми 6-и моддаи 8-и Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Тоҷикистон фаъолияти ҳизбҳои сиёсии дигар давлатҳо, таъсиси ҳизбҳои сиёсии хусусияти миллӣ ва динидошта, инчунин маблағгузории ҳизбҳои сиёсӣ аз ҷониби давлатҳо ва созмонҳои хориҷӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шаҳрвандони хориҷӣ манъ аст. Бояд зикр

намуд, ки муқаррароти конститутсионии дар боло зикрёфта дар асоси охирин маъракаи раъйпурсии умуниҳалқии кишвар, ки дар санаи 22 майи соли 2016 баргузор гардида буд, ба Конститутсияи кишвар ворид гардидааст.

Қайд кардан лозим аст, ки конститутсияи баъзе мамлакатҳо баробари кафолати ҳуқуқи шаҳрвандон ба озодии муттаҳид шудан, маҳсус муқаррар менамояд, ки хизматчиёни ҳарбӣ, коркунони мақомоти амнияти миллӣ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва судяҳо набояд дар ҳайати хизбҳо, иттифоқҳои касаба бошанд ва оид ба дастгирии ягон ҳизби сиёсӣ баромад кунанд. Чунин меъёр дар қисми дуюми моддаи 23-и Конститутсияи Қазоқистон муқаррар карда шудааст. Моддаи 17-и Конститутсияи Ҷумҳурии Федератии Олмон муайян менамояд, ки барои шахсони ба ҳайати қувваҳои мусаллаҳ тааллук дошта ё дар коре, ки хизмати ҳарбиро иваз мекунад, дар вақти ичрои ин вазифаҳо ҳуқуқи асосии онҳо оид ба ақидаҳои худро бо роҳи хаттӣ ё шифоҳӣ изҳор ва паҳн кардан, манъ карда мешавад. Мувофиқи қисми чоруми моддаи 12-и Конститутсияи Юнон ҳуқуқи муттаҳид шудан дар иттиҳодияҳо барои хизматчиёни давлатӣ дар асоси қонун маҳдуд карда мешавад. Ин гуна маҳдудият ба хизматчиёни мақомоти маҳаллии ҳокимијат, корхонаҳои давлатӣ низ паҳн мегардад¹⁸¹.

Чавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гайр аз меъёрҳои Конститутсия, инчунин тавассути муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 танзим карда мешавад. Дар боби 5-и қонуни мазкур (модаҳои 20-26) ба масъалаҳои татбиқ намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбат ба ҳизбҳои сиёсӣ муқаррар ва пешбинӣ карда шудааст. Мувофиқи муқаррароти меъерии Қонуни ҔТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» ду тарзи татбиқи ҷавобгарии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мешавад: 1) боздоштани фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ, ташкилотҳои

¹⁸¹Иқтибос аз: А.Имомов. Ҳуқуқи конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Нашри чорум бо тағиироту иловаҳо – Душанбе. «Офсет Империя»2017 – С.188.

ибтидой ва дигар сохторҳои он (моддаҳои 20-21); 2) қатъ кардани фаъолияти ҳизби сиёсӣ (моддаҳои 22-26).

Мутобиқи моддаи 20-и қонуни мазкур дар сурати аз тарафи ҳизби сиёсӣ вайрон карда шудани Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инчунин гирифтани ёрии иқтисодию сиёсӣ аз кишварҳои хориҷӣ, Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё Прокурори генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи қатъ намудани фаъолияти гайриқонунӣ огоҳинома мебарорад. Агар ҳизб дар муҳлати даҳ рӯз талабҳоро дар бораи қатъ намудани фаъолияти гайриқонунӣ ичро накунад, фаъолияти вай мумкин аст бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳлати то шаш моҳ боздошта шавад¹⁸².

Дар моддаи 22-и қонуни зикршуда бошад пешбинӣ мешавад, ки дар сурати боздошта шудани фаъолияти ҳизб ба муҳлати то шаш моҳ ҳуқуқаш, ҳамчун муассиси васоити ахбори умум боздошташуда, ба вай манъ карда мешавад, ки аз мақоми (статуси) шахси ҳуқуқӣ истифода барад, митингу намоишҳо ва дигар чорабиниҳои оммавӣ ташкил намояд, дар интихобот иштирок кунад, аз маблагҳои бонк истифода барад, ба истиснои ҳисобу китоб оид ба фаъолияти хочагӣ ва шартномаҳои (қарордодҳои) меҳнатӣ, пардоҳти товони зарапҳое, ки аз амалиётҳои вай расидааст ва пардоҳти ҷаримаҳо.

Фаъолияти ҳизби сиёсӣ метавонад бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи манъи фаъолияти он, инчунин ба тариқи аз нав ташкил намудан ва ё барҳамдихӣ қатъ карда шавад.

Асосҳои аз тарафи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон манъ карда шудани фаъолияти ҳизби сиёсӣ чунинанд:

1) фаъолияти ҳизби сиёсӣ, ки мақсад ё амалашон ба зӯран сарнагун кардани соҳти конституционӣ ва ташкил намудани гуруҳҳои мусаллаҳ

¹⁸²Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» аз 13 ноябри соли 1998 // АМО ҶТ. 1998, – № 22.

равона гардидааст ва ё низои нажодӣ, миллӣ, маҳаллӣ, иҷтимоӣ ва диниро тартибу ташвиқ менамоянд, манъ кардааст;

2) фаъолияти гайриқонунии ҳизби сиёсӣ баъди бо қарори Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи моддаи 20 ҳамин қонун манъ намудани фаъолияти он.

Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» дигар асосҳои ҳуқуқии боздоштан ва қатъ гардонидани фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро низ муқаррар менамояд. Аз ҷумла, ҳизбҳои сиёсӣ ва аъзоёни он ҳуқуқ надоранд, ки дар фаъолияти сиёсиашон аз иттиҳодияҳои динӣ истифода намоянд (қисми 2 моддаи 4-и қонун), ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқ надоранд, ки дар мақомоти бехатарии давлатӣ, корҳои дохилӣ, прокуратура, гумruk ва мақомоти андоз, адлия, судҳо ва Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, дигар қушунҳо ва воҳидҳои ҳарби, инчунин дар мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мактабҳои миёна ва оли таъсис дода шуда фаъолият намоянд (қисми 3 моддаи 4 қонун), дар фаъолияти ҳизбии худ ба аъзогӣ судяҳо, прокурор, хизматчиёни ҳарбӣ, коркунони мақомоти корҳои дохилӣ, амният, полиси андоз, гумruk ва адлия, инчунин шаҳрвандони ҳориҷӣ ва ашҳоси бешаҳрвандро қабул намоянд (қисми 2-и моддаи 5-и қонун), ҳизби сиёсӣ ҳуқуқ надорад, ки ба узвияти ҳизби сиёсӣ рӯйхати шахсони сатбоношударо ворид намоянд ва шаҳрвандони ба синни ҳаждаҳсолагӣ нарасидаро ба узвияти ҳизб қабул намоянд (қисми 3 моддаи 5 қонун).

Санади ҳуқуқии дигаре, ки асоси меъёриро барои татбиқ намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбати ҳизбҳои сиёсӣ ба вучуд оварда метавонад, ин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгарӣ)» мебошад, ки аз 8 декабри соли 2003 амал менамояд. Мутобики қисми 4-и моддаи 3-и қонуни мазкур ташкилоти экстремистӣ гуфта, ин иттиҳодияи ҷамъиятиӣ, динӣ ё дигар ташкилоти гайритичоратие мебошад, ки нисбати он тибқи асосҳои пешбининамудаи қонун оид ба барҳам додан ё манъ намудани фаъолият вобаста ба машғул шудан ба фаъолияти экстремистӣ қарори суд ба қувваи қонун

даромадааст. Мутобиқи қисми 5 моддаи 7-и қонуни зикршуда Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқи қонунгузории амалқунанда муборизаро бар зидди экстремизм ба тариқи амалигардонии назорати фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва ҳизбҳои сиёсӣ ба роҳ мемонад¹⁸³.

Татбиқи чораи ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионӣ нисбати ҳизбҳои сиёсӣ метавонад бо меъёрҳои ҳуқуқии Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» аз 3 ноябри соли 1995 амалӣ гардонида шавад. Мутобиқи моддаи 1-и қонуни конститутсионӣ вазъияти фавқулодда тадбири муваққатӣ мебошад, ки он мутобиқи Конститутсиияи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон шуда, низоми маҳсуси ҳуқуқии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракуни маҳаллӣ, корхонаҳо муассисаҳо ва ташкилотҳоро пешбинӣ менамояд ва муваққатан ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии шаҳрвандон, инчунин ҳуқуқи шахсони юридикиро маҳдуд намуда, ба зимми онҳо вазифаҳои иловагӣ мегузорад, ки тавассутиқонуни конститутсионӣ муқаррар карда мешаванд¹⁸⁴. Ҳангоми ҷорӣ намудани вазъияти фавқулодда ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ фаъолияташон муваққатан то бартараф гардидани вазъияти фавқулодда боз дошта мешавад ва ҳизбҳо наметавонанд дар ин ҳолат ҷорабиниҳои тарғиботӣ ва ташвиқотии ҳудро баргузор намоянд. Инчунин, воситаҳои ахбори оммаи ҳизбҳои сиёсӣ ва нашрияву дигар сарчашмаҳои ҳабариашон муваққатан аз фаъолият боз дошта шаванд.

Ба ақидаи олим ҳуқуқшиноси рус Ермаков А.Д. боздоштани фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бояд ба татбиқи санксиияи хосияти ҳуқуқӣ-конститутсионидошта алоқаманд дониста шавад, зоро ки рафтори (ҳукуқвайронкунии) ҳизби сиёсӣ, ки ба таъмини мудофиаи давлат ва

¹⁸³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгарӣ) аз 8 декабри соли 2003 // АМО ҶТ. 2003. – №12.

¹⁸⁴ Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулодда» аз 3 ноябри соли 1995 // АМО ҟТ. 1995. – № 21.

бехатарии кишвар сүиқасд намуда, метавонад ба асосҳои сохтори давлат зиён орад¹⁸⁵.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар татбиқ намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Прократураи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Прокурори генералии ҶТ), Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирок менамоянд. Нақши ҳар яке аз мақомоти давлатӣ дар амалӣ намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ -конститутсионӣ нисбати фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ аз рӯйи ваколат ва доираи салоҳияташон тибқи қонунгузории кишвар муайян карда шудааст. Масалан, Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавриде ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсиониро нисбати фаъолияти ҳизби сиёсӣ татбиқ менамояд, агар дар фаъолияти он хусусиятҳои экстремистӣ ва ё террористӣ ошкор карда мешавад. Ё ин ки ҳизби сиёсӣ ба воситаи табаддулоти давлатӣ, ҳарбӣ ва ё бо роҳи зурӣ сарнагун намудани асосҳои сохтори конститутсионӣ, ғасби ҳокимият ё ташкили ғурӯҳҳои мусаллаҳро даъват месозад. Дар ин маврид аз тарафи мақомоти Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо пешниҳоди Прокурори генералӣ сурат мегирад қарор дар бораи қатъи фаъолияти ҳизби сиёсӣ қабул карда мешавад.

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муфассал ба танзим даровардан зарур аст. Аз нуқтаи назари муаллиф, татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ метавонад ҷавобгарии конститутсионӣ эътироф шуда, қатъи фаъолияти ҳизби сиёсӣ аз салоҳияти Суди Олии ҶТ хориҷ карда шуда, ба салоҳияти Суди конститутсионӣ voguzor карда шавад. Voguzor намудани татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз тарафи Суди конститутсионӣ нисбати ҳизбҳои сиёсӣ чун падидай мустақили ҳуқуқи конститутсионӣ созгор буда, барои таъмини назорати конститутсионӣ мусоидат менамояд.

¹⁸⁵ Ермаков А.Д. Конституционно-правовая ответственность политических партий // Конституционное развитие России. Межвузовский сборник научных статей. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО - «Саратовская государственная академия права», 2005, Выпуск 6. – С. 86.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлил ва баррасии масъалаҳои назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ва ҷавобгарии ҳуқуқии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сатҳи илми ҳуқуқшиносӣ падидаҳои мазкур ҳамаҷониба баррасӣ карда нашудааст. Назорати давлатӣ ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсиро зарур аст, ки дар сатҳи қонунгузории ҳизбҳои сиёсии қишвар васеътар такмил дод ва дар қонуни соҳавӣ дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ номгӯи ҳамаи мақомоти назораткунандаро мушаххас ва ваколатҳои назоратии онҳоро пешбинӣ намуд. Ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ низомнок ва танзими ҳамаҷонибаи ҳуқуқиро доро нест. Татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ дар якчанд санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ҷойгиранд. Ҳамчунин, ба андешаи мо зарурияти такмил додани қонунгузории соҳаи ҳизбҳои сиёсии қишвар аст, зоро танзими ҳаматарафаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро дар боби алоҳидаи қонуни мазкур ҷойгир намудан мувофиқи мақсад аст. Дар боби алоҳида ҷойгир кардани ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ метавонад асосҳои ҳуқуқӣ ва тартиби татбиқи меъёри ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионӣ нисбат ба ҳизбҳои сиёсиро муқаррар намуда, дар асоси меъёрҳои бланкетӣ ба дигар меъёрҳои санадҳои ҳуқуқӣ муқарраротҳои муайянро ҳавола намояд.

ХУЛОСА

Дар хулоса диссертант натицаҳои тадқиқотии худро ҷамъбаст намуда, ҷиҳати такмили қонунгузорӣ оид ба мақом ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ тавсияҳои асоснок пешниҳод менамояд.

1. Муаллиф қайд мекунад, ки падидаҳои сиёсӣ - ҳуқуқӣ дар таърихи рушди давлатҳо ва ҷомеаҳо ҳамеша мавқеи муҳимро ишғол менамуданд ва ҳоло ҳам ишғол мекунанд. Ба ин ниҳодҳо ҳизбҳои сиёсӣ низ дохил мешаванд. Чунонки таъриҳ гувоҳӣ медиҳад, инсон аз замонҳои қадим барои ҳифзи ҳуқуқи ҳуд кӯшиш мекард. Дар баробари ин, ў ҳуб медонист, ки бо иттиҳод бо дигарон ҳимояи ин ҳуқуқҳо ба маротиб осонтар ва муассиртар ҳоҳад буд. Дар натиҷа мардум ба таъсиси иттиҳодия ва ташкилоти ҷамъиятии гуногун ва андаке дертар ҳизбҳои сиёсӣ шурӯъ карданд. Дар маҷмуъ, тамоюлҳои рушди падидаи ҳизбҳои сиёсӣ бештар бо омилҳои гуногуни таъриҳӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва инқилобӣ алоқаманданд. Дар раванди пайдоиш ва инкишофи ҳизбҳои сиёсӣ чунин падидаҳо, ба монанди парлумон, ҳуқуқи интихоботии умумии шаҳрвандон, намояндагӣ, гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ, демократия нақши муҳим бозиданд. [9-М]

2. Ба тартиб даровардани муносибатҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ дар асоси ба амал баровардани ҳуқуқҳои шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ асосноккунии возехро талаб мекунад: шароити фаъолият, барҳамдииҳӣ ва азnavtashkildiҳии ҳизбҳои сиёсӣ; муайян намудани мазмун ва усулҳои танзими ҳуқуқӣ, ҳалли масъалаҳои марбут ба шаклҳои ниҳодинашавии (институтионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ; муайян кардани субъектҳое, ки барои иштирок дар танзим ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ваколатдор мебошанд; асосноккунии таъсири эҳтимолии қонуни дар ҷаҳон давлат ба фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ. Муаллиф чунин мешуморад, ки ҳангоми ташаккули қонунгузорӣ оид ба ҳизбҳои сиёсӣ чун як зерсоҳаи маҳsusи қонунгузорӣ ва бо дарназардошти фаъолияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ як соҳаи маҷмууавии қонунгузориро ҷудо кардан лозим аст, ки дар асоси омезиши қонунгузории маъмурӣ, гражданиӣ ва конституционӣ ташаккул

меёбад. Дар баробари ин бояд меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ бартарии бештар дошта бошанд. [2-М]

3. Барои ҳар як ҳизби сиёсӣ мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии он асоси муҳимтарин ба ҳисоб рафта, онро меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионии даҳлдор муайян мекунанд. Дар умум, мафҳуми «мақоми ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсӣ» ба таври васеъ шарҳ дода мешавад, зоро бо он мафҳуми вобаста, аз қабили «меъёрҳои ҳуқуқӣ-конститутсионӣ»-ро дар бар мегирад. Маҳз дар ин меъёрҳо мафҳуми ҳизби сиёсӣ, сохтори он, усулҳо ва ҳудуди фаъолият, тартиби таъсис, сабабҳои барҳам додани фаъолияти ҳизби сиёсӣ ё боз доштани фаъолияти он, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо, шартҳои ҳамкорӣ бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ муайян карда шудаанд. [19-М]

4. Дар ҷомеаи демократӣ ба робитаи байни ҳизбҳои сиёсӣ ва давлат аҳамияти хосса дода мешавад. Пеш аз ҳама – фаъолияти ҳар як ҳизби сиёсӣ дар Тоҷикистон бояд бо меъёрҳои возеҳи мушаххаси ҳуқуқӣ-конститутсионӣ (муқаррар) ё мустаҳкам гардад. Ин меъёрҳо пеш аз ҳама иборатанд аз:

- қобилияти ҳукуқдории ҳизбҳои сиёсӣ;
- мақоми ҳуқуқии онҳо;
- салоҳияти онҳо.

Ҳамзамон, фаъолияти онҳо бояд кафолатҳои ҳуқуқӣ дошта бошад, ки бешубҳа ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва конститутсионии ҳизбҳои сиёсиро барои риоя накардани қонунҳои кишвар истисно намекунад. [2-М]

5. Ниҳодинашавии (институтионализатсия) ҳизбҳои сиёсӣ инҳоро дар бар мегирад: а) таҳқими вазъи ҳуқуқии онҳо, муайян намудани нақш ва мавқеи онҳо дар низоми ҳуқуқӣ бо назардошти ҳадафҳо, вазифаҳо, кафолатҳои фаъолияти онҳо; б) мавҷуд будани имкониятҳои устувори таъсиси ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси қонунӣ, ки боиси иштироки фаъолонаи онҳо дар ҳаёти сиёсии кишвар мегардад; в) муайян намудани қоидаҳое, ки ҳизбҳои сиёсӣ дар робита бо мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятий бояд риоя намоянд; г)

бешубҳа татбиқ намудани ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандоне, ки хоҳиши таъсис додани ҳизбҳои сиёсиро доранд ва барои фаъолонатар дар идоракуни давлат иштирок намоянд; f) риояи меъёрҳои ҳуқуқие, ки бо ёрии онҳо давлат метавонад назоратро аз болои фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ зудтар амалӣ намояд. [18-М]

6. Муқаррапот дар бораи ҷавобгарии ҳуқуқӣ-конститутсионии ҳизбҳои сиёсии ҶТ бояд ба низом дароварда шаванд. Муаллиф бо таваҷҷуҳ ба ҷавобгарии ҳуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ ба ин назар аст, ки он бояд ҷавобгарии конститутсионӣ эътироф шавад. Бинобар ин, ҷавобгарии қатъи фаъолияти ҳизби сиёсӣ бояд ба зиммаи Суди конститутсионии ҶТ гузошта шавад, зоро ҳизбҳои сиёсӣ падидай мустақили ҳуқуқи конститутсионӣ мебошанд. Ҳамин тарик, ичрои дақиқтари назорати конститутсионӣ таъмин мегардад. [1-М]

ТАВСИЯҲО

Дар заминаи таҳқиқоти анҷомдодашуда чунин тавсияҳои илмӣ ба таҷдиди қонунгузории соҳаи ҳизбҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон манзур карда мешавад:

1. Таҳлили қонунгузории амалкунанда ба диссертант имкон медиҳад, ки иштироки бевоситаи ҳизбҳои сиёсӣ дар раванди идоракуни давлатӣ, дар ҷорабиниҳои муҳимми сиёсӣ – ҳуқуқӣ (интихобот, раъйпурсӣ, ҷамъомадҳо, маҷlisҳо, роҳпаймоиҳо ва намоишҳои оммавӣ) дар фаъолияти мақомоти намояндагии ҳокимијат ба инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ мусоидат мекунад. Дар баробари ин, бояд тамоми меъёр ва усулҳои қонунгузорӣ риоя карда шаванд. Ин ифодакунандаи амалӣ гардидан ҳокимијати бевоситаи давлатӣ мебошад. [5-М]

2. Қонунгузории амалкунандаи кишвар оид ба ҳизбҳои сиёсӣ дар шароити мусир бо дарназардошти равандҳои гуногуни сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва рушди босуръати муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ ба таҳия ва такмил ниёз дорад. Вобаста ба ин, ба матни Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» моддае ворид кардан зарур аст, ки дар он муқаррарот дар бораи принципҳои ҳуқуқии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ бо мазмuni зерин пешбинӣ шудаанд:

«Принципҳои асосии таъсис ва фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ:

- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ ба принципҳои ихтиёри, баробарӣ, ҳудидоракунӣ, қонуният ва шаффофият асос меёбад. Ҳизбҳои сиёсӣ дар муайян кардани сохтори дохилӣ, мақсад, шакл ва усулҳои фаъолияти худ, ба истиснои маҳдудиятҳои пешбининамудаи қонуни мазкур озоданд.

- Фаъолияти ҳизбҳои сиёсӣ набояд ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ва шаҳрвандро, ки Конститутсиия ҶТ кафолат додааст, вайрон кунад.

- Ҳизбҳои сиёсӣ ошкоро амал мекунанд, маълумот дар бораи ҳуҷҷатҳои таъсис ва барномавии онҳо бояд дастраси омма гарданد» [3-М]

3. Пешниҳод мегардад, ки ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, хусусан ба Қонунҳои конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар

бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷlisҳои маҳаллии вакiloni халқ» ва «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» баъзе тағиирот ворид намуда, ба ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқи пешниҳод намудани номзадҳо ба аъзоии комиссияҳои участкавии ҳама намуди интихобот дода шавад. Чунонки амалияи ҳаёти сиёсии кишвар шаҳодат медиҳад, аъзоёни ҳизбҳои сиёсӣ бо иштироки худ дар равандҳои сиёсӣ таҷрибаи ғанӣ андухтаанд ва дорои малака ва иродаи сиёсии қавии ташаккулӯфта буда, масъулияти худро дар татбиқи принсипҳои демократӣ дар кишвар дарк мекунанд. Иштироки онҳо дар омодагӣ ба интихобот ба ҳайси аъзои комиссияҳои участкавӣ ба беҳтар шудани баргузории раъйпурсӣ ва интихоботҳои муҳталиф дар Тоҷикистон мусоидат мекунад [16-М].

4. Пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» тағиироту иловаҳо ворид карда, ба ҳизбҳои сиёсие, ки дар парлумон (Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон) намоянда (вакил) доранд, бе ҷамъ овардани имзои интихобкунандагон (панҷ фоиз) ҳуқуқи пешбарии номзад ба мансаби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шавад.

5. Аз Қонуни ҔТ «Дар бораи мақомоти худидоракуни шаҳрак ва деҳот» бармеояд, ки ҳизбҳои сиёсӣ наметавонанд номзади худро ба вакилии Ҷамоатҳо пешбарӣ намоянд. Дар робита ба ин ба м. 35 тағиироту иловаҳои зерин ворид карда шавад:

«Тартиби пешбарии номзадҳо ба вакилии Ҷамоатҳо

1. Барои пешбари намудани номзадҳои вакilon ба Ҷамоатҳо ҳизбҳои сиёсӣ ва ҳамчунин шаҳrvандon az тариқи худпешбарӣ ҳуқуқ доранд.

2. Ҳизбҳои сиёсӣ ҳуқуқ доранд ба вакилии Ҷамоатҳо шахсонеро, ки аъзои онҳо нестанд пешбарӣ намоянд.

3. Номзадҳо ба вакилии Ҷамоатҳо бо роҳи худпешбарӣ бояд на камтар аз 5 фоизи шумораи умумии интихобкунандагони ҳавзai даҳлдори интихоботӣ имзо ҷамъ оваранд, инчунин ба комиссияи ҳавзвии интихоботӣ ариза пешниҳод намоянд».

Илова бар ин, диссертант дар раванди таҳқиқот як қатор масъалаҳои дигареро низ ба миён гузаштааст, ки онҳоро дар соҳаи ҳуқуқ ва қонунгузории кишвар ҳал кардан мумкин аст.

РЎЙХАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябрин соли 1994 бо тайироту иловаҳо аз 26 сентябрин соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016. –Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. 136 с.
2. Эъломияи истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ведомостҳои Совети Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1991, №18, мод.239) №392 9 сентябрин соли 1991, ш. Душанбе.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул намудан ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1994, №13, мод.
4. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи раъйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1995, № 21, мод. 245; соли 2001, № 4, мод. 212; соли 2008, №12, қисми 1, мод. 983.
5. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1994, № 13, мод. 195; Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1999, № 9, мод. 238; соли 2005, №12, мод.626.
6. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1999, № 12, мод. 296; соли 2004, № 7, мод.451; соли 2007, №5, мод.352; соли 2008, №10, мод.797; соли 2012, №8, мод.811; соли 2014, №3, мод. 140; №7қ.1, мод. 382, соли 2017, №7-8, мод. 562.
7. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи вакилон ба Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ» //

- Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1999, № 12, мод. 298; соли 2007, №5, мод.353; соли 2012, №8, мод.813; соли 2014, №7қ.1, мод.383; №11, мод.640, соли 2017, №5, мод. 269.)
8. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бораи вазъи ҳуқуқии узви Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2001, № 7, мод.517; соли 2003, №12, мод. 689; соли 2004, №12, қисми 1, мод. 698, соли 2005, № 7, мод. 397; соли 2006, №3, мод. 145; соли 2007, №7, мод. 654; соли 2011, №12, мод.831,832; соли 2012, №8, мод. 812; соли 2016, №7, мод.601, ҚҶТ аз 18.07.17с. №1454.
9. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2004, №5, мод. 339; соли 2006, №11, мод. 472; соли 2009, №12, мод.814; соли 2010, №12, қ-1, мод. 800; соли 2013, №3, мод.179; №7, мод.500, соли 2017, №5, мод. 268)
10. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Суди конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2014, №7қ-1, мод.379; соли 2015, №3, мод.197; №7-9, мод.697; соли 2017, №5, мод.266.
11. Кодекси мурофиаи ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2013, №7, мод. 502; соли 2014, №3 мод. 145; №7қ.1, мод.391; №11, мод.644; соли 2015, №3, мод.202; №7-9, мод.709, мод.710, мод.711; №11, мод.956; №12қ1, мод.1109; соли 2016, №3, мод. 133, №7, мод. 615, ҚҶТ аз 02.01.18с.№1476.
12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳизбҳои сиёсӣ» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 1998, № 22, мод. 300. Соли 2015, №7-9, мод. 699.

- 13.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бораи иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2007, № 5, мод. 363; соли 2008, № 3, мод. 202; соли 2010, №7, мод. 554; соли 2013, №3, мод. 202; соли 2015, №7-9, мод. 700; №11, мод. 963.
- 14.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2008, №1 қисми 2, мод. 12.
- 15.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва дехот» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №7-8, мод.503; соли 2012, №4, мод.277; №8, мод.833; соли 2015, №11, мод.964; соли 2017, №5, мод.288.
- 16.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маҷlisxо, гирдиҳамоиҳо, намоишҳо ва роҳпаймоиҳо» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2014, №12, мод.823.
- 17.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муроҷиатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2016, №7, мод.617.
- 18.Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2017, №5, мод. 271.

II. Адабиёти илмӣ ва таълимӣ:

- 19.Авакъян, С.А. Выборы 95 в Государственную Думу России [Текст] / С.А. Авакъян. – М.: Ассистент, 1995. – 63 С.
- 20.Авакъян, С.А. Политический плюрализм и общественные объединения в Российской Федерации: конституционно-правовые основы [Текст] / С.А. Авакъян. – М.: Российский юрид. издательский дом, 1996. – 359 С.

21. Авакьян, С.А. Конституционное право России: учебный курс: В 2 т. Т. 2. [Текст] / С.А. Авакьян. – М., 2007. – 912 с.
22. Авакьян С.А. Конституционно-правовой статус политических партий в России: учеб. пособие [Текст] / С.А. Авакьян. – М.: Норма. – 2011. – 320 с.
23. Автономов, А.С. Избирательная власть [Текст] / А.С. Автономов. – М.: Издательство «Права человека», 2002. – 88 с.
24. Азизкулова, Г.С. История государства и права Таджикистана [Текст] / Г.С. Азизкулова. – Душанбе, 1995.
25. Ализода, З. Становление института парламента в республике Таджикистан: проблемы теории и практики [Текст] / З. Ализода / Под.ред. академика АН Республики Таджикистан Ф. Т. Тахирова. – Душанбе: ТНУ, 2011. – 264 с.
26. Алимардони, Манучехр. Возрождение таджикской государственности (из истории событий 20-х гг. 20 в.) [Текст] / Манучехр Алимардони. – Душанбе: «Ирфон», 2014. – 112 с.
27. Баглай, М.В. Конституционное право Российской Федерации [Текст] / М.В. Баглай. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 776 с.
28. Бобоев, К.Ф. Политические партии Таджикистана на выборах 2005 года (Справочник) [Текст] / К.Ф. Бобоев. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 136 с.
29. Бондарь, Н.С, Джагарян А.Л. Конституционная ценность избирательных прав граждан России [Текст] / Н.С. Бондарь, А.Л. Джагарян. – М., 2005. – 336 с.
30. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 294 с.
31. Буриев, И.Б. Институты таджикской государственности: теория и практика [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 224 с.

32. Гадоев, Б.С. Правовые проблемы института референдума в Республике Таджикистан [Текст] / Б.С. Гадоев. – Душанбе, 2003. – 184 с.
33. Гадоев, Б. С. Конституцияҳои Тоҷикистон: пайдоиш ва инкишоф [Матн] / Муҳарири масъул Имомов А.И. / Б.С. Гадоев А.И. Имомов, И.Б. Буриев ва диг. –Душанбе, 2014. –840с.
34. Гадоев, Б.С. Такмили ҳуқуқ ва қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолият [Матн] / Б.С. Гадоев А.И. Имомов, С.И. Иброҳимов ва диг. –Душанбе, 2016. – 379 с.
35. Гадоев Б.С. Развитие конституционно-правовых форм непосредственной демократии в Таджикистане [Текст] / Б.С. Гадоев. -Душанбе, 2018. – 300 с.
36. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев – Душанбе: Дониш, 2007. – 206 с.
37. Диноршоев А.М. Закрепление прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан [Текст] / А.М. Диноршоев – Душанбе, 2014. -144 с.
38. Зоиров, Д.М. Предпосылки и процесс формирования национальной государственности на постсоветском пространстве [Текст] / Д.М. Зоиров. – СПб: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2002. – 180 с.
39. Имомов, А.И. Конституционно-правовые проблемы развития Республики Таджикистан (1992–1998 гг.) [Текст] / А.И. Имомов. – Душанбе, 1998. – 206 с.
40. Имомов, Ашурбой. Ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ашурбой. Имомов. – Душанбе, 2017. – 760 с.
41. Имомов, Ашурбой. Ҳуқуқи парлумонии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ашурбой. Имомов. – Душанбе, 2016. – 424 с.
42. Имомов, А.И. Провозглашение Республики Таджикистан правовым государством и признание принципа разделения властей

- [Текст] / А.И. Имомов // Таджикистан на пути к правовому государству (государственно-правовые аспекты). – Душанбе, 1996. – С. 5-14.
43. Камолов, Ш.Х. Конституционно-правовая регламентация институтов защиты прав и свобод человека и гражданина в Республике Таджикистан [Текст] / Ш.Х. Камолов. – Душанбе, 2021. – 156 с.
44. Карапетян Л.М. Политические партии в судьбе России. [Текст] / Л.М. Карапетян. – СПб «Юридический центр Пресс», 2009. -266 с.
45. Марифхонов, Р.Н. Проблемы правового регулирования административных процедур в Республике Таджикистан [Текст] / Р.Н. Марифхонов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. –160 с.
46. Маклаков, В.В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран [Текст] / В.В. Маклаков. – М.: ВЮЗИ, 1987. – 63 с.
47. Маҷмӯаи Конституцияҳои Тоҷикистон [Матн] / Муратибон: Б.С. Гадоев, Ҷ.Н. Ҷамшедов / Муҳарири масъул Б.С. Гадоев. — Душанбе, 2015. – 633с.
48. Маҳмудзода, М. А. Сиёсати ҳуқуқӣ ва давлати демократӣ [Матн]: маҷмӯаи мақола ва маърӯзаҳо / Маҳкам Маҳмудзода. – Душанбе: «ЭР-граф», 2017. – 632 с.
49. Маҳмудов, М.А., Сотиволдиев, Р.Ш. Ташибуси қонунгузории Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аҳамияти он дар инкишофи соҳибхтиёрии давлатӣ [Матн] / М.А. Маҳмудов, Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Эр-граф, 2011. – 124с.
50. Мухторов К.Т., Компетенция органов самоуправления поселок и сел в Республике Таджикистан [Текст] / Монография. – Ходжанд. - 2012. –528 с.
51. Мухторов К.Т. Местное самоуправления в Республике Таджикистан: теоретические концепции, законодательное

регулирование и перспективы развития [Текст] / Монография. –
Ходжанд. -2017. -192 с.

52. Насурдинов, Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане [Текст] / Э.С. Насурдинов. – Душанбе: Истъдод, 2010. – 196 с.
53. Нематов, А.Р. Законотворчество в Республике Таджикистан [Текст] / А.Р. Нематов. – Душанбе: Дониш, 2013. – 131 с.
54. Негматов, Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан. [Текст] / Н.Н. Негматов. – Гиссар: 1992. – 145 с.
55. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: теория и практика [Текст] / Н.Н. Негматов. – Душанбе, 1997. – 423 с.
56. Ожегов, С.И. Словарь русского языка [Текст] / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – Изд. 12-е. – М.: Русский язык, 1978. – 846 с.
57. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикистон: дарроҳи демократия ва ҷомеаи мутамаддин [Матн] / Эмомали Раҳмонов. –Душанбе, 1996. –312 с.
58. Рахимов, М.З., Нематов, А.Р. Техникаи қонунгузорӣ. Нашри дуввум [Матн] / М.З. Рахимов, А.Р. Нематов. – Душанбе: Бухоро, 2016. – 232 с.
59. Раззоқов, Б.Х. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – сарвари ҳокимияти иҷроия [Матн] / Б.Х. Раззоқов. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 356 с.
60. Раззоков, Б.Х. Государственная администрация Таджикистана на рубеже веков: правовые аспекты развития [Текст] / Б.Х. Раззоков. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 232с.
61. Раджабов, С.А. Таджикская ССР — суверенное советское государство [Текст] / С.А. Раджабов. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957. – 348 с.

- 62.Раҷабов, С.Р. Тартиби ташкил ва баргузории интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.Р. Раҷабов // Давлат ва ҳуқуқ. – Душанбе, 2000. – № 4. – С. 4–8.
- 63.Руссо, Ж. – Ж. Об общественном договоре [Текст] / Ж. – Ж. Руссо. – М: Канон–Пресс, 1998. – 414 с.
- 64.Руссо, Ж. – Ж. Избранные сочинения [Текст] / Ж. – Ж. Руссо. – Т. 3. – М.: Гослитиздат, 1961. – 543 с.
- 65.Руденко, В.Н. Прямая демократия: модели правления. Конституционно-правовые институты [Текст] / В.Н. Руденко. – Екатеринбург, 2003. –476 с.
- 66.Сафаров, Б.А. Формирование раннего исламского государства [Текст] / Б.А. Сафаров. – Душанбе, 2013. – 199 с.
- 67.Сафаров, Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры [Текст] /Д.С. Сафаров. – Душанбе, 2014. – 226 с.
- 68.Сафаров, Л.Ш. Становление и эволюция избирательной системы в Таджикистане [Текст] / Л.Ш. Сафаров. – Душанбе, 2018. – 272 с.
- 69.Сайдзода, И.Х. Право граждан на обращение и его реализация в Республике Таджикистан [Текст] / И.Х. Сайдзода. – Душанбе, «Империал-Групп» 2016. – 200 с.
- 70.Сайфиддинов, А.А. Становление и развитие избирательного права в Таджикистане [Текст] / А.А. Сайфиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 160 с.
- 71.Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ [Матн]: китоби даврӣ дар 2 ҷилд, ҷ. 1 / Р.Ш. Сотиволдиев – Душанбе: Империал – Групп, 2010. – 484с.
- 72.Сотиволдиев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Дониш, 1999. – 357 с.
- 73.Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи ҳуқуқ ва давлат [Матн]: учебник / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе, 2002. – 543с.

74. Сотиволдиев Р.Ш. Теория государства и права [Текст]: Учебник для вузов. / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Империал-Групп, 2007. - 516 с.
75. Старostenko К.В. Конституционно-политическое многообразие: сущность и проблемы реализации в Российской Федерации [Текст]: Монография / К.В. Старostenko – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2008. -293 с.
76. Страшун, Б.А. Избирательное право социалистических государств [Текст] / Б. А Страшун. – М., 1963. – 248.
77. Тахтарев, К.М. От представительства к народовластию [Текст] / К.М. Тахтарев. – СПб, 1907. – 83 с.
78. Тахиров, Ф.Т. Актуальные проблемы истории и теории государства и права в условиях государственной независимости Республики Таджикистан [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2009. – 369 с.
79. Тахиров, Ф.Т. История государства и права Таджикистана. Т. 2, ч. 1 (1917–1929 гг.) [Текст] / Ф.Т. Тахиров. – Душанбе, 2001. – 492 с.
80. Тафсири илмӣ-оммавии Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон / [Матн]. - Душанбе: Шарқи озод, 2009. – 520 с.
81. Фарберов, Н.П. Развитие советской демократии в период развернутого строительства коммунизма [Текст] / Н.П. Фарберов. – М.: Госюриздан, 1960. – 64 с.
82. Хабриева, Т.Я., Чиркин, В.Е. Теория современной Конституции [Текст] / Т.Я. Хабриева, В.Е. Чиркин. – М.: Норма, 2005. – 320 с.
83. Халиков, А.Ғ. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон [Матн]: қисми 1— Душанбе, 2002. – 301 с.
84. Халиков, А.Г. Идеи о национальном государстве (на тадж. яз.) [Текст] / А.Г. Халиков. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. –684 с.

- 85.Хамидов, Ҳ.Ҳ. Развитие Основного Закона современного Таджикистана [Текст] / Ҳ.Ҳ. Хамидов. – Душанбе: Конуният, 2005. – 191 с.
- 86.Ҳамидов, Ҳ.Ҳ. Президент Э.Ш. Раҳмонов — асосгузори давлати миллии тоҷикон [Матн]: / Ҳ.Ҳ. Ҳамидов. – Душанбе: Қонуният, 2006. – 233 с.
- 87.Ҳамидов, Ҳ.Ҳ. Ҳуқуқи конституционӣ: таърих ва имрӯз. Илм, сарчашмаҳо, Конституция [Матн]: / Ҳ.Ҳ. Ҳамидов. — Душанбе, Қонуният, 2001. – 322 с.
- 88.Ҳамидов, ҲҲ, Алиев, З.М. Қонуни асосӣ: таърих ва имрӯз [Матн]: / Ҳ.Ҳ. Ҳамидов, З.М. Алиев. — Душанбе: Паёми Сомониён, 2000. – 114 с.
- 89.Халфина, Р.О. Общее учение о правоотношениях [Текст] / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит, 1974. – 351 с.
- 90.Хрестоматия по конституционному праву Российской Федерации [Текст] / Сост. Ю. Л. Шульженко. – М.: Юристъ, 1997. – 784 с.
- 91.Холиков, К.Н. Конституционный суд Республики Таджикистан: статус, организация и деятельность [Текст] / К.Н. Холиков. – М.: Изд-во Московского университета, 2009. – 272 с.
- 92.Холиков, К.Н. Становление и развитие института конституционного надзора в Таджикистане [Текст] / К.Н. Холиков. – Душанбе: ТНИИПМ, 1998. – 105 с.
- 93.Шарипов, С. И. Демократизация политических отношений [Текст] / С. И. Шарипов – Душанбе: 2001. – 131с.
- 94.Шарипов, С.И. Политические процессы в Таджикистане [Текст]: сборник статей 1988–2011 гг.: научно-публистическое издание / С.И. Шарипов. – Душанбе: ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан, 2011. – 376 с.
- 95.Шахназаров, Г.Ҳ. Социалистическая демократия. Некоторые вопросы теории. – 2-е изд [Текст] / Г.Ҳ. Шахназаров. М.: Политиздат, 1974. – 336 с.

- 96.Черкасов, А.И. Сравнительное местное управление: теория и практика [Текст] / А.И. Черкасов. – М., 1998. – 156 с.
- 97.Чиркин, В.Е. Государствоведение [Текст] / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 1999. – 400 с.
- 98.Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран [Текст] / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 1999. – 228 с.
- 99.Что такое «демократический социализм»? (Критика буржуазной идеологии и ревизионизма) [Текст]: 2-е изд. и доп. / П.Н. Федосеев [и др]. – М.: Политиздат, 1979. – 248 с.
100. Эмомалӣ Раҳмон. Бист қадами созанда. (Бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: «ЭР-граф»,2014. - 312 с.
101. Юридический энциклопедический словарь [Текст]: 2-ое изд. и доп. – М., 1987. – 528 с.

III. Мақолаҳои илмӣ:

102. Абдулатипов, Р.Г. Местное самоуправление в Российской Федерации [Текст] / Р.Г. Абдулатипов. // Вестник Межпарламентской Ассамблеи. 1994. – № 1994. – С. 43-52.
103. Авакьян, С.А. Государственно-правовые институты: понятие и формирование (применительно к деятельности Советов) [Текст] / С.А. Авакьян // Советское государство и право. – М., 1977. – № 2. – С. 19–27.
104. Авакьян, С.А. Проблемы реформы Конституции [Текст] / С.А. Авакьян // Российский конституционализм: проблемы и решения. – М.: ИГиП РАН. – 1999. – С. 74–78.
105. Автономов, А.С. Актуальные проблемы законодательного процесса в Российской Федерации [Текст] / А.С. Автономов // Проблемы парламентского права России. — М.: Центр

- конституционных исследований Московского общественного научного фонда; Программа Тасис. — 1996. — С. 7–23.
106. Автономов, А.С. Истоки и смысл двухпалатности парламентов [Текст] / А.С. Автономов // Порівняльно-правові дослідження. — 2006. — № 2. — С. 26–36.
107. Ализода, З. Некоторые аспекты формирования двухпалатного парламента в Республике Таджикистан [Текст] / З. Ализода // Известия АН РТ: Серия философии и права. — 2011. — № 4. — С. 168–174.
108. Андрусенко, Х.К. Поселковый Совет Таджикской ССР в системе представительных органов государственной власти [Текст] / Х.К. Андрусенко // Актуальные проблемы применения советского законодательства / отв. ред.: Р. С. Гимпелевич и др. — Душанбе: Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1974. — С. 45–49.
109. Андрусенко, Х.К. Советы депутатов трудящихся — подлинные органы народного представительства [Текст] / Х.К. Андрусенко // Актуальные вопросы теории и истории права и применения советского законодательства / отв. ред.: Д. Р. Джалилов и др. — Душанбе, 1975. — С. 87–92.
110. Бободжанов, Н. Становление и развитие социалистической государственности в Таджикистане [Текст] Н. Бободжанов // Правоведение. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. — № 1. — С. 32–40.
111. Богданова, Н.А. К вопросу о конституционной природе местного самоуправления [Текст] / Н.А. Богданова // Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации. — М.: Издательство Московского университета, 1996. — С. 22–24.
112. Веняминова, А.А. Содержание и особенности стадий избирательного процесса в первые десятилетия советской власти [Текст] / А.А. Веняминова // Общество и право. 2008. — № 3. — С. 32–36.

113. Гадоев, Б.С. Выборы как основной институт непосредственной демократии [Текст] / Б.С. Гадоев // Известия Института философии, политологии и права им. А. Баховаддина Академии наук РТ. — № 3. — Душанбе, 2014. – С. 79–88.
114. Гадоев, Б.С. К вопросу о квалификации всенародного обсуждения как формы непосредственной демократии [Текст]: сб. ст. Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Волгогр. Гос. ун-т», Ин-та права / Б.С. Гадоев // Юриспруденция: проблемы теории, практики и преподавания // отв. ред. И.С. Дикарев [и др]. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2014. – 124 с. – С. 77–91.
115. Гадоев, Б.С. Особенности выборной демократии [Текст] / Б.С. Гадоев // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал): Серия гуманитарных наук. — № 3/5 (173). — Душанбе: «Сино», 2015. – С. 123–127.
116. Гадоев, Б.С. Мағҳуми низоми интихобот дар замони муосир [Текст] / Б.С. Гадоев // Нақши падидай интихобот дар ташаккули давлати ҳуқуқбунёд (маҷмӯи мақолаҳо), [Матн]: // Зери таҳрири. д. и. ҳ. Насурдинов Э.С.–Душанбе, «Андалеб-Р», 2015. С. 64–79.
117. Гадоев, Б.С. Политико-правовое значение послания Президента РТ в жизни общества [Текст] / Б.С. Гадоев // Известия Института философии, политологии и права им. А. Баховаддина Академии наук РТ. — № 1. — Душанбе, 2015. – С. 89–95.
118. Гадоев, Б.С. Совершенствование избирательной системы Республики Таджикистан [Текст] / Б.С. Гадоев // Юридическая наука: история и современность. Издательство: Фонд поддержки науки и образования в области правоохранительной деятельности "Университет" (Санкт-Петербург). — № 7. — 2017. – С. 54–59.
119. Гадоев, Б.С. Понятие и сущностные признаки избирательного процесса в РТ [Текст] / Б.С. Гадоев // Известия Института

- философии, политологии и права им. А. Баховаддина Академии наук РТ. — № 4. — Душанбе, 2017. — С.36-42.
120. Гельман, В.Я. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы [Текст] / В.Я. Гельман // ПОЛИС. 1996.— №2. — С.84 –100.
121. Гулджонов, М. Конституция и некоторые статьи Закона «О выборах в Маджлиси Оли Республики Таджикистан» [Текст] / М. Гулджонов // Конституция Республики Таджикистан и пути ее реализации. — Душанбе, 1995. — С.41–45.
122. Джалилов, М.Х. Политико-правовые основы международной деятельности Парламента Республики Таджикистан (1997–1999 гг.) [Текст] / М.Х. Джалилов // Вестник МПА СНГ. — 2000. — № 3. — С. 254–271.
123. Денисов, И. Конstitutionальные вопросы дальнейшего развития Советов [Текст] / И. Денисов // Советы депутатов трудящихся в период развернутого строительства коммунизма. — М., 1961. — С. 1–9.
124. Диноршоев, А.М. Государственная власть как правовая категория [Текст] / А.М. Диноршоев // Государство и право. — Душанбе. — 2003 — № 1. — С. 3–8.
125. Затонский, В.А. Государство, политика, право, выборы, актуальные вопросы теории и практики демократии участия [Текст] / В.А. Затонский // Право и политика. — 2003. — №5. — С. 30-36.
126. Зимина, Л.И.Развитие конституции победившего социализма (некоторые изменения и дополнения к Конституции Таджикской ССР 1937 года (1938–1961)) [Текст] / Л.И.Зимина // Актуальные вопросы теории и истории права и применения советского законодательства / отв. ред.: Д. Р. Джалилов и др. — Душанбе, 1975. — С. 54–60.
127. Зимина, Л.И.Конституция Таджикской ССР в период победы социализма [Текст] / Л.И.Зимина // Актуальные проблемы

- применения советского законодательства / отв. ред.: Р. С. Гимпелевич и др. – Душанбе: Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1974. – С. 49—56.
128. Зиммерман, Дж. Прямая демократия в США: опыт и проблемы [Текст] / Дж. Зиммерман // Вестник МГУ. Серия «Право». – 1991. – № 5. – С. 50–56.
129. Имомов, А.И. Развитие концепции суверенной республики [Текст] / А.И. Имомов // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 11–18.
130. Имомов, А.И. Теоретические проблемы республиканских конституций [Текст] / А.И. Имомов // Советское государство и право. – 1992. – № 2. – С. 9–11.
131. Имомов, А.И. Конституционно-правовая реформа и политические процессы в Республике Таджикистан [Текст] / А.И. Имомов // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 2. – С. 244–252.
132. Имомов, А.И. Формирование парламента и перспективы парламентаризма в Таджикистане [Текст] / А.И. Имомов // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 1–10.
133. Имомов, А.И. Процесс подготовки и принятия новой Конституции Республики Таджикистан [Текст] / А.И. Имомов // Известия АН Республики Таджикистан: серия философии и правоведения, 1995. – № 3. – С. 3–15.
134. Имомов, А.И. Избирательная система и ее проблемы: выборы в фокусе политики и права [Текст]: науч.-информ. аналит. бюлл. / А.И. Имомов // Мизон. — 1999. – № 3. – С. 5–6.
135. Имомов, А.И. Дальнейшее совершенствование избирательной системы [Текст]: науч.-информ. аналит. бюлл. / А.И. Имомов // Мизон. — 1999. – № 4. – С. 1–3.
136. Имомов, А.И. Правовой статус депутатских фракций и групп в парламенте Республики Таджикистан [Текст] / А.И. Имомов // Партии и движения Таджикистана. — 2001. – № 9. – С. 9–11.

137. Имомов, А.И. Конституционные законы и их место в системе законодательства [Текст] / А.И. Имомов // Государство и право. — 2000. — № 4. — С. 8–20.
138. Изензее, И. Конституционное право и демократия [Текст] / И. Изензее // Вестник МГУ: Серия 12. Социально-политические исследования. — 1992. — № 6. — С. 3–15.
139. Исмоилов, Ш.М. Система государственной власти в Республике Таджикистан [Текст] / Ш.М. Исмоилов // Государство и право. — Душанбе, 2003 — № 3. — С. 15–23.
140. Зиновьев, А.В. Гарантии свободы выборов представительных органов власти в России [Текст] / А.В. Зиновьев // Государство и право. 1995. — № 1. — С. 15–23.
141. Кадыров, Дж. Юридическая характеристика исполнительной власти и ее место в системе разделения властей [Текст] / Дж. Кадыров // Государство и право. — 2005. — № 2. — С. 1–7.
142. Касымов, С. Повышение роли представительных органов власти в союзной республике в свете новой Конституции СССР [Текст] / С. Касымов // Укрепление законности и правопорядка, совершенствование советского законодательства и социалистической государственности: сб. ст. Вып. 2 / отв. ред.: А. Мавлянов и др. — Душанбе, 1978. — С. 212–216.
143. Кокотов, А.Н. Выборы, избирательное право и избирательная система // Выборы в механизме народовластия в Российской Федерации [Текст] / А.Н. Кокотов. — Екатеринбург, 2000. — С. 20–32.
144. Мавлянов, А.М. Статус народного представителя [Текст] / А.М. Мавлянов // Актуальные проблемы применения советского законодательства / отв. ред.: Р. С. Гимпелевич и др. — Душанбе: Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1974. — С. 5–18.
145. Мавлянов, А.М. Комиссии верховного органа народного представительства [Текст] / А.М. Мавлянов // Труды юридического

- факультета: Проблемы теории и истории социалистического государства, права и советского строительства. Труды юридического факультета Таджикского ГУ. Вып. 2 / отв. ред.: Р. С. Гимпелевич и др. – Душанбе: РИСО ТГУ, 1973. – С. 83–132.
146. Мавлянов, А.М. Правовая регламентация компетенции местных органов государственной власти [Текст] / А.М. Мавлянов // Актуальные проблемы государственного строительства и укрепления социалистической законности в Таджикской ССР / ред. кол: Р. С. Гимпелевич и др. – Душанбе, 1973. – С. 138–150.
147. Мавлянов, А.М., Раджабов С.Р. Деятельность верховного органа народного представительства по руководству местными Советами [Текст] / А.М. Мавлянов, С.Р. Раджабов // Актуальные проблемы государственного строительства и укрепления социалистической законности в Таджикской ССР / отв. ред. О. Усманов. – Душанбе, 1973. – С. 104–124.
148. Мазаев, В.Д., Минх, Г.В. Законодательная инициатива как инструмент реализации конституционных полномочий Президента Российской Федерации [Текст] / В.Д. Мазаев, Г.В. Минх // Конституционное и муниципальное право. — 2003. — № 1. – С. 50–55.
149. Махмудов, М.А. Задачи демократизации таджикского общества на современном этапе [Текст] / М.А. Махмудов // Государство и право. – Душанбе. – 2003. – № 1. – С. 46–52.
150. Марченко, М.Н. Референдум как форма непосредственной демократии [Текст] / М.Н. Марченко // Вестник Московского университета: Сер. Право. – М., 1991. – № 6. – С. 3–15.
151. Моджорян, Л.А. Основные права и обязанности субъектов международного права [Текст] / Л.А. Моджорян // Советский ежегодник международного права в 1958 г. – М., 1959. – С. 277–295.

152. Мурашин, А.Г. Выборы и отзыв как акты прямого народовластия [Текст] / А.Г. Мурашин // Российский юридический журнал. – 1999. – № 10. – С. 140–145.
153. Михалева, Н.А. Конституционное законодательство стран СНГ на современном этапе (Динамика развития) [Текст] / Н.А. Михалева // Государство и право. — 2004. – № 9. – С. 73–80.
154. Рацабов, С.Р. Маҷлиси Олий — мақоми олии намояндагии ҳокимияти давлатӣ [Матн]: / С. Раджабов // Давлат ва хукуқ. — 1997. – № 4. – С. 45–48.
155. Раджабов, С. Р. Порядок образования постоянных комиссий местных Советов депутатов трудящихся Таджикской ССР [Текст] / С. Р. Раджабов // Актуальные проблемы применения советского законодательства. – Душанбе: Изд-во Тадж. гос. ун-та, 1974. – С. 38–45.
156. Раджабов, С. Р. Основные задачи и функции постоянных комиссий местных советов депутатов трудящихся [Текст] / С. Р. Раджабов // Актуальные вопросы теории и истории права и применения советского законодательства / отв. ред.: Д. Р. Джалилов и др. – Душанбе, 1975. – С. 92–99.
157. Рацабов, С.Р. Тартиби ташкил ва интихоботи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: // Государство и право / С.Р. Рацабов. – Душанбе, 2000. – № 4. – С.4–8.
158. Руденко, В.Н. «Народное вето» как институт непосредственной демократии [Текст] / В.Н. Руденко // Государство и право. — 2004. — № 3. – С. 16-22.
159. Сафаров, Д.С. Акты Конституционного суда в системе источников права Республики Таджикистан [Текст]: Материалы Международной научно-практической конференции на тему: «Развитие конституционализма в Таджикистане в период независимости» / Д.С. Сафаров // Под редакцией к. ю.н., доцента А. М. Диноршоева. – Душанбе: «Голд-принт», 2014. – С. 181.

160. Сафаров, Л.Ш. Избирательная система в Таджикистане: проблемы и перспективы ее совершенствования [Текст] / Л.Ш. Сафаров // Таджикистан и современный мир. – 2012. — № 1. – С. 130–141.
161. Сотиволдиев, Р.Ш. Теоретические основы идеи переходного государства [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев // Государство и право. — 2007. — № 2. – С. 1–5.
162. Сотиволдиев, Р.Ш. Конституционно-правовые начала формирования гражданского общества и правового государства в постсоветском Таджикистане [Текст] / Р.Ш. Сотиволдиев // Труды Академии МВД РТ. — Вып. 5. – Душанбе, 2002. – С. 32–48.
163. Старостина, И.А. Законодательные новеллы в регулировании вопросов референдума субъектами Российской Федерации [Текст] / И.А. Старостина // Конституционное законодательство субъектов РФ: проблемы совершенствования и использования в преподавании / материалы научной конференции 25–27 марта 1999 г. // Отв. ред. проф. С. А. Авакьян. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – С. 115–121.
164. Старостина, И.А. Особенности преподавания конституционного и муниципального права [Текст] / И.А. Старостина / Под.ред. проф. С. А. Авакьяна. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 124–127.
165. Старостина, И.А. Правовые возможности сочетания представительного и прямого правления [Текст] / И.А. Старостина / Проблемы преподавания конституционного и муниципального права / Под ред. проф. С. А. Авакьяна. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 88–95.
166. Старостина И.А. Пробелы и дефекты в Российском конституционном праве по вопросу о референдуме [Текст] / И.А. Старостина /Пробелы и дефекты в конституционном праве и пути их устранения: материалы международной научной конференции.

Юридический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. – Москва, 28—31 марта 2007 года. / Под ред. проф. С.А. Авакьяна. –М.: Изд-во Моск. ун-та, 2008. – С. 292-296.

167. Тахиров, Ф.Т. Система и организационные формы деятельности высших органов государственной власти Таджикской АССР [Текст] / Ф.Т. Тахиров // Актуальные проблемы государственного строительства и укрепления социалистической законности в Таджикской ССР / отв. ред. О. Усманов. – Душанбе, 1973. – С. 3–24/
168. Тахиров, Ф.Т. Ведущая роль Конституции Республики Таджикистан 1994 г. в иерархии нормативно-правовых актов [Текст] / Ф.Т. Тахиров // Известия АН РТ: Сер.философия и правоведение. – Душанбе, 2005. – № 4. – С. 91–96.
169. Тахиров, Ф.Т., Халиков, А.Г. Судебное право зороастризма [Текст] / Ф.Т. Тахиров, А.Г. Халиков //Известия АН РТ: Сер.философия и правоведение. – Душанбе, 2004. – № 1. – С. 73–85.
170. Хайдарова, М.С. О некоторых проблемах развития демократии в Республике Таджикистан [Текст] / М.С. Хайдарова // Права человека и развитие демократии в Таджикистане: проблемы и перспективы. – Душанбе, 1997. – С. 24–38.
171. Ҳамидов, Ҳ.Ҳ. Ташаккули бисёрҳизбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]: / Ҳ.Ҳ. Ҳамидов // Давлат ва ҳуқуқ, 1997. – № 2–3. – С. 28–32.
172. Ҳамидов, Ҳ.Ҳ. Нақш ва мавқеи раъйпурсӣ дар ҳуқуқи конституционии муосир [Матн]: // Давлат ва ҳуқуқ / Ҳ.Ҳ. Ҳамидов. – Душанбе, 2001. – № 2. – С.1–10.
173. Хазова, О.А. Референдум о разводе в Италии (политические и правовые аспекты) [Текст] / О.А. Хазова // Избирательные системы и партии в буржуазном государстве. – М., 1979. – С. 136–150.

174. Холиков, К.Н. Место Конституционного суда в системе государственной власти [Текст] / К.Н. Холиков // Государство и право. — 2001. — № 3. — С. 31–36.
175. Холиков, К.Н. Судебно-правовая реформа в Республике Таджикистан и усовершенствование компетенции Конституционного суда [Текст] / К.Н. Холиков // Вестник Таджикского национального университета: Серия гуманитарных наук. — 2008. — № 2. — С. 79–88.
176. Хрусталев, Е.Н. Избирательный процесс в России: понятие и стадии [Текст] / Е.Н. Хрусталев // Известия вузов. Правоведение. — 1998. — № 2. — С. 32-35.
177. Чамшедов, Ч.Н. Мақоми ҳукуқӣ-конституцонии Комиссияи марказии интихобот ва раъйпурсӣ ва мақеи он дар низоми мақомоти ҳокимияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ч.Н. Чамшедов // Ахбори АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бахш. Фалсафа ва ҳукуқшиносӣ. — Душанбе, 2016. — №2. — С. 149.
178. Чиркин, В.Е. Конституционные проблемы власти народа [Текст] / В.Е. Чиркин // Государство и право. 2004. — № 9. — С. 5-12.
179. Чуров, В.Е., Эбзеев, Б.С. Демократия и управление избирательным процессом: отечественная модель [Текст]: материалы Международной научно-практической конференции (г. Самара, 2–5 июня 2011 г.) / В.Е. Чуров, Б.С. Эбзеев // Выборы и иные формы непосредственной демократии в системе местного самоуправления: модернизация, эффективность, ответственность/ Под ред. к. ю. н., профессора В. В. Полянского, к. ю. н. В. Э. Волкова. — Самара: Изд-во «Самарский университет». — 2012. — С. 17–43.
180. Якубова, С.Н. Маджлиси Оли Республики Таджикистан: назначение, структура и организация деятельности [Текст] / С.Н. Якубова // Представительная власть – XXI век. – Выпуск № 6 (79). – 2007. – С. 7–10.

181. Якубова, С.Н., Диноршоев, А.М. Конституционно-правовой анализ структуры парламента [Текст]: сборник научных трудов молодых ученых юридического факультета ТГНУ / С.Н. Якубова, А.М. Диноршоев. – Выпуск № 1. – Душанбе. – 2007. С. 85–91.

IV. Автореферати диссертасияҳо ва диссертасияҳо:

182. Андрусенко, Х.К. Поселковый Совет народных депутатов Таджикской ССР в период развитого социализма [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право/ Халида Касымовна Андрусенко. – Ташкент, 1980. – 24 с.

183. Андрусенко, Х.К. Поселковый Совет народных депутатов Таджикской ССР в период развитого социализма [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право / Халида Касымовна Андрусенко. – Душанбе, 1980. – 209 с.

184. Буриев, И.Б. Становление и развитие институтов государственности на территории Таджикистана (досоветский период) [Текст]: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12 00 01 – теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений / Имонкул Бозорович Буриев. – М., 2009. – 40 с.

185. Гадоев, Б.С. Правовые проблемы организации и проведения референдума в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; муниципальное право / Бурхонидин Саймудинович Гадоев. – М., 2002. – 20 с.

186. Гадоев Б.С. Тенденции развития высших форм непосредственной демократии в Республике Таджикистан

- Конституционно-правовое исследование [Текст]: дисс. ... докт. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право (юридические науки) / Бурхонидин Саймудинович Гадоев. – Душанбе, 2019. – С. 425.
187. Джамшедов, Дж.Н. Государственная служба Республики Таджикистан (конституционно-правовой аспект) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; конституционное судопроизводство; муниципальное право / Джамшед Назарович Джамшедов. – М., 2011 – 26 с.
188. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; муниципальное право / Азиз Мусоевич Диноршоев. – М., 2006. – 32 с.
189. Диноршоев, А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 / наук: 12 00 02 – конституционное право; муниципальное право / Азиз Мусоевич Диноршоев. – Душанбе, 2006. – 197 с.;
190. Зимина, Л.И. Конституционное оформление советской социалистической национальной государственности в Таджикистане [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / Лидия Ивановна Зимина. – Душанбе, 1973. – 27 с.
191. Камолов, И.И. Источники права Республики Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история политических и правовых учений / Илхом Икромович Камолов. – Душанбе, 2009. – 25с.
192. Муллоев, Д.М. Формирование правового государства в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история

политических и правовых учений / Дилшод Муллоевич Муллоев. – Душанбе, 2008. – 22 с.

193. Мухторов, К.Т. Конституционно-правовые основы организации местного самоуправления в Республике Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; конституционное судопроизводство; муниципальное право / Киромуддин Точиевич Мухторов. – М., 2012. – 26 с.
194. Нематов, А.Р. Правотворчество в Республике Таджикистан: актуальные вопросы теории и практики [Текст]: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история политических и правовых учений / Акмал Рауфович Нематов. – М., 2013. – 43с.
195. Одинаев, Р.С. Формирование и развитие института мазалим в досоветском Таджикистане [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история политических и правовых учений / Рамазон Сафарович Одинаев.– Душанбе, 2012. — 174 с.
196. Орипов, Т. Организация и деятельность Верховного Совета Таджикской ССР в современный период [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: –12 00 02 – государственное право и управление; советское строительство; административное право; финансовое право / Т. Орипов. – Душанбе, 1971. – 24 с.
197. Рахмонова, О.Э. Развитие законодательства о правах и свободах женщин в Таджикистане (1917–2011 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история политических и правовых учений / Озода Эмомалиевна Рахмонова. – Душанбе, 2012. – 26 с.
198. Сафаров, Д.С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права

и государства; история политических и правовых учений / Дилшод Сафарбекович Сафаров. – Душанбе, 2012. – 26 с.

199. Сотиволдиев, Р.Ш. Политическая и правовая мысль раннесредневекового мусульманского Востока (на примере «Кабуснаме», «Сиёсат-наме», «Синбад-наме») [Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12 00 01 – теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений / Рустам Шарофович Сотиволдиев. – М., 1999. – 37 с.
200. Соибов, З.М. Административно-правовые основы организации и деятельности таможенных органов Республики Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 14 – административное право; административный процесс / Зайниддин Махмадшарифович Соибов. – Душанбе, 2018. – 54 с.
201. Сулаймонов, М.С. Конституционно-правовой статус Президента Республики Таджикистан [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 02 – конституционное право; конституционное судопроизводство; муниципальное право / Манучехр Субхоналиевич Сулаймонов. – Душанбе, 2018. – 50 с.
202. Тахиров, Ф.Т. Высшие органы государственной власти Таджикской АССР [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / Фазыл Тахирович Тахиров. – Душанбе, 1971. – 20 с.
203. Тахиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Фазыл Тахирович Тахиров. – М., 1988. – 33 с.
204. Тахиров, Ф.Т. Становление советского права в Таджикистане [Текст]: дис. ... докт. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Фазыл Тахирович Тахиров. – М., 1988. – 428 с.

205. Хамроев, Ш.С. Проблемы правового воспитания школьной молодежи [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений / Шухрат Садирович Хамроев. – Душанбе, 2003. – 23 с.
206. Халиков, Р. Всетаджикские съезды Советов — высший представительный орган государственной власти Таджикской АССР в переходной от феодализма к социализму период [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / Разик Халиков. – Душанбе, 1986. – 219 с.
207. Халиков, Р. Всетаджикские съезды Советов – высший представительный орган государственной власти Таджикской АССР в переходной от феодализма к социализму период [Текст]: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12 00 01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений / Разик Халиков. – Ташкент, 1986. – 24 с.

V. Захираҳои интернетӣ

1. Бич, Н. В. Местные референдумы в Республике Беларусь: проблемы и перспективы развития [Текст] / Н. В. Бич.[Электрон. ресурс]. Режим доступа: [/http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/33873/1/Бич.pdf](http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/33873/1/Бич.pdf). (Дата обращения: 19.05.2018).
2. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник для вузов» (14-е издание, переработанное и дополненное) [Текст] (Мишин А.А.) («Юстицинформ», 2008) Система-Консультант-Плюс, Электронный ресурс. (Дата обращения: 12.01.2019).
3. Попов, А.И. Актуальные проблемы правового регулирования муниципальных выборов. [Текст] / А.И. Попов. [Электрон.ресурс].

режим доступа:<http://izbirkom.admkrsk.ru/PublishingImages>. (Дата обращения: 25.11.2017 г.).

4. Селивончик А.В. Понятия статуса и статусных ролей партий в политической системе [Текст] / А.В. Селивончик // Современное право, 2005. № 4. КонсультантПлюс (Электронный ресурс – Дата обращения: 31.01.2020).
5. Степанов, В. Местное самоуправление как реализация права граждан на власть. [Текст] / В. Степанов. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?level1=main&level2=articles&textid=1134>. (Дата обращения: 25.11.2017 г.).

**ФЕХРИСТИ ИНТИШОРОТИ МУАЛЛИФ ДОИР БА МАВЗУИ
ДИССЕРТАТСИЯ:**

Мақолаҳои илмие, ки дар мачаллаҳои тақризшавандай

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон чоп шудаанд:

[1-М]. Имомов, Ҳ.Ш. Ҷавобгарии конститутсионӣ-хуқуқии ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Ҳаёти хуқуқӣ. (Мачаллаи илмӣ-иттилоотии факултети хуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2019. – № 3 (27). – С. 75-82.

[2-М]. Имомов Ҳ.Ш. Баъзе аз масъалаҳои иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар амалигардонии муносибатҳои конститутсионӣ-хуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Мачаллаи академии хуқуқ – Душанбе, 2019. – № 2 (30). – С.182-188.

[3-М]. Имомов Ҳ.Ш. Конституционно-правовые принципы создание и деятельности политических партий в Республике Таджикистан [Текст] / Ҳ.Ш. Имомов // Научно-аналитический журнал «Законодательство». –Душанбе, 2019. – №2 (34). – С.26-31.

[4-М]. Имомов Ҳ.Ш. Назария ва ақидаҳои муҳаққиқон роҷеъ ба мағҳум ва моҳияти ҳизбҳои сиёсӣ [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Ҳаёти хуқуқӣ. (Мачаллаи илмӣ-иттилоотии факултети хуқуқшиносии ДМТ). –Душанбе, 2020. – № 3 (31). – С.107-116.

[5-М]. Имомов Ҳ.Ш. Роҷеъ ба хуқуқу озодӣ ва уҳдадориҳои ҳизбҳои сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Ҳаёти хуқуқӣ. (Мачаллаи илмӣ-иттилоотии факултети хуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2020. – № 4 (32). – С. 83-93.

[6-М]. Имомов Ҳ.Ш., Гадоев Б.С. Иштироки ҳизбҳои сиёсӣ дар фаъолияти парлумони Ҷумҳурии Тоҷикистон: масоил ва дурнамо [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов., Б.С. Гадоев // Ҳаёти хуқуқӣ. (Мачаллаи илмӣ-иттилоотии факултети хуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2021. – № 2 (34). – С. 58-64.

[7-М]. Имомов Ҳ.Ш., Гадоев Б.С. Таҳқими низоми бисёрхизбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов., Б.С. Гадоев // Давлатшиносӣ ва хуқуқи инсон.(Маҷаллаи илмӣ-амалии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2021. – № 3 (23). – С.106-113.

**Мақолаҳои илмие, ки дар дигар нашрияҳо
чоп шудаанд:**

[8-М]. Имомов Ҳ.Ш. Нақши бунёдии ҳизбҳои сиёсӣ дар замони мусир [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маводҳои Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи: «Инкишофи падидаиконституционализм дар даврони истиқлолияти Тоҷикистон».(29 октябри соли 2014). – Душанбе, 2014. – С.204-207.

[9-М]. Имомов Ҳ.Ш. Вопросы становления и эволюции политических партий как конституционно-правового института [Текст] / Ҳ.Ш. Имомов // Государствоведение и права человека. (Научно-практический журнал юридического факультета ТНУ). – Душанбе, 2016. – № 2 (02). – С.74-77.

[10-М]. Имомов Ҳ.Ш. Гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ ҳамчун принципҳои асосҳои соҳтори конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маҷаллаи илмӣ-таҳлилии «Қонунгузорӣ»-и Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҶТ, №2 (26). – Душанбе, 2017. (апрель-июнь) – С.29-33.

[11-М]. Имомов Ҳ.Ш. Ҳуқуқи шаҳрвандон ба муттаҳидшавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Давлатшиносӣ ва хуқуқи инсон. (Маҷаллаи илмӣ-амалии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2017. – №4 (08). – С. 64-68.

[12-М]. Имомов Ҳ.Ш. Роҷеъ ба масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи падидаи ҳизбҳои сиёсӣ дар илми ҳуқуқи конституционӣ [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ - амалӣ дар мавзӯи: «Аҳамияти Иҷлосияи тақдирсози XVI- Шурои Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон дар таҳқими давлатдории миллӣ ва рушди қонунгузорӣ» (10 ноябри соли 2017). – Душанбе, 2017.– С.140-147.

[13-М]. Имомов Ҳ.Ш. Табиати ҳуқуқӣ ва таркиби ҳуқуқи иштироки шаҳрвандон дар идоракуни корҳои давлатӣ [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маводҳои Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи: «Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқими ваҳдати миллӣ». (15-16 июни соли 2017). –Душанбе, 2017. – С. 128-129).

[14-М]. Имомов Ҳ.Ш. Роҷеъ ба мағҳум ва аҳамияти муносибатҳои ҳуқуқӣ-конституционӣ дар илми ҳуқуқи конституционӣ [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маводҳои Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи: «Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таҳқими ваҳдати миллӣ». (15-16 июни соли 2017). – Душанбе, 2017. – С. 201-203).

[15-М]. Имомов Ҳ.Ш. Таҳқими Ваҳдати миллӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. (Маҷаллаи илмӣ-амалии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ). –Душанбе, 2018. – № 3 (11). – С.133-139.

[16-М]. Имомов Ҳ.Ш. Участие политических партий в избирательном процессе [Текст] / Ҳ.Ш. Имомов // Государствоведение и права человека. (Научно-практический журнал юридического факультета ТНУ). – Душанбе, 2018. – № 2 (10). – С.52-58.

[17-М]. Имомов Ҳ.Ш. Ақидаҳо ва назарияҳои олимони тоҷик дар рушди ҷомеаи шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҳ.Ш. Имомов // Маводи семинари илмӣ-назариявӣ: «Нақши олимони муосири тоҷик дар рушди илми ҳуқуқи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С.84-92.

[18-М]. Имомов Ҳ.Ш. К вопросу о правовой институционализации политических партий в науке конституционного права [Текст] / Ҳ.Ш. Имомов // Государствоведение и права человека. (Научно-практический

журнал юридического факультета ТНУ). – Душанбе, 2019. – № 1 (13). – С.99-106.

[19-М]. Имомов Х.Ш. Конституционно-правовой статус политических партий в Республике Таджикистан и в странах СНГ: конституционно-сравнительный анализ [Текст] / Х.Ш. Имомов // Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы VII международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Конституции Республики Таджикистан (31 октября 2019 г.). – Душанбе, 2019. – С. 385-388.

[20-М]. Имомов Х.Ш. Ҳуқуқу озодиҳои сиёсии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон: таҳлили ҳуқуқӣ-конституционӣ [Матн] / Х.Ш. Имомов // Ҳуқуқи инсон дар раванди ҷаҳонишавӣ: маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ ба таҷлили рӯзи қабули Эъломияи умумии ҳуқуқи инсон (7-уми декабри соли 2021). / зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – С. 354-360.